रञ्जन१५मथ वेधन१६बाहिद्रुतयः १७ सारणमपि१८ च क्रामण१९
मारण २०मिति सूतसंस्काराः ॥ १८ ॥

पलाद्रूनस्य सूतस्य शतपलुपाधिकस्य च ।
न संस्कारः प्रकर्तव्यः संस्कार्यः स्यात्ततोऽपरः ॥ १९ ॥
शुभेऽहानि प्रकर्तव्य आरम्भो रसशोधने ।
एकान्ते सद्मनि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २० ॥

अथ पटसारणम्—

चतुर्गुणेन वस्त्रेण बद्ध्वा संगालितो रसः ।
विमुक्तो नागवङ्गाभ्यां जायते पटसारितः ॥ २१ ॥

इति पटसारणम् ।

अथ मर्दनम्—

रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णा*वह्निभस्मकैः ।
संजबीरद्रवैर्मर्द्यो नाना + दोषस्य शान्तये ॥ २२ ॥
राजवृक्षस्य मूलस्य चूर्णेन सह कन्यया ।
मलदोषापनुत्यर्थं मर्दयेत्पारदं भिषक् ॥ २३ ॥
कृष्णाधत्तूरजद्रावैश्चाञ्चल्यविनिवृत्तये ।
त्रिफलाकन्यकातोयैर्विषदोषापशान्तये ॥ २४ ॥
मर्द्यश्चित्रकटुकन्याभिर्गिरिदोषापनुत्तये ।
चित्रकस्य तु चूर्णेन सकान्येनाग्निशान्तये ॥ २५ ॥
आरनालेन चोष्णेन क्षालयेत्प्रतिमर्दनम् ।
रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वोर्ध्वपातनात् ॥ २६ ॥
गृहीत्वा प्रक्षिपेत्सूते स्यादेवं पारदः शुचिः ।
पारदात्षोडशांशं तु मिलित्वा सकलैर्भिषक् ॥ २७ ॥
चूर्णं प्रदेयं च पलं मर्दनं तप्तखल्वके ।
अजाशकृत्तुषाग्निं च खनित्वा भूमिमावपेत् ॥ २८ ॥
तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्बुधाः ।
एतन्मर्दनमाख्यातं रससंशुद्धये बुधैः ॥ २९ ॥

इति मर्दनम् ।

---

* क. भस्मचूर्णकैः इति योगरत्नपाठः । + क. नागदो' । इति योगरत्नपाठः ।

---

१ ग, °नि पुरीऽभ्यर्च्योऽऽमांडुण्डिभैरवान् । २ ग. °जंबीर° । ३ ग. नागवङ्गोत्था° ।

अथ मूर्छनम्–

त्र्यूषणं त्रिफला वन्ध्या कन्दक्षुद्राद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥ ३० ॥
सूतं कृतेन क्वाथेन वारान्सप्त विमूर्छयेत् ।
इत्थं संमूर्छितः सूतो जह्यात्सप्तापि कञ्चुकान् ॥ ३१ ॥
इति मूर्छनम् ।

अथोत्थापनम्–

तत उत्थापयेत्सूतमातपे निम्बुकार्दितम् ।
उत्थापनविशिष्टं तु चूर्णपातनयन्त्रके ॥ ३२ ॥
धृत्वाऽग्नौ ऊर्ध्वभाण्डान्तं संग्रहेत्पारदं सुधीः ।
इत्युत्थापनम् ।

अथ स्वेदनम्–

रसं चतुर्गुणे वस्त्रे सरसोनशरावके ॥ ३३ ॥
नियन्त्र्य दोलायन्त्रे तु प्रकल्प्य दिवसं पचेत् ।
सव्योषत्रिफलावह्निकन्याकल्के तुषाम्बुनि ॥ ३४ ॥
शेषदोषापनुत्त्यर्थमिदं स्वेदनमीरितम् ।
नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्जैर्जलप्लुतैः ॥ ३५ ॥
मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेद्यावदम्लत्वमाप्नुयात् ।
तन्मध्ये पाचनं यन्त्रे विष्णुक्रान्तां पुनर्नवाम् ॥ ३६ ॥
मीनाक्षीं चैव सर्पाक्षीं सहदेवीं शतावरीम् ।
त्रिफलां गिरिकर्णीं च हंसपादीं च चित्रकम् ॥ ३७ ॥
समूलकाण्डं संपेष्य यथालाभं निवेशयेत् ।
पूर्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं भवेत् ॥ ३८ ॥
स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ।
अत्यम्लमारनालं वा तदभावे नियोजयेत् ॥ ३९ ॥
इति स्वेदनम् ।

अथोर्ध्वपातनम्–

भागास्त्रयो रसस्यार्कचूर्णमंशं सनिम्बुकम् ।
एतत्संमर्दयेत्तावद्यावदायाति पिण्डताम् ॥ ४० ॥

---

१ क. °अर्केण नि° । २ क. °रदः शुचिः । ३ ग. °ध्ये पनपाकमण्डी वि° ।

तं पिण्डं तलभाण्डस्थमूर्ध्वभाण्डे जलं क्षिपेत् ।
संमुख्याग्निमधस्तस्य चतुर्यामं प्रबोधयेत् ॥ ४१ ॥
युक्त्योर्ध्वभाण्डसंलग्नं गृह्णीयात्पारदं शुभम् ।

इत्यूर्ध्वपातनम् ।

अथाधः पातनम्—

नवनी*ताभ्रकं सूतं घृष्ट्वा जम्बाम्भसा दिनम् ॥ ४२ ॥
वानरीशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्ध्वभाण्डकम् ॥ ४३ ॥
ऊर्ध्वभाण्डोदरं लिप्त्वाऽधोभाण्डं जलसंभृतम् ।
संधिलेपं द्वयोः कृत्वा तद्यन्त्रं भुवि पूरयेत् ॥ ४४ ॥
उपरिष्टात्पुटे दत्ते जले पतति पारदः ।
अधः पातनमित्युक्तं सिद्धाद्यैः सूतकर्मणि ॥ ४५ ॥

इत्यधःपातनम् ।

अथ तिर्यक्पातनम्—

घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।
+तिर्यङ्मुखं विधायैतन्मुखं संमुद्रयेत्सुधीः ॥ ४६ ॥
रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत्सूतो जलं विशेत् ।
तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः ॥ ४७ ॥

इति तिर्यक्पातनम् ।

अथ पातनम्—

पातनात्रितयाद्देवि दोषकञ्चुकवर्जितः ।
पारदो जायते भूरिप्रभावो भासुरप्रभः ॥ ४८ ॥

इति पातनम् ।

अथ बोधनम्—

एवं कदर्थितः सूतः षण्ढत्वमधिगच्छति ।
तन्मुक्तयेऽस्य कर्तव्यं बोधनं तद्यथोच्यते ॥ ४९ ॥

---

* क. °ताभ्रकमिति रसेन्द्रचिन्तामणिपाठः । + क. तिर्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोधये-त्सुधीः इति रसेन्द्र° पाठः ।

विश्वामित्रकपाले वा काचकूप्यामथापि वा ।
मृष्टाम्बुजं विनिक्षिप्य तत्र तन्मज्जनावधि ॥ ५० ॥
पूरयेत्त्रिदिनं भूम्यां गजहस्तप्रमाणतः ।
एवं कृतः सूतराजः षण्ढभावं विमुञ्चति ॥ ५१ ॥

मतान्तरं यथा—

लवणेनाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसम् ।
आच्छाद्याथ जलं किंचित्क्षिप्त्वा स्रावेण रोधयेत् ।
ऊर्ध्वं लघुपुटं देयं प्राप्तपुंस्त्वो रसो भवेत् ॥ ५२ ॥

अन्यमतम्—

कदर्थनेनैव नपुंसकत्वमेवं भवेदस्य रसस्य तस्मात् ।
वीर्यप्रकर्षाय च भूर्जपत्रे स्वेद्यो जले सैन्धवचूर्णगर्भे ॥ ५३ ॥
इति बोधनम् ।

अथ नियमनम्—

सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्यामृङ्गाब्जकनकाम्बुभिः ।
दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात्स्थिरतां व्रजेत् ॥ ५४ ॥

मतान्तरं यथा—

उत्तराशाभवस्थूलरक्तसैन्धवलोष्ठकैः ।
तद्गर्भे रन्ध्रकं कृत्वा सूतं तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ५५ ॥
ततस्तु चणकक्षारं दत्त्वा चोपरि नैम्बुकम् ।
रसं प्रक्षिप्य दातव्यं तादृक्सैन्धवरोटकम् ॥ ५६ ॥
गर्तं कृत्वा धरागर्भे दत्त्वा सैन्धवसंपुटम् ।
धूलिमष्टाङ्गुलिं दत्त्वा करीषं दिनसप्तकम् ॥ ५७ ॥
वह्निं प्रज्वाल्य तद्ग्राह्यं क्षालयेत्काञ्जिकेन च ।
अयं नियमनो नाम संस्कारो गदितो बुधैः ॥ ५८ ॥
अभावे चणकक्षारसार्षपेण च सादरम् ।
स्वर्जिका वा प्रदातव्या नूनमित्याह भास्करः ॥ ५९ ॥
इति नियमनम् ।

---

१ ग. मृष्टपम्बु॰ । २ ग. ॰म्यां राज॰ । ३ क. ॰वचूर्णे॰ । ४ ग. ॰वलोष्ठ॰ ।

अथ दीपनम्—

काशीसे पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।
भूशिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥
आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पच्याद्दिनत्रयम् ।
दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।
अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ षड्बिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिवासरम् ।
लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

ग्रास्यो रसः स्यात्पटु शिग्रुतुत्थैः सराजिकैः शोषणकैस्त्रिरात्रम् ।
पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुख्यानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किंच घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।
तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥
यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।
तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥
दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।
द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं वाञ्छन्ति सूतात्फलमप्युदारम् ।
क्षेत्रादनुप्तादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते भिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

१ क. "वणकव" । २ क. "दिनानि भक्षणेऽपि"।

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वषाण्ढ्यविनाशनः ।
चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥७४॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसमन्वितः ॥ ७५ ॥
नीरावियोगिनीं तत्र च्छिद्रे काचविलेपिताम् ।
मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
वन्योपलाग्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
दत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्षड्गुणं बलिम् ॥ ७८ ॥
षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुवाक्यं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

रसं निर्माति दुर्मेधाः शपेत्तं परमेश्वरः ।
सूते गन्धरसैकांशं निक्षिप्य मृदुखल्वके ॥ ८० ॥
तावत्संकुट्टयेत्पिण्डं भवेद्वा ताम्रपात्रगे ।
तत्तुल्यं गन्धकं दत्त्वा बद्ध्वा तल्लोहसंपुटे ॥ ८१ ॥
पुटयेद्भूधरे यन्त्रे यावज्जीर्यति गन्धकः ।
एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावज्जीर्यति षड्गुणः ॥ ८२ ॥

अथान्यप्रकारः—

सूतप्रमाणं सिकताख्ययन्त्रे दत्त्वा बलिं मृद्घटितेऽल्पभाण्डे ।
तैलावशेषेऽत्र रसं नियुज्यान्मग्नार्धकायं प्रविलोक्य भूयः ॥ ८३ ॥
आषड्गुणं गन्धकमल्पमल्पं क्षिपेद्रसो जीर्णबलिर्बली स्यात् ।
रसेषु सर्वेषु नियोजितोऽयमसंशयं हन्ति गदं जवेन ॥ ८४ ॥

अथान्यप्रकारो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

निरवधिनिपीडितमृदम्बरादिपरिलिप्तामतिकठिनकाचघटीमग्रे वक्ष्यमाणप्रकारा रसगन्धकगर्भिणीमधस्तर्जनीप्रमाणितच्छिद्रायामनुरूपस्थास्यामारोप्य परितस्तां द्वित्राङ्गुलिद्वयसेन लवणेन निरन्तरालीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य वर्धमानकमारोपयेदिति क्रमतश्च त्रिचतुराणि पञ्चषाणि वा वासराणि ज्वलनज्वालया पाचनीयमित्येकं वालुकायन्त्रम् ।

भूधरयन्त्रमाह—

हस्तमात्रमितभूधरान्तर्निखातां प्राग्वत्काचघटीं नातिचिपिटमुखीं नात्युच्चमुखीं मषीभाजनप्रायां खर्परचक्रिकया काचचक्रिकया वा निरुद्धवदनां मृन्मयीं वा विधाय करीषाग्निभिरुपरिपुटो देय इति भूधरयन्त्रम् ।

अत्र कज्जलीमन्तरेण केवलं गन्धकं जारयन्ति ।

कूपीकोटरमागतं रसगुणैर्गन्धं तुलायां विभुं
विज्ञाय ज्वलनं क्रमेण सिकतायन्त्रे शनैः पाचयेत् ।
वारंवारमनेन वह्निविधिना गन्धक्षयं साधये-
त्सिन्दूराद्युचितोऽनुभूय भणितः कर्मक्षमोऽयं मया ॥ ८५ ॥

---

१ क. °संदर्भे° । २ क. बलिं प्रदद्यात् । ३ म. °र्गन्धेस्तुला° । ४ क. °भुवितोऽ ।

त्रिगुणमिह रसेन्द्रमेकशं कनकपयोधरतारपङ्कजेशम् ।
रसगुणवलिभिर्विधाय पिष्टिं रचय निरन्तरमम्बुभिः कुमार्याः ॥८६॥
अनया गन्धको जार्यो भूधरे यन्त्रनायके ।
यथायथा जीर्णगन्ध उत्तमस्तु तथा तथा ॥ ८७ ॥
अनेन यन्त्रद्वितयेन भूरिहेमाभ्रसत्त्वाद्यपि जारयन्ति ।
यथेष्टमच्छैः स्वमनोविकारैर्विचक्षणाः पल्लवयन्तु भूयः ॥ ८८ ॥
अन्तर्धूमं विपाचितः शतगुणगन्धेन जारितः सूतः ।
स भवेत्सहस्रवेधास्तारे ताम्रे भुजङ्गे वा ॥ ८९ ॥

इति गन्धकजारणम् ।

अथ स्वर्णजारणम् । उक्तं च—

गन्धकजारणमादौ कुर्यादथ जारणं सुवर्णस्य ।
जलधरसत्त्वस्य ततो जारणमथ सर्वलोहानाम् ॥ ९० ॥

काञ्चनादिग्रसनतीव्रबुभुक्षाकराणि द्रव्याणि बिडानि तानि कथ्यन्ते—

स तुत्थटङ्कणस्वर्जिपटुताम्रे ऽप्यहोषितम् ।
*काञ्जिकं भावितं तेन गन्धाढ्यं चरति क्षणात् ॥ ९१ ॥
बिडे सकाञ्जिके क्षिप्तो रसः स्याद्ग्रासलालसः ।
ग्रसते सर्वलोहानि सर्वसत्त्वानि वज्रकम् ॥ ९२ ॥
शङ्खचूर्णं रविक्षीरैरातपे भावयेद्दिनम् ।
बहुज्जम्बीरजद्रावैर्दिनैकं धूमसारकम् ॥ ९३ ॥
सौवर्चलमजामूत्रैर्भाव्यं यामचतुष्टयम् ।
कण्टकारी च संक्वाथ्या दिनैकं नरमूत्रके ॥ ९४ ॥
स्वर्जिक्षारं तिन्तिडिकं कासीसं च शिलाजतु ।
जम्बीरोत्थद्रवैर्भाव्यं पृथग्यामचतुष्टयम् ॥ ९५ ॥
निस्तुषं जयपालं च मूलकानां द्रवैर्दिनम् ।
सौधं च टङ्कणं गुञ्जां दिनं शिग्रुजटाम्भसा ॥ ९६ ॥
एतत्सर्वं समांशं तु मर्द्यं जम्बीरजद्रवैः ।
तद्गोलं रक्षयेद्यत्नाद्बिडोऽयं वडवानलः ॥ ९७ ॥

---

* क. भावितं गन्धकं तेन इति रसेन्द्रपाठः ।

---

१ ख. सैन्धवं ८° ।

अनेन मर्दितः सूतः संस्थितस्तप्तखल्वके ।
स्वर्णादिसर्वलोहानि सत्त्वानि ग्रसते क्षणात् ॥ ९८ ॥
मूलकार्द्रकवह्नीनां क्षारं गोमूत्रलोडितम् ।
वस्त्रपूतं द्रवं कृत्वा गन्धकं तेन भावयेत् ।
शतवारं खरे घर्मे बिडोऽयं हेमजारणः ॥ ९९ ॥

इति सिद्धलक्ष्मीश्वरतन्त्रे ।

एवं बिडान्तराण्यपि तन्त्रान्तरादनुस्मर्तव्यानि ।

इति बिडकथनम् ।

चतुःषष्ट्यंशकं हेमपत्रं मायूरमायुना ।
विलिप्तं तप्तखल्वस्थे रसे दत्त्वा विमर्दयेत् ॥ १०० ॥
दिनं जम्बीरतोयेन ग्रासे ग्रासे त्वयं विधिः ।
शनैः संस्वेदयेद्भूर्जे बद्ध्वा सपटुकाञ्जिके ॥ १ ॥
भाण्डे त्रिदिवसं सूतं जीर्णस्वर्णं समुद्धरेत् ।
अधिकस्तोलितश्चेत्स्यात्पुनः स्वेद्यः समावधिः ॥ २ ॥
द्वात्रिंशत्षोडशाष्टांशं क्रमेण वसु जारयेत् ।
रूप्यादिषु च सत्त्वेषु विधिरेवंविधः स्मृतः ।
चुल्लिका लवणं गन्धमभावे शिखिपित्ततः ॥ ३ ॥

अथ दोलायन्त्रे हेमजारणम्—

संग्रासं पञ्चषड्भागैर्यवक्षारैर्विमर्दयेत् ।
सूतं तत्षोडशांशेन गन्धेनाष्टांशकेन वा ॥ ४ ॥
ततो विमर्द्य जम्बीररसे वा काञ्जिकेऽथ वा ।
दोलापाको विधातव्यो दोलायन्त्रमिदं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अथ कच्छपयन्त्रेण हेमजारणं यथा—

शश्वदमृताम्बुपात्रस्थः शरावच्छिद्रसंस्थितः ।
पेक्षो मूषाजले तस्मिन् रसोऽष्टांशबिडावृतः ॥ ६ ॥
स रुद्धो लोहपाड्याऽथ मुद्रितो दृढमुद्रया ॥
वालुकां तदुपर्यष्टाङ्गुलमानां विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥
हठात्तदुपरि ध्मातो रसस्तद्धर्मसंस्थितः ॥

---

१ क. °यं सर्व ग° । २ क. °अट्टहादशा° । ३ ग. °मस्थस° । ४ ग. °स्थिता च° । ५ ग चक्षद्° । ६ ग. तस्त्वा ।

मायूरमायुना लिप्तं काञ्चनं ग्रसति क्षणात् ॥ ८ ॥

इति कच्छपयन्त्रम् । उक्तं च—

सच्छिद्रं सलिलापूर्णभाण्डवक्त्रे शरावकम् ॥
दत्त्वा छिद्रे पक्वमूषा देया नीरा वियोगिनी ॥ ९ ॥
तस्यां बिडावृतः सूतो देयो लोहावृते मुखे ॥
शनैर्ध्मातो ग्रसत्येव काञ्चनं सूक्ष्मतां गतम् ॥ १० ॥
स्वल्पं सपित्ततापाद्यक्तं शनैर्देयं शमावधि ।
देहार्थं धातुवादार्थं प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ११ ॥

मतान्तरं यथा—

कुण्डाम्भसि लोहमये सबिडं सग्रासमीशजं पात्रे ।
अतिचिपिटलोहपात्र्या पिधाय संलिप्य वह्निना योज्यम्॥ १२ ॥
इयतैव रसायनतात्पर्यवसानं निरूपितं किं तु ।
न प्राधान्यं वादस्येत्युभयप्राधान्यजारणा तु यथा ॥ १३ ॥

इति हेमजारणम् ।

अथ घनसत्त्वजारणम्—

घनरहितबीजजारणसंप्राप्तदलादिसिद्धिकृतकृत्याः ।
कृपणाः प्राप्य समुद्रं वराटिकालाभसंतुष्टाः ॥ १४ ॥
मुक्त्वैकमभ्रसत्त्वं नान्यो रसपक्षकर्तनसमर्थः ।
तेन निरुद्धप्रसरो नियम्यते बध्यते च सुखम् ॥ १५ ॥
रक्तं पीतं च हेमार्थे कृष्णं हेमशरीरयोः ।
तारकर्माणि तच्छुक्लं* काचकिट्टं सदा त्यजेत् ॥ १६ ॥
त्रुटिशो दत्त्वा स्विदितं सोष्णे खल्वेऽभ्रसत्त्वहेमादि ।
चरति रसेन्द्रः क्षितिखगवेतसजम्बीरबीजपूराम्लैः ॥ १७ ॥

पूर्वसाधितकाञ्जिकेनापि ज्ञेयम् ।

अथाभ्रकस्य सत्त्वजारणम्—

अभ्रकजारणमादौ गर्भद्रुतिजारणं च हेम्नोऽन्ते ।
यो जानाति स वादी वृथैव नार्थक्षयं कुरुते ॥ १८ ॥

इत्यभ्रकस्य सत्त्वजारणम् ।

---

* क. °क्लं काचने तु स° इति रसेन्द्रपाठः ।

---

१ क. लोहे वृतो मु° । २ क. तद्रक्तं काचिकि° । ३ ग. °वादीद्र° ।

अथ गर्भद्रुतिः—

व्योमसत्त्वं समांशेन ताप्यसत्त्वेन संयुतम् ।
साकल्येन चरेद्देवि गर्भस्रावी भवेद्रसः ॥ १८ ॥

एवं हेमताराभ्रादयः स्वस्वरिपुणा निर्व्यूढाः प्रयोजनमवलोक्य योज्याः । गर्भद्रुतिमन्तरेण जारणैव न स्यात् ।

अथ तल्लक्षणमाह—

वह्निव्यतिरेकेऽपि रसग्रासीकृतानां लोहानां द्रवत्वं गर्भद्रुतिः ।
बीजानां संस्कारः कर्तव्यस्ताप्यसत्त्वसंयोगात् ।
तेन द्रवन्ति गर्भा रसराजस्याम्लवर्गयोगेन ॥ १९ ॥

शिलायां निहतं नागं ताप्यं वा सिन्धुना हतम् ।
ताभ्यां तु मारितं बीजं सूतको द्रवति क्षणात् ॥ १२० ॥

अथ दोलायन्त्रजारणम्—

पट्वम्लक्षारगोमूत्रस्नुहीक्षीरप्रलेपिते ।
बहिश्च बद्धवस्त्रेण भूर्जे ग्रासं निवेशितम् ॥ २१ ॥
क्षारारनालमूत्रेषु स्वेदयेत्रिदिनं भिषक् ।
क्रमेणानेन दोलायां कार्यं ग्रासचतुष्टयम् ॥ २२ ॥
ततः कच्छपयन्त्रेण ज्वलने जारयेद्रसम् ।

इति गर्भद्रुतिः ।

अथ प्रमाणजारणम्—

चतुःषष्ट्यंशकः पूर्वो द्वात्रिंशांशो द्वितीयकः ॥ २३ ॥
तृतीयः षोडशांशस्तु चतुर्थोऽष्टांश एव च ।
चतुःषष्ट्यंशकग्रासाद्दण्डधारी भवेद्रसः ॥ २४ ॥
जलौकावद्द्वितीये तु ग्रासयोगे सुरेश्वरि ।
ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्ठासमो भवेत् ।
ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिपिण्डसमो भवेत् ॥ १२५ ॥

---

१ ग. °र्भस्रावी । २ क. निर्मूढः प्र° । ३ ग. जार्य । ४ क. °का च द्वितीये तु ग्रा° ।

[1]अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्गोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा—

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।
गर्भद्रावी निपुणो जरयति बीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशत्त्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने—

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।
केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं दरदेन तु ।
कुरुते त्रिगुणे जीर्णं[2] लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥
गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।
एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षाभो जायते रसः ॥ २८ ॥
एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु[3] तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ता[4]प्यगन्धकहतेन ।
दरदानिहतासिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

वालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्—

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।
पुटितं पञ्चवारं तु तारं वाह्यं शनैर्धमेत् ॥ १३० ॥
यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।
सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥
तच्चूर्णं वाहयेत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।
प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥
चारणात्सारणा[5]च्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।
वङ्गाभ्रं वाहयेत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥
एतद्बीजे[6] समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

---

१ क. अन्यद्दुहितन्त्रान्ते लि॰ । २ क. ॰गुणं जी॰ । ३ क. ओत्तरेणान्यद्वी॰ । ४ क. ॰ता
शिलाया वा । ५ ग. ॰रणैचैव । ६ क. ॰द्बीजं समे जीर्णो श॰ ।

अथ हेमबीजम्—

नागाभ्रं वाहयेद्बीजे द्वादशैव गुणानि च ॥ ३४ ॥
माक्षिकेण हतं ताम्रं नागं तारं जयेन्मुहुः ।
तं नागं वाहयेद्बीजे द्विषोडशगुणानि च ॥ ३५ ॥
बीजमेतद्वरं श्रेष्ठं नागबीजं प्रकीर्तितम् ।
समवारितमात्रेण सहस्रांशेन विध्यति ॥ ३६ ॥

अथ रञ्जनसारणार्थं वा तैलम्—

मञ्जिष्ठा किंशुकं चैव खदिरं रक्तचन्दनम् ।
करवीरं देवदारु सालो रजनीद्वयम् ॥ ३७ ॥
अन्यानि रक्तपुष्पाणि पिष्ट्वा लाक्षारसेन तु ।
तैलं विपाचयेत्तेन कुर्याद्बीजादिरञ्जनम् ॥ ३८ ॥
द्विगुणे रक्तपुष्पाणां रक्तपीतगणस्य च ।
क्वाथे चतुर्गुणं क्षीरं तैलमेकं सुरेश्वरि ॥ ३९ ॥
ज्योतिष्मतीकरञ्जाक्षकटुतुम्बीसमुद्भवम् ।
पाटलाकाकतुण्डयम्बुमाहाराष्ट्रीरसैः पृथक् ॥ ४० ॥
भेकसूकरमेषाहिमत्स्यकूर्मजलौकसाम् ।
वसया चैकया युक्तं षोडशांशैः सुपेषितैः ॥ ४१ ॥
मूलतामलमाक्षीकद्वन्द्वमेलापकौषधैः ।
पाचितं गालितं चैव सारणात्तैलमुच्यते ॥ ४२ ॥

अत्र गन्धकतैलमपि रसहृदयस्वरसात् । ऊर्णाटङ्कणगिरिजतुमहिषी कर्णाक्षिमलशक्रगोपकर्कटका इति द्वन्द्वमेलापकौषधानि ।

अथापरम्—

यथा प्रोक्तैः श्वेतपुष्पैर्नानावृक्षसमुद्भवैः ।
रसं चतुर्गुणं योज्यं कङ्कुष्ठतैलमध्यतः ॥ ४३ ॥
पचेत्तैलावशेषं तु तस्मिंस्तैले निषेचयेत् ।
द्रावितं तारबीजं तदेकविंशतिवारकम् ।
रञ्जितं जायते सम्यग्रसराजस्य रञ्जनम् ॥ ४४ ॥

---

१ ग. °िं बा ते° । २ ग. °कपित्तग° । ३ क. तुण्ड्याड्माहा । ४ क. °क्षीकं द्व° । ५ क. °यांते° । ६ ग. °विश°।

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
बलमास्तेऽभ्रकसत्त्वे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
बन्धस्तु सारलोहे क्रामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
क्रामति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥४७ ॥
तदपि च दरदेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
वासितमपि वासनया घनवच्चार्यं च जार्यं च ॥ ४८ ॥
सर्वैरेभिर्लोहैर्माक्षिकमृदितैर्द्रुतैस्तथा गर्भे ।
बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
निर्बीजं समजीर्णे पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
अर्धेन पादकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्वर्तिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥५१॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तादस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्दलं पुटितम् ।
क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकरङ्गाभैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।
बध्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥
शिलाचतुष्कं गन्धेशौ काचकूप्यां सुवर्णकृत् ।
कीलालायःकृतो योगैः षट्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥
मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः
संमर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।
यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन
स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

---

१ क. °वन्मार्यं । २ ग. समादिजी° । ३ ग. °रणायो° । ४ ग. °कवङ्गभैः । ५ क. °म्भयो रसलो° । ६ ग. °कूप्यां सु° । ७ ग. °गः खटिका° । क. ग. खटिकालवणाधिक इति रसेन्द्रपाठः । ८ क. °नारकः । ९ क. हैः । अत्रोत्त° ।

लोहं गन्धं टङ्कणं भ्रामयित्वा
तेनोन्मिश्रं भेकमावर्तयेत्तत् ।
तालं कृत्वा तुर्यवङ्गान्तराले
कृष्य*स्यान्तस्तव्धसिद्धोक्तबीजे ॥ ५६ ॥

लोहभेकी तारतालभेकी सिद्धमते बीजद्वयम् ।
द्रुतदर्दुरपूतिलोहसेकः कुरुते हिङ्गुलखण्डपक्षखण्डम् ॥
शशिहेलि हिरण्यमूषिकाऽपि ध्रुवमक्षीणधियामनेन लक्ष्मीः ॥

अथ सिद्धमतखोटः—

गन्धतैलयुगलायसि मध्ये पूतिवारिवशमेष्यति पिष्टी ।
नैकभेकवलिकल्पितपिष्टी संयमः प्लवगपूत्यभिषेकैः ॥ ५८

दरदस्यापि पिष्टित्वेन गृहीतत्वात्पूर्वत्र कर्मणि संबन्धः ।
इति सिद्धमतखोटः ।

अधोऽष्टाङ्गुलतश्च्युह्याः सिध्यन्ति सिकतावृताः ।
रसगन्धशिलाः सर्पाः पाकाद्यग्निविपक्रियाः ॥ ५९ ॥

खोटान्तरम्—

सालूककुटिलार्कास्थिरम्भापामार्गभस्मना ।
हस्तीव बध्यते वक्त्रलोहखण्डिकया रसः ॥ ६० ॥

खोटान्तरम्—

भेकभास्करगन्धायोवङ्गस्य क्षारभस्मना ।
हस्तीव बध्यते लोहवक्त्रचक्रिकया रसः ॥ ६१ ॥

युक्त्या पिष्ट्यपि खोटान्तरम् ।
इति रञ्जनवेधने ।

अथ बाह्यद्रुतयः—

एतास्तु केवलमारो(खो)टकमेव मिलिता निबध्नन्ति । कलमस्य कल्पप्रमितमायुः । किं वा पूर्वोक्तग्रासक्रमजारिताः पूर्वोक्तफलदा भवन्ति । उच्यते समजीर्णश्चायं शतवेधी द्विगुणजीर्णः सहस्रवेधी । एवं लक्षायुतकोटिवेधी समनुस्मर्तव्यः । चतुःषष्टिगुणजीर्णस्तु धूमस्पर्शावलोकशब्दतो विध्यति ।

* ..°स्यायं तत्र सिद्धोक्तबीजमिति रसेन्द्र पाठः ।

१ क. °त्वा तत्र्येव° । २ क. °साबेट° ।

अथ सारणोच्यते—

अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसंनिभा ।
सैव च्छिद्रान्वि*ता मन्दगर्भान्तरा सारणोचिता ॥ ६२ ॥

अस्यामेवान्धमूषायां तत्तैलमपगतकल्कं विमलमापूर्य तस्मिन्नधि+कमूषात्मनि द्रुतबीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्तनीयः सूतवरः । तदनु सद्यो मूषाननमाच्छादनीयम् । एतत्तैलाक्तपटखण्डग्रन्थिबन्धनेनारुणासितबीजाभ्याममुना सारणकर्मणा मिलितश्चेत्सारितः सम्यक्संयमितश्च विज्ञेयः प्रतिसारितस्तु द्विगुणबीजेन । तद्वदनुसारितस्तु त्रिगुणबीजेन त्रिविधायामेव सारणायामरुणासितकर्मणोः क्रामणार्थमीषदीषत्पन्नगवङ्गौ विधाणनीयाविति ।

सारितो जारितश्चैव पुनः सारितजारितः ।
सप्तकञ्चलिकायोगात्कोटिवेधी भवेद्रसः ॥ ६३ ॥

इत्यादीनि कर्माणि पुनः केवलमीश्वरानुग्रहसाध्यत्वान्न प्रपञ्चितानि ।

अथ क्रामणम्—

शिलया निहतो नागो वङ्गं वा तालकेन शुद्धेन ।
क्रमशः पाते शुक्ले क्रामणमेतत्समुद्दिष्टम् ॥ ६४ ॥

अथ खोटमार्गेण जारणम्—

रञ्जनवेधनानि—

खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्तं तु कारयेत् ।
माक्षिकं कान्तपाषाणं शिलागन्धं समं समम् ॥ १६५ ॥
भूनागैर्मर्दयेद्यामं वल्लमात्रं वटीकृतम् ।
एषा विडवटी ख्याता योज्या सर्वत्र जारणे ॥ ६६ ॥
दरदं माक्षिकं गन्धं राजावर्तं प्रवालकम् ।
शिलातुत्थं च कङ्कुष्ठं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

---

* क. °ध्र मध्ये ग° इति पाठान्तरम् । + क. °कमधस्तादद्रुत° इति पाठान्तरम् ।

---

१ क. °तासिताभ्या° । २ ग. °न अत्र वि° । ३ क. °रत्रो वि° । ४ क. °तः । सप्तसंकलिकायो° । सप्तशृङ्खलिकायो° इति रसेन्द्र° पाठः ।

वर्गाभ्यां पीतरक्ताभ्यां कङ्कुणीतैलकैः सह ।
भावयेद्दिवसान्पञ्च सूर्यतापे पुनः पुनः ॥ ६८ ॥
जारितं सूतखोटं च कल्केनानेन संयुतम् ।
वालुकाहण्डिमध्यस्थं शरावपुटमध्यगम् ॥ ६९ ॥
त्रिदिनं पाचयेच्चुल्ल्यां कल्को देयः पुनः पुनः ।
रञ्जितो जायते सूतः शतवेधी न संशयः ॥ १७० ॥

लोहं गन्धं टङ्कणं ध्मातमेतत्तुल्यं चूर्णैर्मानुमेका*द्विवङ्गैः ।
सूतं गन्धं सर्वसाम्येन कूप्यामोषत्साध्यं चित्त नो विस्मयस्व ॥

इति सिद्धमतकल्कः ।

अथ सिद्धचूर्णकल्कः—

रसदरदताप्यगन्धकमनःशिलाभिः क्रमेण वृद्धाभिः ।
पुटमृतशुल्वं तारे त्रिर्व्यूढं हेमकृष्टिरियम् ॥ ७२ ॥
अष्टानवतिभागं च रूप्यमेकं च हाटकम् ।
सूतकेन च वेधः स्याच्छतांशविधिरीरितः ॥ ७३ ॥
चन्द्रस्यैकोनपञ्चाशत्तथा शुद्धस्य भास्वतः ।
वह्निरेकः शंभुरेकः शतांशविधिरीरितः ॥ ७४ ॥

द्वावेव रजतयोनिताम्रयोनित्वेनोपचर्येते । एवं सहस्रवेधावृयो जारणबीजवशादनुस्मर्तव्याः ।

चत्वारः प्रतिवापाः सलाक्षया मत्स्यपित्तभावितया ।
तारे वा शुल्वे वा तारारिष्टेऽथ वा कृष्टौ ॥ १७५ ॥
तदनुक्रमेण मृदितः सिक्थकपरिवेष्टितो देयः ।
अतिविद्रुते च तस्मिन्वेध्योऽसौ कुम्भवेधेन ॥ ७६ ॥

तदनु सिद्धतैलनाऽऽप्लाव्य भस्मावच्छादनपूर्वकमवतार्य स्वाङ्गशीतपर्यन्तमपेक्षितव्यं इति ।

विद्धं रसेन यद्द्रव्यं पक्षार्धं स्थापयेद्भुवि ।
तत आनीय नगरे विक्रीणाति विचक्षणः ॥ ७७ ॥

---

* क. °द्विरङ्गैः इति रसेन्द्रपाठः ।

---

१ ग. °तं मृत° । २ क. चूर्ण भा° । ३ क. °न्वेधोऽसौ दण्डवे° । ४ क. क्वचिते ।

समर्पितः सैन्धवखण्डकोठरे विधाय पिष्टिं सिकताख्यंतस्थुषि ।
विशुद्धगन्धादिमिरीषवह्निना समस्तमश्नात्यशनीयमीशजः ॥
कर्षाष्टकूणकज्जली हरिरथो गन्धस्य च द्वौरजः
सिद्धाख्यं सकलैः कृतं पलमथ द्वित्रैरहोभिः शृतम् ॥
भूयो गन्धमृतं चतुर्दशपुटैः स्यादिन्द्रगोपारुणं
तत्तारे मधुना पुटेन धमनेनार्कच्छवीमीहते ॥ ७९ ॥

कर्षा इति बहुवचनाश्रयत्रिधा पत्रलेपेनेति ज्ञेयम् ।

इति सिद्धचूर्णकल्कः ।

अथ रसचिन्तामणेः कियन्तः सिद्धयोगाः—

चत्वारः स्वर्जिकाभागा यवक्षारस्तथा पुनः ।
क्षारिकालवणं दद्यात्तथाविधमेव च ॥ १८० ॥
काकमाचीरसस्यान्ते दीयते सर्वमेव तत् ।
नष्टपित्तलपत्राणि सूक्ष्माणि पलयोर्द्वयोः ॥ ८१ ॥
तप्ततप्तानि तान्यस्मिन्काचमाचीरसे भृशम् ।
एकविंशतिवाराणि तारतां प्रतियान्ति च ॥ ८२ ॥
एवं शुभ्राणि जायन्ते रूप्याद्यूनानि किंचन ।
आरतारसमं कृत्वा मृतवङ्गं नियोजयेत् ॥ ८३ ॥
एकादशविभागेन भवेत्तारं न संशयः ।
एषा राजवती विद्या पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ८४ ॥

इति राजवती विद्या ।

अथ हेमकरणप्रयोगः—

त्रिवारं गन्धकहतं ताम्रं हेमद्वयोरिदम् ।
सत्त्वं तालस्य माषकं योजयेत्सर्वकामदम् ॥ ८५ ॥
अष्टवर्णं भवेद्धेम ताम्रगन्धकमारितम् ।
एतयोर्दीयते रूप्यं जायते काञ्चनं शुभम् ॥ ८६ ॥

---

१ क °र्पितं सै° । २ क. रूपयन्त्रे । ३ क. रसैर्गन्ध । ग.रसैर्गोवस्य । ४ क. पुस्तके तु °ति बहुत्वमात्रविश्रान्ततया अथ इति यावत् कर्षास्त्र त्रिरुवा त्रिउभे° इति पाठान्तरम् । ५ क. °रः स्वर्जि° । ६ क. °क्षारास्तथा । ७ क. °त् । तप्त° ।

भागं द्वादशकं तीक्ष्णं चूर्णं वङ्गस्य वै त्रयम् ।
तथा नागस्य कर्तव्यं त्रयं सत्त्वं च तालकम् ॥ ८७ ॥
तण्डुलीयरसेनैव मर्दनीयं भवेद्यथा ।
अन्धमूषागतं ध्मातं दत्त्वा टङ्कणमंशकम् ॥ ८८ ॥
प्रकुर्याच्च पुनर्मूषा सूतं च बलमेधते ।
समं तारेण योक्तव्यं रजतं स्यान्मनोहरम् ॥ ८९ ॥
पारदः पलमेकः स्याद्द्विपलं पीतखर्परम् ।
संमर्दयेद्दृढं तावद्रसो यावत्प्रलीयते ॥ ९० ॥
पुनर्जम्बीरनीरेण गुडेन च समन्वितम् ।
शोषयेच्चाऽऽतपे पिष्ट्या श्लक्ष्णं कृत्वा च धार्यते ॥ ९१ ॥
अर्कदुग्धस्य दातव्या भावनास्ता यथा तथा ।
अस्य कल्कस्य सिद्धस्य भाग एकस्य(?,टङ्कणः ॥ ९२ ॥
ताम्रं भागत्रयं दत्त्वा धास्यतामन्धमूषया ।
सुवर्णं दिव्यतेजः स्यात्कुङ्कुमादतिरिच्यते ॥ ९३ ॥
पारदं सीसकं गन्धं कुनटीं तच्चतुष्टयम् ।
बीजपूराम्भसा पिष्ट्वा बाढं दिनचतुष्टयम् ॥ ९४ ॥
अथ सूक्ष्माणि पत्राणि तानि तारस्य लेपयेत् ।
बीजपूररसेनैव तानि मात्राऽपि तावती ॥ ९५ ॥
एकाधिका भवत्यत्र भावनाश्चास्य विंशतिः ।
विशोष्याऽऽवर्तितं तारं भवेत्तारस्य काञ्चनम् ॥ ९६ ॥
हेमभागद्वयं तारं तथा ताम्रं चतुष्टयम् ।
एकतः क्रियते पत्रमतिसूक्ष्मं निरामयम् ॥ ९७ ॥
जम्बीरनीरसंपिष्टं खर्परस्याष्टटङ्कणम् ।
तेन तान्यथ पत्राणि लेपनीयानि वै बहु ॥ ९८ ॥
आवर्तयेत्पुनर्दत्त्वा मूषके गलितानि च ।
तदा तानि भवन्त्यत्र हेमरूपाणि नान्यथा ॥ ९९

---

१ ग. °णकं मृतम् । २ क. °ना सा च° । ३ क. °म्बीरं रसपिष्टं च ख° । ४ ग. °परं स्या° ।

इति हेमकरणप्रयोगः ।

अथ तारकृष्णी—

शाकवृक्षस्य निर्यासं पलमात्रं समानयेत् ।
शिग्रुबीजस्य चूर्णेन रसेन परिमर्दयेत् ॥ २०० ॥
पलमात्रं च शुल्बस्य पत्रं सूक्ष्मं विधापयेत् ।
बहुशो लेपितं कृत्वा धर्मं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ १ ॥
पश्चात्तत्ताप्यते पत्रं शुल्बं हेमापि जायते ॥ २ ॥
प्रमाणद्वितयं हेममाक्षिकं तच्च चूर्णितम् ।
पारदं गन्धकं खल्वे कृष्णाभ्रं च द्वयं नयेत् ॥ ३ ॥
निम्बूरसेन तान्पिष्ट्वा बीजपूररसेन च ।
बीजपूरं तदुत्कीर्य तत्र कल्कत्रयस्य यत् ॥ ४ ॥
क्षिप्त्वा निखन्य तद्भूमौ मुच्यते भूमिमध्यगम् ।
एकविंशदहान्यस्य तुषाग्निं कुरुतेऽनिशम् ॥ ५ ॥
शनैः शनैर्यथा भूयाच्छनकैः पात उत्तमः ।
तत्र ग्राह्यन्य(?)तद्दद्यात्तारे द्वादशभागिके ॥ ६ ॥
माषमात्रममुं दद्याच्छ्लक्ष्णकल्कं च मूषके ।
एवमुत्पाद्यते तारं सारं हेम न संशयः ॥ ७ ॥
गन्धकाद्विंशतितमा भागाः शुद्धो भवत्ययम् ।
अर्धो नौसादरस्यापि पीतं कासीसकं तथा ॥ ८ ॥
कुक्कुटो दुद्रवस्यास्मिंश्चूर्णे दत्त्वाऽथ भावनाः ।
एकविंशन्मिताः पिष्ट्वा तारे तोलकमानके ॥ ९ ॥
कृतयन्त्रोपरि प्राज्ञो लेपमात्रं तदौषधम् ।
दद्यात्तारं च कृष्णं च माषकं हेम लेपयेत् ॥ १० ॥
वर्णिकासप्तकं तारं हेम तज्जायते वरम् ।
तारकृष्णा निगदिता साक्षाद्दारिद्र्यनाशनी ॥ ११ ॥
अथ पात्यं भवेद्धेम मेलनीयं च तत्समम् ।
वर्णयुग्मभवस्थैतत्तारं हेमत्वमाप्नुयात् ॥ १२ ॥

इति तारकृष्णी ।

---

१ ग. °ल् । पेषन शि° । २ ग. °ह्य रसे । ३ क. °दुत्पाद्यं । ४ क. °अर्धेऽस्य तत् । ल्प्त्वा । ५ ग. भागाणु° । ६ ग. °र्धो नौस्यादरस्या° । ७ क. °स्मिन्कर्णे । ८ ग. कष्टी पि° । ९ ग. कष्टी ।

तारकृष्णी–

गन्धकं भागमेकं स्यात्पारदस्यैकमेव सः ।
हेममाक्षिकमेकैकं दरदं तालकं तथा ॥ १३ ॥
स्त्रीस्तन्येन तद्घृष्ट्वा तारपत्रं प्रलेपयेत् ।
शरावस्य पुटे कृत्वा मन्दाग्निस्तत्र दीयते ॥ १४ ॥
आरण्यशाणकैः पश्चात्तारमादाय ते च तत् ।
कनकेन समं देयं मूषके प्रकटे च तत् ॥ १५ ॥
आवर्त्य तेन तारेण तारं कृष्णी भविष्यति ।
अम्लवेतसपानीयं ढालनीयं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
अथवा मधु मध्ये च ढालयेत्तारपञ्चकम् ।
अपूर्वं दृश्यते रूपं काञ्चनं दशवर्णकम् ॥ १७ ॥

इति तारकृष्णी ।

अथ तारकृष्णी द्वितीया–

कार्पासद्वयबीजानि रविबीजानि यानि च ।
धत्तूरकस्य बीजानि बृहत्योश्च द्वयोस्तथा ॥ १८ ॥
करवीरस्य बीजानि समभागानि कारयेत् ।
पिष्ट्वा वस्त्रे दृढं शुद्धमर्कदुग्धेन सप्तधा ॥ १९ ॥
भावयेत्सर्षपांस्तैलभक्तं पश्चाच्च गन्धकम् ।
कृतसूक्ष्मं पुनः पिष्ट्वा वस्त्रं लिप्त्वा प्रयत्नतः ॥ २२० ॥
औषधानि मयोक्तानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
क्षेपणीयानि तद्गन्धस्योपरि प्रमितानि च ॥ २१ ॥
वस्त्रसंमार्जनैर्गाढमयःशूलिकया च तत् ।
निबध्यते ततः पश्चादयसोऽपि शलाकया ॥ २२ ॥
प्रोतयित्वा मृशमिमामग्निं तत्र च कारयेत् ।
तदधो भाजनं धृत्वा ज्वलमानात्तदौषधात् ॥ २३ ॥
तैलं गन्धकसंपीतं भाजने निपतत्यधः ।
तेन वै चार्कपत्राणि परिलिप्तानि वह्निना ॥ २४ ॥

---

१ ग. कृष्टी । २ क. °र आदा° । ३ ग. तारकृष्टी भ° । ४ ग. °नीयं मेलयेच्च पु° । ५ ग. कृष्टी । ६ ग. °सूक्ष्मं पु° । ७ ग. वस्त्रं संमार्ज्यते गाढ° । ८ क. °यां प्रयत्नेन मृशमग्नी च म° ।

तावन्त्येव पुनस्तद्वा पुनरग्नौ परिक्षिपेत् ।
भवन्ति तानि रम्याणि सुवर्णं सप्तवर्णकम् ॥ २५ ॥
अपरं नववर्णं च सुवर्णं तत्र मेलयेत् ।
अष्टवर्णं भवत्येवमेवं योजनिका क्रमात् ॥ २६ ॥
तथा तथा भवेद्वृद्धिर्वर्णकानां वरा त्विह ।
तारक्रौष्णी निगदिता विपदामपदं भुवि ॥ २७ ॥

इति द्वितीया तारक्रौष्णी ।

अथ हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे—

सततं स्वेदयेत्त्रीणि दिनानि त्वथ माक्षिकम् ।
पचस्य काञ्जिकेनैवं वासापत्ररसेन च ॥ २८ ॥
दिवसं सकलं पक्त्वा कुलत्थक्वाथमध्यगम् ।
स्वेदयेद्दिवसं पश्चाट्टङ्कणार्द्रमधुप्लुतम् ॥ २९ ॥
ताम्बूलपिष्ट्या साकं च वटिका माषसंमिताः ।
कर्तव्याः शोषिताः सर्वा गालिते हेम्नि सुद्रुते ॥ २३० ॥
एकैका सा प्रदातव्या तस्मिन्हेम्नि शनैः शनैः ।
एवं दशगुणाहाराद्धेमरक्ती प्रजायते ॥ ३१ ॥
जायते सुन्दरं साक्षादुद्यादित्यसंनिभम् ।
हीनवर्णे शुभे स्वर्णे त्रिंशद्गुञ्जाप्रमाणके ॥ ३२ ॥
गुञ्जकाद्वितयं दद्याद्वर्णयुग्मोपपादिका ।
हेमरक्ती समाख्याता दारिद्र्यध्वंसिनी नृणाम् ॥ ३३ ॥

इति हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे ।

अथ लघुताम्रप्रयोगः—

हेमतोले प्रदातव्यं ताम्रं माषार्धकं द्रुतम् ।
ताम्रे जीर्णे शुभे शुद्धे द्विगुणं चारणं भवेत् ॥ ३४ ॥
त्रिंशद्गुञ्जासु संख्यासु वर्णहीनासु दीयते ।
हेम्नो हेम्नोऽस्य गुञ्जैका वर्णयुग्मोपपादिका ॥ २३५ ॥

इति लघुताम्रप्रयोगः ।

---

१ ग. °क्रुष्टीवि° । २ ग. °क्रुष्टी द्वि° । ३ क. °म्बूलीपिप्पल्या° ।

अथ हेमविद्या—

भागैकमथ ताम्रस्य तारं भागैकमुत्तमम् ।
शुद्धनागं भवेदेकं भागमेकं तु टङ्कणम् ॥ ३६ ॥
अन्धमूषागतं ध्मातं यावत्क्षीणं भवत्त्रयम् ।
तारं पीतं भवेदेतद्दलं कार्यकरं परम् ॥ ३७ ॥
एतत्तारं भवेद्भागमेकं हेमत्रयं भवेत् ।
दशवर्णीकमादाय धामनीयं प्रयत्नतः ।
हेम तज्जायते रम्यं चम्पपुष्पप्रभं स्फुटम् ॥ ३८ ॥

इति हेमविद्या ।

अथ रसबन्धनम्—

मूलतां शिखरीमूलवारिणा मर्दयेद्दृढम् ।
तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्रसम् ॥ ३९ ॥
पञ्चटङ्कप्रमाणं तां मूषामङ्गारके क्षिपेत् ।
एवं बद्धो भवेत्सूतो मूषान्तस्थो दृढो भवेत् ॥ २४० ॥
मुखमध्यगतस्तिष्ठेन्मुखरोगविनाशनः ।
शरीरे क्रामिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥ ४१ ॥
स्तम्भयेच्छस्त्रसंघातं कामोत्पादनकारकः ।
पुनर्नवं वयः कुर्यात्साधकानां न संशयः ।
अतिकामो भवेन्मर्त्यो वलीपलितनाशनः ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—

पुष्पितमनोजमन्दिरमध्ये सूतो नियोजितो युक्त्या ।
बद्धो भवति कियद्भिर्दिवसैः पुष्पप्रभावेन ॥ ४३ ॥

इति रसबन्धनम् ।

अथ दरदाकृष्टिः—

एतावतस्तु संस्कारान्कर्तुं सूतस्य चाक्षमैः ।
तान्मुख्यान्क्रियतः कृत्वा स मार्यो रोगनुत्तये ॥ ४४ ॥

रसराजलक्ष्मीतः—

---

१ क. °तं कामो° । २ क. °श्यानेकतः ।

दुग्धोर्णागृहधूमसाररजनीरक्तेष्टिकाकाञ्जिकैः
पिष्ट्वा व्योषकुमारिकानलवरानिम्बुद्रवैर्वासरम् ।
व्योपाद्यम्बुनि दोलया विपचितं स्विन्नं सुताम्राङ्घ्रियुक्-
पिष्टं माण्डतलाज्जलाश्रयगतं सूतं समभ्युद्धरेत् ॥ २४५ ॥
लवणसलिलदोलायन्त्रमध्ये दिनैकं
भुजगनयनवन्ध्याभृङ्गकल्कान्तरस्थः ।
तदनु दहनतोये काञ्जिके स्वेदितः स्या-
त्सपटुमरिचशिग्रुण्युत्तमः श्रीरसेन्द्रः ॥ ४६ ॥
शतांशमुत्तमं हेम सूतात्सूते विडावृतम् ।
चारयित्वाऽथ संवेद्य रसजीर्णबलिं दहेत् ॥ ४७ ॥
एतावदप्यशक्तः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।
स्वेदनमर्दनमूर्ध्वपातनमेतत्त्रयं कुर्यात् ॥ ४८ ॥
अथ वा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुभाजि दोलायाम् ।
रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भेषजे योगः ॥ ४९ ॥
निम्बूरसेन संपिष्ट्वा प्रहरं दरदाद्दृढम् ।
ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ २५० ॥

इति दरदाकृष्टिः ।

अथ पारदपाकार्थयन्त्राणि । तत्र वालुकायन्त्र-
पातालयन्त्रद्वयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयम् ।

जलयन्त्रद्वयं शिवागमे—

हण्डिकां मृन्मयीं मध्ये रसकर्णिपकां दृढाम् ।
सम्यक्पक्कां कारयित्वा रसयोग्यां विचक्षणः ॥ ५१ ॥
सूतादिचषके तस्या दत्त्वा मुद्रां प्रकल्पयेत् ।
अथवाऽस्या अधश्छिद्रं कृत्वा सूक्ष्मं रसादिकम् ॥ ५२ ॥
तेन मार्गेण तस्यान्तः पारदाद्यर्पयेद्धिया ।
लोहखण्डिकया पश्चाल्लोहहण्ड्या अधो बिलम् ॥ ५३ ॥
ताम्रादिधातुनाऽऽमुद्य तदुपर्यर्पयेज्जलम् ।
अधोऽग्निं क्रमशः कृत्वा मात्रया ज्वालयेत्सुधीः ॥ ५४ ॥

---

१ क. °तक्रमु° । २ क. स्वं दृढम् । ३ क. °हडपिट° ।

अष्टमिः प्रहरैर्गान्धो द्विपलः पच्यते रसे (सः) ।
एवं गन्धाभ्रपाकोऽहोरात्रतः परिपच्यते ॥ ५५ ॥

अथ मुद्राद्वयं यथा—

शुद्धाञ्जननिभं किट्टं किट्टार्धां शमितां कुरु ।
सुवर्णपुष्पनिर्यासं शमितार्धं नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
दक्षाण्डजद्रवेणैव मर्दयित्वा दृढं भिषक् ।
सर्वत्र सुखमुद्रेयं पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ५७ ॥
एतां मुद्रामम्बुयन्त्रसिध्यर्थं दुर्लभां कुरु ।
जलाग्नियोगतो नैव भिद्यतेऽसौ कदाचन ॥ ५८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अन्यच्च—

स्निग्धं लोहरजः स्निग्धमयस्कान्तरजःसमम् ।
छागं शकृच्च रुधिरं वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥ ५९ ॥
लेपनं तु प्रयत्नेन वज्रमुद्रा प्रजायते ।

इति वज्रमुद्रा ।

सिक्थमाढकमादाय तत्षोडशगुणे जले ॥ २६० ॥
प्रक्षिप्याऽऽवर्तयेल्लौहे कटाहे चण्डवह्निना ।
यावत्तिष्ठेदुपर्यस्य जलमङ्गुलपञ्चकम् ॥ ६१ ॥
ततोऽन्यत्क्वाथ्यमानं तु जलं तत्राऽऽगलं क्षिपेत् ।
एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावत्तज्जायते घनम् ॥ ६२ ॥
मुद्रायोग्यमतिस्वल्पं गृह्णीयात्तत्प्रयत्नतः ।
तेन मुद्रा विधातव्या जलयन्त्रस्य साधकैः ॥
न भिद्यते जलैरेषा वर्षेणापि कदाचन ॥ ६३ ॥

इति मदनमुद्रा ।

षड्विंशद्भागलवणं चतुर्विंशतिरभ्रकम् ।
शुक्तिर्द्वादशभागा च गृहीत्वैतद्भिषग्वरः ॥ ६४ ॥
एतत्त्रयं जारयित्वा स्रोटबद्धं तु कारयेत् ।
तत्स्रोटं पञ्चपलिकं द्विगुणं छागमांसकम् ॥ ६५ ॥

---

१ क. °जस्तथा छा° ।

एतद्द्वयं मर्जयेत्तदतसीतैलमध्यगम् ।
विधिना मर्जयेत्तावद्यावत्स्याद्गुडपाकवत् ॥ ६६ ॥
पश्चादपरालस्य चूर्णं पञ्चपलोन्मितम् ।
वज्रीक्षारं दशपलं त्रयं सम्यक्प्रमर्दयेत् ॥ ६७ ॥
तावल्लोहघनैः कृत्वा यावत्सिक्थकसंनिभम् ।
एषा मदनमुद्रा च कथिता रसवादिभिः ॥ ६८ ॥

अन्यच्च—

संजारितं सिक्थकिट्टं पलं शुभ्रोपलं पलम् ।
पलं सर्जरसं तैलेऽतसीजे मर्जयेत्त्रयम् ॥ ६९ ॥
भूर्जपत्ररजस्तत्र लोहकिट्टरजस्तथा ।
पृथक् षट् शाणतुलितं क्षेपयेत्सर्वमेकतः ॥ ॥ ७० ॥
वज्रीक्षीरेण संमर्द्य गाढं तन्मदनोपमम् ।
मुद्रेयं मदनाख्या च जलयन्त्रार्थमीरिता ॥ ७१ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथापरा मदनमुद्रा—

अधस्तात उपर्यापो मध्ये च रसगन्धकौ ।
यदि स्यात्सुदृढा मुद्रा मन्दभाग्योऽपि सिध्यति ॥ ७२ ॥
यदि कार्यमयोयन्त्रं तदाऽन्तर्मूषयाऽन्वितम् ।
पूर्ववज्जारणा तत्र गन्धकादेरपि स्मृता ॥ ७३ ॥

अथापरा मदनमुद्रा—

लोहसिधान(ङ्घाण)जं चूर्णं पटगं कुडवद्वयम् ।
लवणं तच्चतुर्थांशं तत्तुर्यांशं च सिक्थकम् ॥ ७४ ॥
दृढं छागयकृत्खण्डं रुधिरेण प्रमर्दितम् ।
कालशीकरसेनैव लेपः स्याद्यन्त्रसन्धिके ॥ ७५ ॥
जलाग्नियोगतो नेयं भिद्यते मदनाभिधा ।
मुद्रेयं वारियन्त्रस्य कथिता रसवादिभिः ॥ ७६ ॥
मण्डूरचूर्णं विमलं मधूकैर्विमर्दितं किंचिद्गु(दु)माम्बुसिक्तम् ।

---

१ क. कपसमन्वितम् । २ क. °रसस्त° । ३ क. प्रमुदित° । ४ क. ठशाक° । ५ °विद्-
सिक्तमेव । वि° ।

विलेपितं यन्त्रविधो तदङ्गेर्न भिद्यते नैव च दह्यतेऽग्नौ ॥ ७७ ॥
तूलं च कलिकाचूर्णं निरम्बुक्षीरमर्दितम् ।
जलमुद्रेति कथिता कैश्चित्पारदवेदिभिः ॥ ७८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथ पारदगुणाः—

पाठः खोटो जलौका च भस्म चापि चतुर्थकम् ।
बन्धश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूतस्य भिषगुत्तमैः ॥ ७९ ॥
पाठः पर्पटिकाबन्धः पिष्टीबन्धस्तु खोटकः ।
जलौका पङ्कबन्धाऽस्या भस्म भस्मनिभं भवेत् ।
सूतभस्म द्विधा ज्ञेयमूर्ध्वगं तलभस्म च ॥ २८० ॥

ऊर्ध्वभस्म यथा—

सूतः पञ्चपलः स्वदोषरहितस्तत्तुर्यभागो बलि-
र्द्वौ टङ्कौ नवसागरस्य तुवरीकर्षश्च संमर्दितः ।
कुप्यां काचमुखस्थितश्च सिकतायन्त्रे त्रिभिर्वासरैः
पक्वो वह्निभिरुद्भवत्यरुणभाः सिन्दूरनामा रसः ॥ ८१ ॥

अन्यच्च—

भागो रसस्य त्रय एव भागा गन्धस्य माषः पवनाशनस्य ।
संमर्द्य गाढं सकलं सुभाण्डे तां कज्जलीं काचकृते निदध्यात्॥८२॥
संरुध्य मृत्कर्पटकैर्घटे तां मुखे सचूर्णां गुटिकां च दत्त्वा ।
क्रमाग्निना त्रीणि दिनानि पक्त्वा तां वालुकायन्त्रगतां ततः स्यात्॥८३॥
बन्धूकपुष्पारुणभं रसस्य भस्म प्रयोज्यं सकलामयेषु ।
निजानुपानैर्मरणं जरां च हन्त्यस्य वल्लः क्रमसेवनेन ॥ ८४ ॥
वाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफरुजि त्र्यूषणं साग्निचूर्णं
पित्ते सैलासितेन्दुर्व्रणवति तुवरा गुग्गुलश्चारुवल्लः ।
धातुर्जातेन पुष्टौ हरनयनफला शाल्मलीपुष्पवृन्तं
किंवा कान्तालल्लाटाभरणरसपतेः स्यादनुपानमेतत् ॥ २८५ ॥

---

१ क. °यन्त्र वि° । २ ग. °म् । वेधश्च° । ३ ग. °कवेधः स्या° । ४ ग. °तुल्यभा° । ५ क. ग. °च भुविस्थि° ।

अपहरति रोगवृन्दं द्रवयति कायं महद्बलं कुरुते ।
पुत्रशतानि च सूते सिन्दूराख्यो रसः पुंसाम् ॥ ८६ ॥
स्मरस्यांऽऽयुर्नानागदगहनदावानलशिखा
सखा वह्नेस्तेजोबलरुचिरतावृद्धिमुदिरः ।
अपि प्रौढस्त्रीणामतुलबलहारी निधुवने
रसः सिन्दूराख्यो सकलरसराजो विजयते ॥ ८७ ॥
कूष्माण्डं कर्कटीं कोलं कलिङ्गं करमर्दकम् ।
करीरं चेति षट् कादीन्रसभुग्वर्जयेज्जनः ॥ ८८ ॥
यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह सेवितः ।
रसेन्द्रो हरते व्याधिं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ८९ ॥
पारदः सकलरोगहा स्मृतः षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एष कीर्तितस्तेन षड्गुणगणैर्विराजते ॥२९०॥
इति पारदगुणाः ।

अथ तलभस्म—

सूतश्चतुष्पलमितः समशुद्धगन्धः
स्याद्धेमसारपिचुरेकमिदं क्रमेण ।
संमर्दयेद्विमलदाडिमपुष्पतोयै
घस्त्रं विमिश्र्य सितसोमलमाषकेण ॥ ९१ ॥
एतन्निधाय सकलं जलयन्त्रगर्भे
संमुद्य संधिमुदितेन पुरा क्रमेण ।
आपूर्य यन्त्रमुदकेन दिनानि चाष्टौ
वह्निं क्रमेण तदधो विदधीत विद्वान् ॥ ९२ ॥
पश्चाच्च तज्जलमुदस्य रसं तलस्थ-
मादाय भाजनवरे सुभिषङ्निदध्यात् ।
संपूज्य शंभुगिरिजागिरिजातनूज-
मद्याच्छुभेऽहनि रसं वरमेकगुञ्जम् ॥ ९३ ॥
ताम्बूलिकादलयुतं ससितं पयोऽनु
पीत्वाऽम्लमाषलवणे रहितं सदन्नम् ।
अद्यात्कियन्त्यपि दिनानि ततो यथेच्छं
भक्ष्यं भजेदथ नरो विगतामयः स्यात् ॥ ९४ ॥

---

१ क. ग. °ते । शुक्रस° । २ क. °स्याभूर्नो° । ३ क °तोयैर्भसं ।

इति तलभस्म ।

अथ भस्मसूतगुणाः—

अगुरुरतेजाः शुभ्रो वह्निस्थायी स्थिरो धूमः ।
हेमादिधातुमोक्ता तत्कर्ता स्यान्मृतः सूतः ॥ ९५ ॥
रसायनं त्रिदोषघ्नो योगवाह्यतिशुक्लः ।
भस्मसूतोऽखिलातङ्कनाशनस्त्वनुपानतः ॥ ९६ ॥

इति भस्मसूतगुणाः ।

अथ कर्पूररसप्रकारः—

गैरिकतुवरीखटिकासैन्धवगडजं रजः कुडवम् ।
प्रत्येकदृढं हण्डयामाधायास्योपरीशजः स्थाप्यः ॥ ९७ ॥
कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हण्डी तदास्यापातमुखी (?)।
अथ तत्संधौ मुद्रां कृत्वा तदधो हुताशनो ज्वाल्यः ॥९८॥
अर्मणपट्कप्रमितैर्दारुभिरनु नातिदुर्बलस्थूलैः ।
अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्युनिशम् ॥ ९९ ॥
तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसंनिभं सूतम् ।
आदाय काचकुम्भे निधाय नवसागरं दद्यात् ॥ १०० ॥
संमुद्र्य चाथ काष्ठैरर्धार्मणसंमितैः पचेदम्लम् ।
चुल्लीडमरुकमध्ये वितस्तिचतुरङ्गुलावकाशं तु ॥ १ ॥
कर्तव्यं क्रमदहनं तदहः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
शशिधवलमुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्यत्नात् ॥ २ ॥
वल्लं वा वल्लार्धं गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
दुग्धौदनं तु पथ्यं देयं चास्मै च ताम्बूलम् ॥
हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ॥ ३ ॥
फिरङ्गकरिकेसरी सकलकुष्ठकालानलोऽ-
खिलव्रणविनाशकृद्व्रणगजातिपूतिप्रणुत् ।
सुवर्णसमवर्णकृद्बलहुताशतेजस्करः
समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥ ४ ॥

इति कर्पूररसः ।

---

१ क. °रो भ्रमः । २ ग. °तां मुद्रितः सू° । ३ क. देयो ह° । ४ क. तदास्यात्तु मु° । ५ ग. °सारं । ६ क. °मेदसम् । ७ ग. °दश्वः प्र° । ८ क. °राद्दि क° । ९ ग. °णजगतपुष्टिप्रदः । सु° ।

अथ रसराजः—

क्ष्वेडाहिफेनफलिनीविषमुष्टिदिग्धे
वस्त्रे निबध्य रसगन्धकखर्पराणि ।
गौर्यां पचेत्तदनु लावपुटैः शतेन
सौवर्णबीजजठरे विनियोजितानि ॥ ५ ॥
निष्पेषयेद्दशदशान्तरतश्च तेषां
तोयैरपूपमुपकल्प्य विशुष्कमर्के ।
तत्कर्दमैः प्रतिपुटं प्रविधाय दिग्ध-
मेवं पुटैर्द्विशतं रसराज एषः ॥ ६ ॥
रेतस्तम्भं विधत्ते वपुषि च घनतामग्निमान्द्यं निहन्या-
द्यक्ष्माणं तु क्षणेन क्षपयति सहसा पौरुषं व्यातनोति ।
उच्चैःशूलप्रमेहानिलकफगदहृद्रोगपाण्डुप्रतिश्या-
कासश्वासोदराक्षिश्रवणमुखगदानाशु खादेत्यवश्यम् ॥ ७ ॥

इति रसराजः ।

अथ दरदेशः—

पञ्चपलं दरदं पलमेकं
शुद्धबलिं मृदि वह्निगतायाम् ।
कज्जलिकां विरचय्य तथाऽलं
माषमिता(तां) विनियोज्य च कूप्याम् ॥ ८ ॥
विपचेत्सिकतासु दिनं दहनैस्तदनु स्वत एव हिमं च हरेत् ।
दरदेश इति क्षयनाशकरो भवतीह रसः सकलामयजित् ॥ ९ ॥

इति दरदेशः ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तः सारः सूतविधिर्मया ।
नानातन्त्रात्समाकृष्य क्षीरस्य नवनीतवत् ॥ ११० ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां रसोत्पत्तिलक्षणसंस्कारमारणवादकथनं नाम
द्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४२ ॥

---

१ क. दि धाऽऽपु ६° ।

अथ त्रिचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथोपरसाः कथ्यन्ते—

गन्धको वज्रवैक्रान्तौ सिन्दूरं बोलगैरिके ।
समुद्रफेनः खटिकाद्वयं शम्बूकतार्क्ष्यजे ॥ १ ॥
कासीसं कान्तपाषाणो वराटी शुक्तिहिङ्गुलौ ।
कङ्कुष्ठशङ्खभूनागटङ्कणं च शिलाजतु ॥ २ ॥
उक्ता उपरसा एते द्रव्यनिर्णयकारिभिः ।

तत्र गन्धकमाह—

श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसा प्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ॥
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥ ४ ॥

वर्णयुक्तमाह—

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ॥
व्रणादिलेपने श्वेतः श्रेष्ठः कृष्णः सुदुर्लभः ॥ ५ ॥

शुद्धत्वमाह—

सदुग्धभाण्डस्थपटस्थितोऽयं शुद्धो भवेत्कूर्मपुटेन गन्धः ॥ ६ ॥

इति गन्धकशुद्धिः ।

अथ गन्धकगुणाः—

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥ ७ ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान्रसायनम् ।
अशोधितो गन्ध एष कुष्ठसंतापकारकः ॥ ८ ॥
शुक्रौजःक्षयमाबल्यं करोति च रुचिप्रणुत् ।

इति गन्धकगुणाः ।

अथ वज्रम्—

दधीच्यस्थिसमुत्पन्नः पविस्तस्य कणाः क्षितौ ॥ ९ ॥
विकीर्णास्ते तु वज्राख्यां भजन्ते तच्चतुर्विधम् ।

---

१ ग. °तार्क्ष्यकम् । का°।

तस्य वर्णमाह—

श्वेतं द्विजाभिधं रक्तं क्षत्रियाख्यं तदीरितम् ॥ १० ॥
पीतं वैश्याख्यमुदितं कृष्णं स्याच्छूद्रसंज्ञकम् ।
पुंस्त्रीनपुंसकं तत्तु चतुर्विधमपि स्मृतम् ॥ ११ ॥

तस्य परीक्षा—

वृत्ताः फलकसंपूर्णास्तेजोवन्तो बृहत्तराः ।
पुरुषा हीरकाः प्रोक्ता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ॥ १२ ॥
रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षट्कोणास्ते स्त्रियः स्मृताः ।
त्रिकोणायतना दीर्घा विज्ञेयास्ते नपुंसकाः ॥ १३ ॥
सर्वेषां पुरुषाः श्रेष्ठा वेधका रसबन्धकाः ।
स्त्रीवज्रं देहसिद्ध्यर्थं क्रमेण स्यान्नपुंसकम् ॥ १४ ॥
विप्रो रसायने प्रोक्तः क्षत्रियो रोगनाशने ।
वादे स वैश्यजातीयो वयसः स्तम्भनेऽन्तिमः ॥ १५ ॥
स्त्री तु स्त्रीणां प्रदातव्या क्लीबं क्लीबे प्रदीयते ।
सर्वेषां सर्वदा योज्याः पुरुषा बलवत्तराः ॥ १६ ॥

अथ वज्रशोधनम्—

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पाचयेत् ।
सप्ताहं कोद्रवक्वाथे कुलिशं विमलं भवेत् ॥ १७ ॥

अन्यच्च—

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं मृदा लिप्तं पुटे पचेत् ।
अहोरात्रात्समुद्धृत्य हयमूत्रेण सेचयेत् ॥ १८ ॥
वज्रीक्षीरेण वा सिञ्च्यात्कुलिशं विमलं भवेत् ।

इति वज्रशोधनम् ।

अथ वज्रमारणम्—

त्रिवर्षारूढकार्पासमूलमादाय पेषयेत् ॥ १९ ॥

---

१ म. °र्भे कामने स्वा° ।

त्रिवर्षनागवल्ल्या वा निजद्रावैः प्रवेष्टयेत् ।
तद्गोलके क्षिपेद्वज्रं रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ २० ॥
एवं सप्तपुटैर्नूनं कुलिशं मृतिमृच्छति ।

अथान्यप्रकारः—

कांस्यपात्रस्थभेकस्य मूत्रे वज्रं समावपेत् ॥ २१ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं वज्रमेवं मृतं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं खरमूत्रेण सेचितम् ॥ २२ ॥
मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोले कुलिशं क्षिपेत् ।
प्रध्मातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण वै ॥ २३ ॥
भस्मी भवति तद्वज्रं शङ्खशीतांशुसुन्दरम् ॥ २३ ॥

वज्रं समीरकफपित्तगदान्निहन्ति
वज्रोपमं च कुरुते वपुरुत्तमभीः ।
शोषक्षयभ्रमभगंदरमेहमेदः-
पाण्डूदरश्वयथुहारि च पण्ढपाण्ड्यम्[1] ॥ २४ ॥

इति वज्रमारणम् ।

अथ वैक्रान्तगुणाः । उक्तं च गौरीमते—

पाण्डुरोगं पार्श्वपीडां किलासं दाहसंततिम् ।
अशुद्धं वज्रवैक्रान्तं कुरुतोऽतो विशोधयेत् ॥ २५ ॥
वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं ध्मातं च हयमूत्रके ।
हिमं तद्भस्म संयोज्यं वज्रस्थाने विचक्षणैः ॥ २६ ॥
वातपित्तानिलध्वंसि षड्रसं देहदार्ढ्यकृत् ।
पाण्डूदरज्वरश्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत् ॥ २७ ॥

इति वैक्रान्तगुणाः ।

अथ वैक्रान्तमारणम् । उक्तं च गौरीमते—

विक्रान्ता वज्रखण्डा ये वैक्रान्ताख्यां भजन्ति ते ।
जाताय:शोधनं हिंसा गुणास्तेषां च वज्रवत् ॥ २८ ॥

इति वैक्रान्तमारणम् ।

---

१ °यज्वरभ° ।

अथ सिन्दूरम्—

सिन्दूरं निम्बुकद्रावैः पिष्ट्वा वह्नौ विशोषयेत् ।
ततस्तण्डुलतोयेन तथाभूतं विशुध्यति ॥ २९ ॥
सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
भग्नसंधानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ३० ॥

इति सिन्दूरम् ।

अथ बोलम्—

बोलं रक्तहरं शीतं चक्षुष्यं दीपनं सरम् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशोधनम् ॥ ३१ ॥

इति बोलम् ।

अथ श्यामबोलम्—

श्यामबोलं तीक्ष्णगन्धं दद्रुकण्डूविषापहम् ।
कुष्ठापस्मारबद्धार्शोरक्तग्रन्थि च नाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति श्यामबोलम् ।

अथ मानुषबोलम् ।

अपरं मानुषं बोलं सद्योव्रणरुजापहम् ।
भग्नास्थिसंधिजननं त्रिदोषशमनं हिमम् ॥ ३३ ॥
धातुकान्तिवयःस्थैर्यबलौजोवृद्धिकारकम् ।
प्रमेहकुष्ठपिडकासर्वव्रणविषापहम् ॥ ३४ ॥

इति मानुषबोलम् ।

अथ गैरिकत्रयम्—

गैरिकं किंचिदाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते ।
गैरिकं दाहपित्तास्रकफहिध्माविषापहम् ॥ ३५ ॥
चक्षुष्यं वान्तिकण्डूघ्नं शीतं रूक्षमुदर्दनुत् ।
स्वर्णगैरिकमन्यत्तु श्रेष्ठं सामान्यगैरिकात् ॥
पाषाणगैरिकं त्वन्याद्रिक्कालक्ष्मीविषापहम् ॥ ३६ ॥

इति गैरिकत्रयम् ।

---

१ ग. °हृषा चर्मे वि° । २ ग. इति भिमिर्द ।

अथ समुद्रफेनः—

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः ।
कर्णस्रावरुजागूथहरः पाचनदीपनः ॥ ३७ ॥
अशुद्धः स करोत्यङ्गमङ्गं तस्माद्विशोधयेत् ।
समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुध्यति ॥ ३८ ॥

इति समुद्रफेनः ।

अथ खटिकाद्वयम्—

खटी दाहास्रनुच्छीता कफघ्नी चक्षुषोर्हिता ।
तद्वत्पाषाणखटिका व्रणपित्तास्रजिद्धिमा ॥ ३९ ॥

इति खटिकाद्वयम् ।

अथ शम्बूकः—

शम्बूकः शीतलो नेत्ररुजास्फोटविनाशनः ।
शीतज्वरहरस्तीक्ष्णो ग्राही दीपनपाचनः ॥ ४० ॥

इति शम्बूकः ।

अथ रसाञ्जनम्—

रसाञ्जनं कटु श्लेष्ममुखनेत्रविकारजित् ।
तिक्तोष्णं प्रदरध्वंसि व्रणघ्नं च रसायनम् ॥ ४१ ॥

इति रसाञ्जनम् ।

अथ कासीसद्वयम्—

कासीसद्वयमम्लोष्णं तिक्तं केश्यं दृशोर्हितम् ।
हन्ति कण्डूविषश्वित्रमूत्रकृच्छ्रकफानिलान् ॥ ४२ ॥

इति कासीसद्वयम् ।

अथ कान्तपाषाणः—

चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगदापहः ।
कण्डूपाण्डूदरक्षैण्यमोहमूर्छामलोहहृत् ॥ ४३ ॥

इति कान्तपाषाणः ।

---

१ क. 'गदाप' ।

अथ कपर्दिका—

वराटिका त्रिधा प्रोक्ता श्वेतशोणाऽसिता परा ।
पीता चेतीह चक्षुष्या श्वेतशोणा हिमा व्रणा ॥ ४४ ॥
असिता बिन्दुभिः श्वेतैर्लाञ्छिता लेखयाऽथ वा ।
बालग्रहहरी नानाकौतुकेषु च पूजिता ॥ ४५ ॥
पीता गुल्मयुता प्रष्ठे रसयोगेषु पूजिता ।
सार्धनिष्कप्रमाणाऽसौ श्रेष्ठयोगेषु युज्यते ॥ ४६ ॥
निष्कप्रमाणा मध्या सा हीना पादोननिष्किका ।
कपर्दिका हिमा नेत्रहिता स्फोटक्षयापहा ॥ ४७ ॥
कर्णस्रावाग्निमान्द्यघ्नी पित्तास्रकफनाशिनी ।

इति कपर्दिका ।

अथ शुक्तिका—

शुक्तिका शिशिरा पित्तरक्तज्वरविनाशिनी ॥ ४८ ॥

इति शुक्तिका ।

अथ दरदः—

दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः ।
हंसपादस्तृतीयस्तु गुणवन्तो यथोत्तरम् ॥ ४९ ॥
चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात्स पीतः शुकतुण्डकः ।
जपाकुसुमसंकाशो हंसपादो महोत्तमः ॥ ५० ॥
अशुद्धो दरदः कुर्यान्दान्ध्यं क्लैब्यं क्लमं भ्रमम् ।
मोहं मेहं च संशोध्यस्तस्माद्धैद्यैस्तु हिङ्गुलः॥ ५१ ॥
मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
कषायतिक्तं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाघ्नं प्लीहामवातौ च गरं विनाशयेत् ॥ ५३ ॥

इति दरदः ।

अथ कङ्कुष्ठम्—

हिमाचलैकदेशे तु कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तदेकं नालिकाख्यं स्याद्न्यद्रेणुकनामकम् ॥ ५४ ॥

पीतप्रभं गुरु स्निग्धं कङ्कुष्ठं शिलया समम् ।
मृद्वतीव शलाकाभं सच्छिद्रं नालिकाभिधम् ॥ ५५ ॥
रेणुकाख्यं तु कङ्कुष्ठं श्यामपीतरजोनिभम् ।
त्यक्तसत्त्वं लघु प्रायः पूर्वस्माद्धीनवीर्यकम् ॥ ५६ ॥
कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोफोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ५७ ॥

इति कङ्कुष्ठम् ।

अथ शङ्खः—

शङ्खः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः ।
नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिडकाप्रणुत् ॥ ५८ ॥
अशुद्धो गुणदो नैव शुद्धोऽम्लैः स गुणप्रदः ।

इति शङ्खः ।

अथ दक्षिणावर्तशङ्खः—

दक्षिणावर्तशङ्खस्तु त्रिदोषघ्नः शुचिर्निधिः ॥ ५९ ॥
ग्रहालक्ष्मीक्षयक्ष्वेडक्षामेताक्षिक्षयाक्षमी ।

इति दक्षिणावर्तशङ्खः ।

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः—

ताम्रभूमवभूनागान्क्षिंशात्पिष्टान्समेन तान् ।
गुडगुग्गुलुलाक्षोर्णमत्स्यपिण्याकटङ्कणैः ।
हठमतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम् ॥ ६१ ॥
मुञ्चन्ति ताम्रवत्सत्त्वं त पक्षा अपि बर्हिणाम् ।
भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठव्रणप्रणुत् ॥ ६२ ॥
तत्स्पृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जङ्गमम् ।
विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽग्नितो दृढः ॥ ६३ ॥
एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणा मताः ।

इति भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

---

१ क. °भकास° । २ क. °अतिकडवाकर्यो । ३ ग. °वनेवा° । ४ ग. °नागनिभाधि° ।
५ क. °न् । पुरकाळोकनामि स्यामसत्त्व° । ६ ग. °कुडाक्षेर्णाम° । ७ क. °भैः । द्रवै° ।

अथ टङ्कणः—

अशुद्धष्टङ्कणो वान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः ॥ ६४ ॥
अतस्तं शोधयेदेवं वह्नावुत्फुल्लितः शुचिः ।
टङ्कणो वह्निकृत्स्वर्णरूप्ययोः शोधनः सरः ॥ ६५ ॥
विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्मविकारनुत् ।

इति टङ्कणः ।

अथापरष्टङ्कणः—

अपरो नीलकठाख्यष्टङ्कणो गुणतस्तथा ॥ ६६ ॥

इत्यपरष्टङ्कणः ।

अथ शिलाजतु—

निदाघे घर्मसंतप्ता धातुसारं धराधराः ।
निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्यते ॥ ६७ ॥
मधुरं कटु तिक्तं च जपापुष्पप्रभं च यत् ।
शीतं विपाकेऽपि कटु तत्सुवर्णसुतं भवेत् ॥ ६८ ॥
राजतं कटुकं श्वेतं पीतं स्वादु शिलाजतु ।
ताम्रान्मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं च तथा भवेत् ॥ ६९ ॥
यत्तु गुग्गुलुसंकाशं तिक्तं च लवणान्वितम् ।
विपाके कटु शीतं च सर्वश्रेष्ठं यदायसम् ॥ ७० ॥
वातपित्ते तु सौवर्णं श्लेष्मपित्ते तु राजतम् ।
ताम्रेजं कफरोगे तद्ध(द)योजं तु त्रिदोषनुत् ॥ ७१ ॥

अथ शिलाजतुशोधनम्—

अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे निवाते सममूमिभागे ।
चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्याऽऽतपे दत्तमना विधानतः ॥७२॥
शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे निक्षिप्य तोयं द्विगुणं ततोऽस्मात् ।
उष्णं तदूर्ध्वं जलमत्र दत्त्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥ ७३ ॥
ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं संतानिकावद्रविराशियोगात् ।
पात्रात्तदन्यत्र ततो निवृष्यात्तस्यान्तरे कोष्णजलं निधाय ॥७४॥

---

१ क. °वं गोमयेनाऽऽवृतः । २ क. °मकं क° । ३ क. ततः स्यात् । ४ क. °ध्वे घृतम° ५ क. °रे चोष्णज°।

ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र तत्र ।
पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहृतं तत्पुनराहरेच्च ॥ ७५ ॥
यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावान्मलवेत्यधस्तात् ।
तदा त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ॥७६॥

इति शिलाजतुशोधनम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा—

वह्नौ क्षिप्तं तु निर्धूमं यत्कालिङ्गोपमं भवेत् ।
तृणाग्रेणाम्भसि क्षिप्तमधो गलति तन्तुवत् ॥ ७७ ॥
गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ।

इति शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

अथाशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम्—

अशुद्धं दाहमूर्छाभ्रमपित्तास्रशोषणम् ॥
शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड्ग्रहम् ॥ ७८ ॥

इत्यशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुगुणाः—

शिलाजतु रसायनं कटुकतिक्तमुष्णं कृमि-
क्षयोदरभिदश्मरीश्वयथुपाण्डुकण्डूहरम् ।
प्रमेहवमिकुष्ठजित्कफसमीरदुर्नामहृ-
द्वलीपलितमानसामयसकासकृच्छ्रप्रणुत् ॥ ७९ ॥

इति शिलाजतुगुणाः ।

अथ पङ्कः—

पङ्को दाहार्तिपित्तास्रशोफघ्नः शीतलः सरः ।

इति पङ्कः ।

अथ वालुका—

वालुका लेखनी शीता व्रणोरःक्षतनाशिनी ॥ ८० ॥

इति वालुका ।

---

१ क. बहु लि° । २ क. 'सानसिम्' ।

अथ रत्नानि—

इन्द्रपक्षीन्द्रसूर्येन्दुमणयः पुष्परागकः ।
वज्रवैदूर्यगोमेदपद्मरागा नवेत्यमी ॥ ८१ ॥

अथोपरत्नानि—

मुक्ताविद्रुमशङ्खाश्च राजावर्तस्तथैव च ।
उपरत्नानि चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ॥ ८२ ॥
रत्नोपरत्नान्येतानि शोधनीयानि यत्नतः ।
अशुद्धानि न कुर्वन्ति गुणान्रोगांस्तु तन्वते ॥ ८३ ॥

अथैषां लक्षणं यथा—

श्यामस्त्वाविन्द्रनीलस्त्वतिमसृणतनुश्चाथ गारुत्मतः स्या-
न्नीलच्छायोऽतिदीप्तोऽप्यथ मिहिरमणिः सूर्यतप्तोऽग्निमुक्स्यात् ।
चन्द्रांशुः स्पर्शतोऽम्भः स्रवति शशिमणिः पुष्परागस्तु पुष्प-
प्रख्यः श्रीवज्रमुख्यैर्घनसमभिहतं संविशेल्लोहपिण्डे ॥ ८४ ॥
वैदूर्यं यद्विडालेक्षणरुचि गदितं स्याच्च गोमेदरत्नं
गोमूत्राभं विधूमज्वलदनलनिभं पद्मरागं वदन्ति ।
मुक्ताशङ्खप्रवालं सरिदधिपतिजं विश्वविख्यातमेत-
द्राजावर्तं तु पीतारुणमृदुसुरभि क्षोणिजातोऽत्थमाहुः ॥ ८५ ॥
इति सारसंग्रहात् ।

अथैषां शोधनम्—

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि ।
विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतः शुचि ॥ ८६ ॥
पुष्परागं च कौलित्थक्काथयोगेन शुध्यति ।
तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ८७ ॥
रोचनाद्भिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ।
एतान्येतद्युतस्विन्नान्याशु शुध्यन्ति दोलया ॥ ८८ ॥

अथैषां मारणम्—

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः ।
वज्रं विनाऽन्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ८९ ॥

---

१ क. °च्चोर्वेन° । २ ग. °युतापचेया° ।

अथैषां गुणाः—

रत्नानि सोपरत्नानि चक्षुष्याणि सराणि च ।
शीतलानि कषायाणि मधुराणि शुभानि च ॥ ९० ॥
वृष्याणि मङ्गलान्यायुस्तुष्टिपुष्टिकराणि च ।
ग्रहालक्ष्मीविषक्ष्वेडपापसंतापजिन्ति च ॥ ९१ ॥
यक्ष्मपाण्डुप्रमेहार्शःकासश्वासभगंदरान् ।
ज्वरवीसर्पकुष्ठार्तिशूलकृच्छ्रव्रणामयान् ॥ ९२ ॥
घ्नन्ति पुष्टियशःकान्तिपुण्यानि च नृणां भृशम् ।

इति रत्नोपरत्नगुणाः ।

अथ विषाणि—

सक्तुको मुस्तकः कौर्मो दार्वीकः सार्षपस्तथा ॥ ९३ ॥
सैकतो वत्सनामश्च श्वेतशृङ्गी तथैव च ।
एतानि भैषज्यकृते विषाण्यष्टौ हरेद्भिषक् ॥ ९४ ॥
चित्रमुत्पलकन्दाभं संवेष्ट्यं सक्तुवद्भवेत् ।
सक्तुकं तद्विजानीयाद्दीर्घवेगं भवोल्बणम् ॥ ९५ ॥
ह्रस्ववेगं च रोगघ्नं मुस्तकाकृति मुस्तकम् ।
कूर्माकृति भवेत्कौर्मं दार्वीकोऽहिफणाकृतिः ॥ ९६ ॥
ज्वरहृत्सार्षपो ज्ञेयः सर्षपाभकणान्वितः ।
स्थूलसूक्ष्मैः कणैर्युक्तः श्वेतपीतैर्विरोमकः ॥ ९७ ॥
ज्वरादिसर्वरोगघ्नः कन्दः सैकत उच्यते ।
यः कन्दो गोस्तनाकारो न दीर्घः पञ्चमाङ्गुलात् ॥ ९८ ॥
न स्थूलो गोस्तनाद्रूध्वं द्विविधो वत्सनामकः ।
आशुकारी लघुत्यागी शुक्लः कृष्णोऽन्यथा भवेत् ॥ ९९ ॥
प्रयोज्यो रोगहरणे जारणायां रसायने ।
गोशृङ्गवद्विधा शृङ्गी श्वेतः स्याद्बहिरन्तरे ॥ १०० ॥
एतानि सक्तुकादीनि वातरक्ते त्रिदोषके ।
मोहोन्मादापस्मृतिषु कुष्ठेषु च नियोजयेत् ॥ १ ॥
कालकूटो मेषशृङ्गी दार्दुराख्यमथापरम् ।
हालाहलश्च कर्कोटो ग्रन्थिर्हारिद्रकोऽपरः ॥ २ ॥

---

१ ग. 'पो रोमी स' ।

रक्तशृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रा च पण्डितैः ।
ख्याज्यानीमानि योगेषु विषाणि दश तत्त्वतः ॥ ३ ॥
वृत्तकन्दो भवेत्कृष्णो जम्बीरफलवच्च यः ।
तत्कालकूटं जानीयाद्घ्रातमात्रं मृतिप्रदम् ॥ ४ ॥
मेषशृङ्गाकृतिः कन्दो मेषशृङ्गीति कीर्त्यते ।
दार्दुरं दर्दुराकारमन्तर्नीलं बहिः सितम् ॥ ५ ॥
हालाहलं कर्कटाभं कर्कोटं मृदु चान्तरे ।
हरिद्राग्रन्थिवद्ग्रन्थिः कृष्णवर्णोऽतिभीषणः ॥ ६ ॥
मूलाग्रयोः सुवृत्तः स्यादायतः पीतगर्भकः ।
कञ्चुकाढ्यः स्निग्धपर्वा हारिद्रः स्याच्च कन्दकः ॥ ७ ॥
गोशृङ्गाग्रेऽत्र संक्षिप्ते नासयाऽस्रं प्रवर्तते ।
कन्दो लघुर्गोस्तनवद्रक्तशृङ्गी तु तद्विषम् ॥ ८ ॥
शुष्कार्द्रवत्सकिञ्जल्कं मध्ये तत्केसरं विदुः ।
श्वदंष्ट्रारूपसंस्थाना यमदंष्ट्रेति सोच्यते ॥ ९ ॥
रसवादे धातुवादे विषवादे क्वचित्क्वचित् ।
दशैतानि प्रयुज्यन्ते न भैषज्ये रसायने ॥ ११० ॥

एतेषां मतमाह—

कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपनः ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा ॥ ११ ॥
सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ।
कालकूटोऽसितो रक्तबिन्दुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥

पङ्कोपमो भवति । अयं तु देवासुरसमरेषु मालिनाम्नोऽसुरस्य रक्ततः समुत्पन्नस्य पिप्पलसदृशस्य तरोर्निर्यासोऽहिच्छत्रमलयकौङ्कणशृङ्गबेरपर्वतादिषु समुत्पद्यते ।

वत्सनाभः सिन्दुवारसदृशपत्रो वत्सनाभ्याकृतिः समीपेऽस्य वृक्षवल्लीतृणानि न वर्धन्ते । अयं तु पर्वतद्रोणीषूत्पद्यते ।

शृङ्गकस्तु गोशृङ्गाकृतिर्द्विशाखोऽस्मिञ्शृङ्गे बद्धे गोर्दुग्धं रुधिरं भवति । अयमार्द्रकपत्रसदृशपत्रः पङ्किलेषु नदीकच्छेषूत्पद्यते ।

प्रदीपनो ज्वलदङ्गारसदृशशोणद्युतिर्महादाहकारः खर्जूरपत्राकृतिपत्रः समुद्रकच्छेषूत्पद्यते । आघ्रातमात्रो महादाहमुत्पाद्य मारयति ।

---

१ ग. °भीषतो दूर° ।

हालाहलस्तालपत्राकृतिर्नीलपत्रो गोस्तनाकृतिफलोऽसितवर्णो गोस्तनाकृतिः कन्दो भवति । एतत्समीपे दूरतो वृक्षादयो नोत्पद्यन्ते । अयं घ्रातमात्रो मृतिदः ।

ब्रह्मपुत्रस्तु ब्रह्मपुत्रनामनदकच्छेषूत्पद्यते । पलाशपत्रसदृशपत्रः पलाशबीजसदृशफलः स्थूलः कन्दो महाप्रभावो रोगहारी रसायनकृच्च ।

हारिद्रो हरिद्राक्षेत्रे हरिद्रापत्रसदृशपत्रो हरिद्राग्रन्थिसदृशग्रन्थिर्महाप्रभावो रसायनकृच्च भवति ।

सक्तुकस्तु सक्तुकेन च पूरितोऽन्तः श्वेतो लोमलः पर्वतदेशे समुत्पद्यते ।

सौराष्ट्रिकः सुराष्ट्रदेशे जायते । स्नेहपूर्णः कृष्णागरुसदृशः कच्छपशिरोवत्स्थूलः कन्दः परूषकपत्रसदृशपत्रो महाप्रभावः ।

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो रक्तवर्णकः ।
वैश्यः पीतप्रभः शूद्रः कृष्णाभः स तु निन्दितः ॥ १३ ॥
रसायने विषं विप्रो देहपुष्टौ तु बाहुजः ।
कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं वधाय तु ॥ १४ ॥
विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् ।
योगवाहि परं श्लेष्मवातहृत्संनिपातजित् ॥ १५ ॥

इति विषाणि ।

अथ विषशोधनम्—

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् ।
गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥ १६ ॥
गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।
त्र्यहेऽतीते तदुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् ॥ १७ ॥
शुध्यत्येवं विषं सेवायोग्यं भवति चाऽऽर्तिजित् ।

अथान्यप्रकारः—

खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिबद्धं तु दोलया ॥ १८ ॥
अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ।
अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥ १९ ॥

---

१ ग. °मीपतो दूर° । २ ग. 'दृशाकृतिः स्थू° । ३ क. °दं तु धातुषु । वि° ।

अथान्यप्रकारः—

विषग्रन्थिं मले न्यस्य माहिषे दृढमुद्रितम् ।
करीषाग्नौ पचेद्यामं वस्त्रपूतं विषं शुचि ॥ २० ॥

इति विषशुद्धिः ।

अथ विषमारणम्—

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोषणेन च ।
विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ २१ ॥

दैवादयथासेवितस्य विषस्योत्तारणमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवति श्रीघोणे हर २ दर २ पर २ वध २ लः २ र २ लौं ३ हर भौं ३ स २ शं २ क्षव २ क्षीं २ ह्रीं २ भगवति श्रीघोणे यैः ३ सं ३ सः ३ वर २ रस ४ खण्डावररूपेह्रीं ६ वर विहंगममानुषयोगक्षेमं वद शेखरि २ खः ३ स्वाहा ।

विद्यायाः स्मृतिमात्रेण प्रणश्यन्ति च गुह्यकाः ।
सप्तजप्तेन तोयेन प्रोक्षयेद्विषदूषितम् ॥ २२ ॥
उत्तिष्ठति स वेगेन तच्छिखाबन्धने कृते ।
निर्मन्त्रितं यदेतेन दुन्दुभिर्वादयेन्नरः ॥ २३ ॥
कम्बुं वा पटहं वाऽपि श्रूयते यत्र तद्ध्वनिः ।
तत्र क्षणेन कुरुते निर्विषं सविषं नरः ॥ २४ ॥
विषमारं यदा दृष्ट्वा मन्त्रमावर्तयेन्नरः ।
तत्क्षणान्निर्विषत्वं स प्रयाति मृदिवोज्झकैः ॥ २५ ॥

अथ विषसेवनमात्राविधिः—

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च न शस्यते ।
शस्यते तु विषं शीते हेमन्ते वाऽपि मात्रया ॥ २६ ॥
प्रथमे सार्षपी मात्रा द्वितीये सर्षपद्वयम् ।
तृतीये च चतुर्थे च पञ्चमे दिवसे तथा ॥ २७ ॥
षष्ठे च सप्तमे वाऽपि क्रमवृद्ध्या विवर्धयेत् ।
सप्तसर्षपमात्रेण प्रथमं सप्तकं नयेत् ॥ २८ ॥

---

१ क. °र वार । २ ग. लांदह° । ३ ग. भां २ साझे २ । ४ ग. वः ३ सः २ व २ र° । ५ क. °न च्छिखया व° । ६ ग. निमन्त्रि° । ७ ग. °तिमरि ।

क्रमेण ह्रासयेत्तद्वद्द्वितीये सप्तके विषम् ।
यवमात्रं विषं सेव्यं तृतीये सप्तके क्रमात् ॥ २९ ॥
वृद्ध्या हान्या च(च) दातव्यं चतुर्थे सप्तके तथा ।
यवमात्रं ग्रसेत्स्वस्थो गुञ्जामात्रं तु कुष्ठवान् ॥ १३० ॥
गुञ्जामात्रं वातरक्ती वातरोगी कफी च ना ।
अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य च ॥ ३१ ॥
तस्मै विषं न दातव्यं दत्तं स्याद्दोषकारकम् ।
दातव्यं सर्वरोगेषु विषरक्षणकं विना ॥ ३२ ॥
मात्राधिकं यदा मर्त्यः प्रमादाद्भक्षयेद्विषम् ।
अष्टौ वेगास्तदा तस्य जायन्ते देहिनो भृशम् ॥ ३३ ॥
प्रस्वेदः प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।
दाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे पतनं भुवि ॥ ३४ ॥
फेनस्तु पञ्चमे वेगे षष्ठे विकलता भवेत् ।
जडता सप्तमे वेगे मरणं चाष्टमे ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
विषवेगानिति ज्ञात्वा तत्प्रतीकारमाचरेत् ।

अथ विषे पथ्यम्—

घृतं क्षीरं सितां क्षौद्रं गोधूमांस्तण्डुलान्यवान् ॥ ३६ ॥
मरीचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पानकं हिमम् ।
ब्रह्मचर्यं हिमं देशं हिमं कालं हिमं जलम् ॥ ३७ ॥
विषस्य सेवको मर्त्यो भजेदेतद्विचक्षणः ।

अथ विषस्य गुणाः—

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् ॥ ३८ ॥
कटु तिक्तकषायं च मदकारि सुखप्रदम् ।
व्यवायि शीतनुद्दाहि कुष्ठवातास्रनाशनम् ॥ ३९ ॥
अग्निमान्द्यश्वासकासप्लीहोदरभगंदरान् ।
गुल्मपाण्डुव्रणाशांसि नाशयेत्क्रमशो नृणाम् ॥ ४० ॥

इति विषगुणाः ।

अथोपविषाणि—

अर्कक्षीरस्नुहिक्षीरलाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुञ्जाहिफेनौ धत्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥ ४१ ॥

क्वचिद्विषमुष्टिजैपालावपि गणयन्त्युपविषे यथा ।
स्नुह्यर्कलाङ्गलीगुञ्जाहयारिविषमुष्टयः ।
जैपालोन्मत्ताहिफेना नवोपविषजातयः ॥ ४२ ॥

अथ गुञ्जाशुद्धिः—

गुञ्जा काञ्जिकसंस्विन्ना प्रहरं शुध्यति ध्रुवम् ।
इति गुञ्जाशुद्धिः ।

अथ लाङ्गलीशुद्धिः—

लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता ॥ ४३ ॥
इति लाङ्गलीशुद्धिः ।

अथ विषमुष्टिशोधनम्—

किंचिदाज्येन संभृष्टो विषमुष्टिर्विशुध्यति ॥ ४४ ॥
इति विषमुष्टिशोधनम् ।

अथ जेपालशुद्धिः—

जैपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञानिर्मले माहिषे
निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्वे सवासोर्दितम् ।
लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतस्नेहं रजःसंनिभं
निम्बूकाम्बुविभावितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥४५॥
इति जेपालशुद्धिः ।

अथ धत्तूरबीजशोधनम्—

धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः ।
कण्डितं निस्तुषं कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥ ४६ ॥
इति धत्तूरबीजशोधनम् ।

अथाहिफेनशुद्धिः—

अहिफेनं शृङ्गबेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा ।
शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ ४७ ॥
इत्यहिफेनशुद्धिः ।

---

१ ग. °था—अर्कस्नु क°।

अथार्काद्युपविषाणां गुणाः—

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्शोयकृच्छ्लेष्मोदरक्रिमीन् ॥ ४८ ॥

इत्यर्कगुणाः ।

अथ सेहुण्डगुणाः—

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।
शूलमाष्ठिलिकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ ४९ ॥
हन्ति दोषान्विषप्लीहकुष्ठोन्मादाश्मपाण्डुताः ।

इति सेहुण्डगुणाः ।

अथ कलिकारीगुणाः—

कलिकारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् ॥ १५० ॥
तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ।

इति कलिकारीगुणाः ।

अथ गुञ्जागुणाः—

गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा भेदिनी श्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
केश्या वृष्या कुष्ठकण्डूशुक्रेलुप्तव्रणापहा ।
त्वच्या नेत्रामयहरी श्लेष्मपित्तव्रणापहा ॥ ५२ ॥

इति गुञ्जागुणाः ।

अथ करवीरगुणाः—

करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् ।
लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥ ५३ ॥

इति करवीरगुणाः ।

अथ विषमुष्टिः—

विषमुष्टिस्तिक्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा ।
सारमेयविषोन्मादहरो मदकरः सरः ॥ ५४ ॥

इति विषमुष्टिः ।

---

१ क. 'दु । कोष्णा दी' । २ ग. 'कलो सम' ।

अथ जैपालगुणाः—

जैपालोऽतिगुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ।
तीक्ष्णो दाहकरः प्लीहगुल्मोदरविबन्धनुत् ॥ ५५ ॥

इति जैपालगुणाः ।

अथ धत्तूरः—

धत्तूरो मदवर्णाग्निवान्तिकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ।
उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ ५६ ॥

इति धत्तूरः ।

अथाहिफेनः—

आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ।
मदतृड्दाहकृच्छ्रुक्रस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ ५७ ॥
अतीसारे ग्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् ।
सेवितं दिवसैः कैश्चिद्भ्रमयत्यन्यथाऽऽर्तिकृत् ॥ ५८ ॥

इत्यहिफेनः ।

इत्युपविषाणि ।

अथाभ्रसत्त्वपातनविधिः—

भावयेच्चूर्णितं त्वभ्रं दिनैकं काञ्जिकेन च ।
रम्भासूरणजैर्नीरैर्मूलकोत्थैश्च मेलयेत् ॥ ५९ ॥
तुर्यांशटङ्कणेनैव क्षुद्रमत्स्यैः समं पुनः ।
महिषीमलसंमिश्रान्विधायास्याथ गोलकान् ६० ॥
खराग्निना धमेद्गाढं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् ।
मारितं ताम्रवदभ्रपारदाभ्यां निषेवयेत् ॥ ६१ ॥
सत्त्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ।
विशेषात्पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ६२ ॥
नानेन सदृशं किंचिद्भैषज्यं पुंस्त्वकृत्परम् ।

इत्यभ्रकसत्त्वम् ।

अथ तालकसत्त्वम्—

लाक्षाराजितिलाञ्शिग्रुं टङ्कणं लवणं गुडम् ॥ ६३ ॥
तालकार्धेन संमिश्रं मूषायां स्थिरभाजने ।
रुद्ध्वा पुटेद्धोरुन्धे सत्त्वं मुञ्चति अर्चया ॥ ६४ ॥

जैपालरसस्वधातारिबीजमिथं च तालकम् ।
कूपिस्थं बालुकायन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ १५ ॥

इति तालकसत्त्वम् ।

अथाभ्रकद्युतिः—

अगस्त्यपत्रनिर्यासमर्दितं सूरणस्थितम् ।
अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोपमम् ॥ १६६ ॥

इत्यभ्रकद्युतिः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रसोपरसविषोपविषाभ्रसत्त्वादिकथनं नाम त्रिचत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथारिष्टज्ञानोपायः—

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः संप्रयोजिताः ।
भवन्ति भिषजां भूत्यै कृतज्ञ इव भूभुजि ॥ २ ॥
क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिवाधमे ।
अयशो देहसंदेहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥ ३ ॥
विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टाऽरिष्टसंज्ञया ।
तद्विदानीं मृतासूनां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ ५ ॥
केचित्तु तद्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।
दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥
दोषाणां शमनाच्छाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ ६ ॥

इति वाग्भटात् ।

अथ यूपसागरात्—

यद्युत्थितस्तनाभा भुवि निहितकरस्योन्नमन्मध्यमस्य
मायो मृत्युः समीपे वपुरपि च भवेद्यस्य वा वस्तगन्धि ।

हुंकारो यस्य शीतो हुतवहसदृशा फूत्कृतिः साऽपि तद्व-
न्नाभिस्थानं गुदं च म्रियत इह नरः कम्पते यस्य तालु ॥ ७ ॥
अरुन्धतीं विष्णुपदं च गङ्गां ध्रुवं न यः पश्यति मातृबिम्बम् ।
स याति शीघ्रं परलोकयात्रां कर्तुं समुत्सृज्य सुतादिमृश्यम् ॥ ८ ॥
नासाग्रस्थितया कराङ्गुलिकया नो दृश्यते पूर्णिमा-
चन्द्रो येन दिनावसानसमये जीवेत्स एकं दिनम् ।
संरक्तोर्ध्वविलोचनो हुतवहस्पर्शोऽलि देहच्छविः
स्थूलोष्ठो दिवसद्वयेन मरणं धत्ते सुधाया अपि ॥ ९ ॥
क्षीणास्यः समनोभ्रमो हृदयरुग्यः श्यावजिह्वातलो
घूर्णद्घर्घरनिस्वनस्त्रिदिवसान्मृत्योर्वशः स्यान्नरः ।
नासाग्रे रसनाग्रमोष्ठयुगलं पश्येन्न यश्चक्षुषा
मृत्युं याति चतुर्थकेऽह्नि मनुजः पीतामृतोऽपि ध्रुवम् ॥ १० ॥
अम्भःसेकसमीरतोऽपि पुलको नो यस्य पञ्च क्षपा
जीवेत्सोऽथ हृदङ्घ्रिपाणि झटिति स्नातस्य शुष्यत्यपि ।
षष्ठेऽसौ म्रियतेऽह्नयथो मुनिदिने पश्येद्भ्रुवोरन्तरं
नो यः कर्णयुगं च यस्य चलितं स्वस्थानतः किंचन ॥ ११ ॥
शैत्यं यस्य नि(न)हन्ति चण्डकिरणः संतापकारी शशी
नो वा वेत्ति हिमाहिमेऽष्टमदिने प्राणानसौ मुञ्चति ।
कर्णे दण्डविघाततो न हि भवेद्राजी(गी)निमित्तं विना
बाधिर्यं भवतीह यस्य नवमे घस्रे स गच्छेन्मृतिम् ॥ १२ ॥
आत्मानं सकृदीक्षते विशिरसं तैले जले वा घृते-
ष्वादर्शादिषु वासरे स दशमे लोकान्तरं गच्छति ।
आकृष्टा अपि न स्फुटन्ति च कराङ्गुल्यो यदीयास्तथा
यद्दत्तं बलिमाहरन्ति करटा नास्यैशघस्रे मृतिः ॥ १३ ॥
अन्येषां वपुरीक्षते गतशिरोऽकस्माद्विलोमाथ वा
प्राणान्मुञ्चति निश्चितं गदयुतः स द्वादशे वासरे ।
विच्छायः सहसा त्रयोदशदिने स्यान्मृत्युवश्यस्तदा
गच्छेत्पञ्चदशे मृतिं यदि विधुं पश्येत्समस्तासितम् ॥१४॥
यान्तीं व्युत्क्रमतो नदीं च कलयेद्योऽसौ कलावासरे
घस्रे सप्तदशे तु पश्यति तरुं यः शुष्कमार्द्रच्छदम् ।
मर्त्योऽष्टादशके दिने व्यसुरहो बुद्धिर्यदीया निशि
स्याद्व्यत्यासतया तदग्रिमदिने मृत्योर्वशो मानवः ॥ १५ ॥

यस्तारां न समीक्षते स गमयेद्घस्रांस्तथा विंशतिं
पश्येद्व्योम धरामिवैष गमयत्येवैकविंशं दिनान् ।
यः पश्येत्सहसा रविं सविवरं द्वाविंशतिं वासरान्
जीवेत्सोऽथ विलोमगं च कलयेद्घस्रांस्त्रयोविंशतिम् ॥ १६ ॥
यो ह्रस्वः सहसा भवेत्स तु चतुर्घस्रैश्च दीर्घोऽग्रिमे
मृत्युं याति तदग्रिमेषु तु दिनेष्वाराच्छवं वीक्षते ।
धूलीर्दिक्षु समीक्षते दिवि दिवा तारास्तथा विद्युतं
व्यभ्रायां धनुरैन्द्रमस्य मरणं मासे द्वितीये भवेत् ॥ १७ ॥
दीपे नाशमुपागते न लभते गन्धं च संप्रेक्षते
स्वच्छायां गतमस्तकामथ शृणोत्युद्दामघण्टारवम् ।
मासे याति तृतीयके यमपरं लोकं चतुर्थे तु यत्
शीर्षे न्यञ्चति चित्रवर्णशरदा कुर्वन्विचित्रां क्रियाम् ॥ १८ ॥
मार्गे पङ्कयुतेऽथ वा सरजसि स्थात्खण्डितं यत्पदं
मर्त्यः पञ्चममास्ययं मरणतामाप्नोति निःसंशयम् ।
ज्योतिर्यस्य न दीप्यते नयनयोर्द्वंद्वेऽङ्गुलीपीडिते
षष्ठे मासि विपद्यते स नियतं पीताऽमृतोऽपि ध्रुवम् ॥ १९ ॥
पीत्वा वारि तृषा न याति सहसा वृद्धिर्वराङ्गे भवे-
द्भुक्तान्नस्य न यस्य तृप्तिरसकृन्मासे व्यसुः सप्तमे ।
यः पश्येद्विविधान्हिरण्मयतरूनन्यान्स मासाष्टकं
सूर्यं श्यामहृदं विचित्रमथ वा जीवेत्स मासान्नव ॥ २० ॥
श्यावौ स्तः श्रवणौ करौ सचरणौ नासा च मेढ्रं मुखं
पायुश्च स्फुटमेष जीवति जनः स्वास्थ्येन मासान्दश ॥ २१ ॥
प्रभवति पटुहृष्टः केसराभः कृशानुः
शशधरसमलेखाधारिणीनां ललाटे ।
भवति हि धमनीनां जालवान् भालदेशो
ह्यतिथिरिव स देही मासि चैकादशे स्यात् ॥ २२ ॥
यस्याङ्गादुपयाति फुल्लकुसमस्तोमोपमः प्राणिनो
गन्धः संयति मृत्युरस्य नियतं स्वल्पैर्दिनैः खलु तः[1] ।
वैकृत्यं स्वरवर्णकेशनयनत्वग्व्यासबुद्धीन्द्रिय-
घ्राणेषु प्रपतन्ति यस्य सहसा मन्त्राणि वस्तून्यपि ॥ २३ ॥

---

१ क. °रदः कु° ।

य: पश्येत्प्रतिबिम्बमात्मवपुषश्छिन्नं जलौघेष्वसौ
रोगी जीवति नेति किंचिदुदितं नृणामरिष्टं मया ॥ २४ ॥

इति नृपसामराद् ।

उक्तं च रसमञ्जर्याम्-

अकस्माच्चित्तविकृतिरकस्मात्पुरुषो नरः ।
अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः संनिपातस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
शरीरं शीतलं यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ २६ ॥
द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्दे प्रकुप्यति ।
यश्चाकस्मान्न शृणोति गतायुषममुं वदेत् ॥ २७ ॥
जीवं विष्णुपदत्रयं सुरपथं सन्मातृकामण्डलं
तारापुञ्जमरुन्धतीमहिमगोः शुक्रं ध्रुवं लाञ्छनम् ।
एतेष्वेकमपि स्फुटं तु पुरुषः पश्येन्न यः प्रेक्षितं
सोऽवश्यं विशतीह कालवदने संवत्सरादूर्ध्वतः ॥ २८ ॥
स्थूलाङ्गोऽपि कृशः कृशोऽपि सहसा स्थूलत्वमालम्बते
श्यामो वा कनकप्रभो यदि भवेद्गौरोऽपि कृष्णच्छविः ।
शूरो भीरुरपीह धर्मनिपुणो शान्तो विकारी पुमा-
नित्येवं प्रकृतेरुशन्ति चलनं मासेऽष्टमे मृत्युदम् ॥ २९ ॥

अथ च्छायापुरुषलक्षणम्-

अथातः संप्रवक्ष्यामि छायापुरुषलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥ ३० ॥
कालो दूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्ष्यते ।
तं वक्ष्यामि समासेन यथोद्दिष्टं शिवागमे ॥ ३१ ॥
एकान्ते विजने गत्वा कृत्वाऽऽदित्यं च पृष्ठतः ।
निरीक्षेत निजां छायां कण्ठदेशे समाहितः ।
ततश्चाऽऽकाशमीक्षेत ततः पश्यति शंकरम् ॥ ३२ ॥
॥ ॐ ह्रीं परब्रह्मणे नमः । इति मन्त्रः ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततः पश्यति शंकरम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूपधरं हरम् ॥ ३३ ॥

---

१ क. °पातामल° । २ क. °रीरशीतलयोर्यस्य । ३ ग. °वं वामठ° ।

षण्मासाभ्यासयोगेन भूचराणां पतिर्भवेत् ।
वर्षद्वयेन हे नाथ कर्ता हर्ता स्वयं प्रभुः ॥ ३४ ॥
त्रिकालज्ञत्वमाप्नोति परमानन्दमेव च ।
सतताभ्यासयोगेन नास्ति किंचन दुर्लभम् ॥ ३५ ॥
तद्रूपं कृष्णवर्णं यः पश्यति व्योम्नि निर्मले ।
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति स योगी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
पीते व्याधिर्भयं रक्ते नीले हत्यां विनिर्दिशेत् ।
नानावर्णस्वरूपेऽस्मिन्नुद्वेगो जायते महान् ॥ ३७ ॥
पादे गुल्फे च जठरे विनष्टे मृत्युमादिशेत् ।
अर्धवर्षेण वर्षेण क्रमाद्वर्षद्वयेन च ॥ ३८ ॥
विनष्टे दक्षिणे बाहौ स्वबन्धुर्म्रियते ध्रुवम् ।
वामे बाहौ तथा भार्या विनश्यति न संशयः ॥ ३९ ॥
शिरोदक्षिणबाहुभ्यां विनाशे मृत्युमादिशेत् ।
अशिरा मासमरणं विना जङ्घे दिनं नव ।
अष्टभिः कन्धरानाशे छायालुप्ते च तत्क्षणात् ॥ ४० ॥

इति च्छायापुरुषलक्षणम् ।

इति योगतरङ्गिण्यामरिष्टकालज्ञानच्छायापुरुषलक्षणकथनं नाम
चतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ नाडीपरीक्षा—

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः ।
क्षुत्तृषार्तस्य सुप्तस्य नाडी सम्यङ्न बुध्यते ॥ १ ॥
अङ्गुष्ठमूलभागे या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ २ ॥
स्त्रीणां भिषग्वामहस्ते वामे पादे च यत्नतः ।
शास्त्रेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवेन च ॥ ३ ॥
एकाङ्गुलं परित्यज्याधस्तादङ्गुष्ठमूलतः ।
परीक्षेद्रत्नवत्तासावभ्यासादेव जायते ॥ ४ ॥

अग्रे वातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला ।
अन्ते श्लेष्मविकाराऽथ नाडी ज्ञेया बुधैः सदा ॥ ५ ॥
सर्पजलौकादिगतिं धत्ते कुपिते प्रभञ्जने नाडी ।
पित्ते तु काकलावकमण्डूकादेस्तथा चपलाम् ॥ ६ ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
कुक्कुटस्य गतिं किं वा नाडी धत्ते कफोल्बणा ॥ ७ ॥
मुहुः सर्पगतिं नाडी मुहुर्भेकगतिं तथा ।
वातपित्तोल्बणा धत्ते दाहपीडासमन्विता ॥ ८ ॥
सर्पहंसगतिं तद्वद्वातश्लेष्मवती वहेत् ।
हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विताऽधरा ॥ ९ ॥
काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः ।
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपातेन जायते ॥ १० ॥
स्पन्दन्ते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदाऽधरा ।
स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ।
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी॥ ११ ॥
जिह्मं जिह्मं कुटिलकुटिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशं च सूक्ष्मा ।
नित्यं कण्ठे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा
भावैरेवं बहुविधतरैः संनिपातादसाध्या ॥ १२ ॥
पूर्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रती
स्वस्थानाद्भ्रमणं मुहुर्विदधती चक्राधिरूढेव या ।
भीमत्वं दधती कलापिगतिका सूक्ष्मत्वमातन्वती
नो साध्यां धमनीं वदन्ति विबुधा नाडीगतिज्ञानिनः॥१३॥
गम्भीरा या भवेन्नाडी तां वदेन्मांसवाहिनीम् ।
ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ १४ ॥
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्तामयप्लुता ।
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा मता ॥ १५ ॥
असृक्पूर्णा भवेत्कोष्णा सामा गुर्वी गरीयसी ।
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ १६ ॥

---

१ ग. °तेन का° । २ क. °नी । मन्दं मन्दं कु° । ३ क. स्कन्धे । ४ क. कदाचिदपि बा मू° । ५ ग. °र्वी धरा भवेत् । ल° ।

चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ।
शीघ्रा नाडी मलापाते दिनार्धेऽग्निसमो ज्वरः ॥ १७ ॥
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ।
मृत्युकाले भवेन्नाडी शीर्णा डमरुकोपमा ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नाडीपरीक्षाकथनं नाम पञ्चचत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ जिह्वापरीक्षा—

पीता जिह्वा खरस्पर्शा स्फुटिता मारुतेऽधिके ।
रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे शुभ्राऽतिपिच्छला ॥ १ ॥
कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा ।
मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेयाऽरिष्टे लक्षणवर्जिता ॥ २ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां जिह्वापरीक्षाकथनं नाम षट्चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ स्वप्नाः—

शुभाशुभं भाविफलं ब्रूते स्वप्नो नृणां यतः ।
अतस्तदिह विज्ञातुं साभिस्वप्नं ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥
स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः ।
षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके ॥ २ ॥
चतुर्थे प्रहरे स्वप्नो मासैकेन फलप्रदः ।
अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ॥ ३ ॥
आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥ ४ ॥

---

१ ग श्यामाऽधिके पित्ते पीता वृद्धे कफे सिताङ्ग । २ ग. मिश्रके मिश्रदोषा चाऽरि° ।
३ ग. °तुं स्वाभिस्व° । ४ ख. गोहयकु° ।

स्वप्नेषु वीक्षते यस्तु राजानं कुञ्जरं हयम् ।
सुवर्णं वृषभं गां च कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥ ५ ॥
प्रासादाग्रेऽन्नमश्नाति यो वा तरति सागरम् ।
अपि दासकुले जातः स राजा नियतं भवेत् ॥ ६ ॥
दीपं वा फलितं वृक्षं कन्यां चक्रं ध्वजं रथम् ।
लभते यः पुमान्स्वप्ने राज्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥
मानुषस्य तु मांसानि यस्तु स्वप्नेषु भक्षयेत् ।
अपक्वान्येव सर्वाणि शृणु तस्य तु यत्फलम् ॥ ८ ॥
पदे पञ्चशतीलाभः सहस्रं दक्षिणे भुजे ।
मस्तकाशनतो राज्यं मन्त्रितां हृदयाशनात् ॥ ९ ॥
उपानहौ ध्वजं चक्रं लब्ध्वा यः प्रतिबुध्यते ।
असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ॥ १० ॥
नावमारुह्य यः स्वप्ने नदीं तु विपुलां तरेत् ।
प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रमागमनं पुनः ॥ ११ ॥
दन्ता यस्य विशीर्यन्ते केशा यस्य पतन्ति च ।
धननाशो भवेत्तस्य व्याधिपीडाऽप्यसंशयम् ॥ १२ ॥
अभिद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोऽथवा ।
वानरो वा वराहो वा तस्य राजकुलाद्भयम् ॥ १३ ॥
स्वप्नेऽभ्यक्तस्तु रजसा तैलेन च घृतेन च ।
स्नेहेन वा तथाऽन्येन व्याधिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १५ ॥
कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १६ ॥
पीताम्बरधरा नारी पीतगन्धानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
श्वेताम्बरधरा नारी श्वेतमाल्योपशोभिता ।
अवगूहति यं स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ १८ ॥
वपनं च विवाहं च स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
स्वगृहे नर्तनं चैव मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १९ ॥
आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति ।
व्याधिभिर्मुच्यते रोगी स्वस्थस्तु श्रियमाप्नुयात् ॥ २० ॥

यस्तु श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
द्रव्यलाभी भवेत्तस्य संपूर्णो दशमे दिने ॥ २१ ॥
निगडैर्बध्यते यस्तु पाशैर्वा बध्यते भृशम् ।
सुपुत्रो जायते तस्य प्रतिष्ठां च स विन्दति ॥ २२ ॥
रक्तं पिबति यः स्वप्ने सुरां वाऽपि कथंचन ।
ब्राह्मणो लभते विद्यामितरस्तु धनं बहु ॥ २३ ॥
क्षीरं पिबति यः स्वप्ने सफेनं दोहनीकृतम् ।
अहोभिर्दशभिश्चैव प्राप्नोत्यर्थं न संशयः ॥ २४ ॥
नवौदनं पयःपानं धनलाभकरं परम् ।
श्वेतमाल्याम्बरं छत्रं चन्दनं च धनप्रदम् ॥ २५ ॥
आसने शयने याने शरीरे वाहने गृहे ।
ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥
यस्तु मध्ये तडागस्य भक्षयेद्दधिपायसम् ।
निषण्णः पौष्करे पत्रे स भवेद्धरणीधवः ॥ २७ ॥
रक्तं देहात्स्रवेद्यस्य यः स्नायाद्रुधिरेण वा ।
शिरो वा छिद्यते यस्य तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥
खरोष्ट्रमाहिषं यानमेकाकी योऽधिरोहति ।
तत्रस्थः प्रतिबुध्येत मरणं तस्य निर्दिशेत् ॥ २९ ॥

तथोक्तं शार्ङ्गधरे—

स्वप्नेषु नग्नान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
व्यङ्गांश्च विकृतान्कृष्णान्सपाशान्सायुधानपि ॥ ३० ॥
बध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
महिषोष्ट्रखरारूढान् स्त्रीपुंसां यस्तु पश्यति ॥ ३१ ॥
स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ।
अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥ ३२ ॥
श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ।
यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ।
पक्वान्नं लभते स्नाति विशेत्कूपं च मानवः ॥ ३४ ॥

---

१ ग. °ति । घृतं पि°। २ क. °तो बिन्न°।

स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ।
दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ॥ ३५ ॥
स्नानं कुर्यादुषस्येव दद्याद्धेमतिलांस्तथा ।
पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये स्वपेत् ॥ ३६ ॥
कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ।
स्वप्नेषु यः सुरान्भूपाञ्जीवतः सुहृदो द्विजान् ॥ ३७ ॥
गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्यन्सुखमवाप्नुयात् ।
तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ॥ ३८ ॥
आरुह्य सौधगोशैलकरिवाहान्सुखी भवेत् ।
शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलान्यपि ॥ ३९ ॥
प्राप्य रोगी सुखी भूयात्स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ।
अगम्यागमनं लेपो विष्ठया रुदितं मृतिः ॥ ४० ॥
आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ।
जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका चापि यं दशेत् ॥
रोगी स भूयादारोग्यः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां स्वप्नकथनं नाम सप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४७ ॥

अथाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ दूतविज्ञानीयम्-

दूरादेव यथा वह्निर्धूमाद्विज्ञायते जनैः ।
साध्योऽसाध्यस्तथा रोगी ज्ञायते दूतचेष्टया ॥ १ ॥

स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा
ताम्बूलास्यः सुशीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रशस्तोऽत्र दूतः ॥
शस्ता योषिन्न दूत्ये न च जनयुगुलं नाङ्गहीनो न रोगी
शोकार्तो वा रुदन्वा नतहतपतितभ्रष्टशब्दान्ब्रुवाणः ॥ २ ॥
आगत्योपाश्रयेद्यो बलमथनदिशं पश्चिमामुत्तरां वा
शंभोः काष्ठां स शस्तः परदिशि न तुषाङ्गारभस्मादिसंस्थाः ।
रक्तस्रग्गन्धवस्त्रास्तृणलगुडदलच्छेदिनः पङ्कतैलाभ्यक्ता
वक्षोजनासालकनिहितकरा ये च विक्षिप्तकेशाः ॥ ३ ॥

---

१ म. °नदः ।

तथोक्तं रसमञ्जर्याम्—

दूतो रक्तकषायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डित-
स्तैलाभ्यक्तवपुर्भयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णेक्षणः ।
भस्माङ्गारकपालपांशुमुशलीसूर्येऽस्तगे व्याकुलो
यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः ॥ ४ ॥
याम्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदस्थिताः ।
ये वैद्यमुपसर्पन्ति दूतास्ते स्युर्विगर्हिताः ॥ ५ ॥
ऋतुहरनयनकराब्धिमुनिरसवेदाग्निचन्द्रदिग्गुर्गाः ।

जीवन	६	३	२	४	७	६	४	३	१	१०	९
मरण.	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	अं
प्रश्ननि-	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
र्णयचक्रम्	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह

विन्यस्याधो विलिखेदादीन्हान्तांस्तथा वर्णान् ॥ ६ ॥
खण्डान्त्यस्वरवर्जानथ कृत्वाऽचो हलश्च पृथक् ।
दूतातुरयोर्नाम्नोर्वसुभिः संशोधितासु संख्यासु ।
जीवत्यधिके रोगी म्रियते हीने समे व्याधिः ॥ ७ ॥

दूतनामाक्षरसंख्याया रोगिनामाक्षरसंख्यायामधिकायां रोगी जीवति हीनायां म्रियते समायां व्याधिश्चिरं तिष्ठतीति विवेकः ।

अत्रोदाहरणम्—

देवदत्तस्य रुग्णस्य नामाक्षराङ्काः ४८ अष्टभागशेषः । यज्ञदत्तनामाक्षराङ्काः ५९ अष्टभागशेषः । एवमत्र देवदत्तस्य मरणं निर्दिशेत् ।

दूतास्योदितवर्णवृन्दमखिलं द्वेधा विधाय त्रिभि-

१ क. °भिः भाज्या च्यो° ।

भेत्ता व्योमनि मृत्युमाशु विवदेदन्यत्र संजीवनम् ॥ ८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दूतलक्षणं नामाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४८ ॥

अथ नवचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ शकुनाः—

साध्यासाध्यत्वमाख्यान्ति शकुनास्तु शुभाशुभाः ।
अतोऽभिधास्ये शकुनांस्तद्विज्ञातुं रुजावताम् ॥ १ ॥

याने मातङ्गविप्रास्तुरगवृषफलच्छत्रमांसोदकुम्भा
योषित्पुत्रान्विता वा सुरभिरपि तथा खञ्जरीटा मयूराः ।
वीणा भेरीमृदङ्गाम्बुजपटहरवा वेदमाङ्गल्यघोषा-
श्चाषाः सिद्धान्नभूमृत्कुसुमपुरवधूचन्दनाद्याः प्रशस्ताः ॥ २ ॥

एणः काकोऽपसव्ये शुभ इह कथितः सव्यतः सारमेय-
श्चक्रीवानाखुबभ्रूशफरिदधिपयोरूप्यगोमायुमेषाः ।
प्रेतो नीरोदनश्च ज्वलदनलशिखा श्वेतवस्त्रो ध्वजो वा
चित्ते शस्तेऽत्र सिद्धिः प्रभवति भिषजो नान्यथा किं बहूक्तैः ॥ ३ ॥

तथा चोक्तं शार्ङ्गधरे—

चिकित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।
यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥ ४ ॥
वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च सुखावहम् ॥ ५ ॥
दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
वामगा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्धिदाः ॥ ६ ॥
पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नात्र साधकाः ।
दग्धादिग्दिनकृत्यक्ता धूमिकायां स यास्यति ॥ ७ ॥
दीप्ता यत्रास्यसौ शेषाः पञ्च शान्ताः शुभा दिशः ।

---

१ क. 'कोऽपि न' । २ ख. च ।

प्रभाते वृषभमीशाना दिग्वृतीर्धूमितानना ।
प्रत्येकमष्टप्रहरैर्भुङ्क्तेऽष्टौ भास्करो दिशः ॥ ८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां शकुनविचारो नामैकोनपञ्चा-
शत्तरङ्गः ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ वर्णस्वरविचारः—

वर्णाङ्कात्मनि मण्डले अइउएओकादिवर्णाल्लिखे-
स्यक्त्वा ङञणं शमप्यथ तिथीन् सर्वांश्च पङ्क्तिक्रमात् ॥
अर्कग्लौगुरुशुक्रसौरिकुजविच्छून्यान्यथाधः क्रमा-
त्पौष्णादीन्यपि सप्तभानि च पुरावत्पञ्च पञ्चाग्रतः ॥ १ ॥
आख्यायाः प्रथमाक्षरं भवति यत्कोष्ठे ततः कोष्ठको
बालाख्यश्च कुमारकोऽप्यथ युवा वृद्धो मृतश्च क्रमात् ॥
मं वारश्च तिथिस्वरा भवति चेदेतन्मृताख्यं तदा
मृत्युर्निश्चयतोऽन्यथा सकृदिति प्रोक्तो नृणां निश्चयः ॥२॥

उक्तं च सुधासागरे—

किंचिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्धलाभकृत् ।
सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धो हानिं मृतो मृतिम् ॥ ३ ॥
अस्वरो मेषसिंहालिरिः कन्याद्वन्द्वकर्कटाः ।
उस्वरो मीनधनुषी एस्वरस्तु तुलावृषौ ॥ ४ ॥
ओस्वरो मृगकुम्भौ च राशीनां च ग्रहस्वराः ।

एतैर्मासा अपि ज्ञेयाः—

यत्र मृतमासे मृततिथिर्मृतनक्षत्रं मृतवारश्च । तत्रावश्यं मृत्युरन्यत्र कदाचिदिति गुरुसंकेतः ।

आर्द्रादिमृगपर्यन्तं मध्ये मूलं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
चन्द्रार्कजन्मनक्षत्रमेकनाड्यां यदा भवेत् ।
तदा मृत्युर्भवत्येव तत्र सत्यं न संशयः ॥ ६ ॥

*श्री	च	ॐ	५	५	आ० पु० पु०
अ	इ	उ	ए	ओ	पु० म० आ०
क	ख	ग	घ	च	उ० ह० चि०
छ	ज	झ	ट	ठ	
ड	ढ	त	थ	द	अ० वि० स्वा०
ध	न	प	फ	ब	ज्ये० मू० पु०
भ	म	य	र	ल	
व	ष	स	ह	१	ध० श्र० उ०
२	३	४	५	६	
७	८	९	१०	११	री० पू० उ०
१२	१३	१४	१५	रवि	
चं०	बृ०	शु०	श०	मं	
बु०	०	०	०	रे०	म० अ० र०
पू०	उ०	उ	श्र०	अ०	
श्र०	अ०	पू०	ह०	ज्ये०	कृ० रो० मृ०
ध०	म०	अ०	चि०	मू०	
श०	कृ०	म०	स्वा.	पू०	
उ०	रो०	पू०	वि०	उ०	
ऊ०	मृ०	आ०	०	०	

इति योगतरङ्गिण्यां स्वरविचारो नाम पञ्चाश-
त्तरङ्गः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ मूत्रपरीक्षा—

धारामाद्यां विहायोषसि विमलतमे भाजने रोगिजन्तो-
र्धृ(धृ)त्वाऽतिस्थैर्ययुक्तं भिषगतिनिपुणः संपरीक्षेत मूत्रम् ।
बिन्दुं तैलस्य धृत्वा तदुपरि वितते तत्र साध्योऽथ कृच्छ्रा-
त्साध्यः पिण्डायमाने तदनु तलगते स्याच्च सिद्धोऽप्यसाध्यः॥१॥

---

* इदं कोष्ठकं म. पुस्तकस्थम् ।

नीलं रूक्षं सितं वा प्रभवति कुपिते मारुते चाथ पित्ते
पीतं तैलप्रभं वाऽरुणमथ कफतः स्निग्धशुभ्रं घनं च ।
उष्णस्निग्धं सरक्तं भवति रुधिरतश्चाथ सामेऽम्बुकल्पं
सौवीराभं निरामे विमलमतिसितं ज्ञेयमह्नाय मूत्रम् ॥ २ ॥
द्वंद्वे तद्वद्द्विवर्णं भवति बहुविधं संनिपातात्प्रवृद्धा-
दन्नाजीर्णाच्च मूत्रं भवति बहुतरं तण्डुलाम्भःसदृक्षम् ।
बिन्दुस्तैलस्य मूत्रे प्रसरति च यदा दिक्षु साध्यो विदिक्षु
स्यान्नो साध्यो मनुष्यो भ्रमति तरति वा मज्जति भ्रंशते च ॥ ३ ॥
शङ्खं खड्गं शरं वा लगुडमपि हलं सैरिभं गात्रखण्डं
कूर्मं निर्मूर्धमृत्युं मुसलमपि चतुर्मार्गकं चानुकुर्यात् ।
मूत्रे तैलं न जीवेदिह यदि मनुजश्चाथ जीवेत्सुधांशु-
हंसेभच्छत्रहर्म्यं सरसिरुहसरस्तोरणं चामरं वा ॥ ४ ॥
इति मूत्रपरीक्षा ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मूत्रपरीक्षानामैकपञ्चाशत्तरङ्गः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ मलपरीक्षा—

बद्धं श्यामं मरुति कुपिते पित्तकोपे तु पीतं
पानीयाभं सफेनं सरुषि कफमले सान्द्रमापाण्डुरं च ।
रक्ते क्रुद्धे सरक्तं जलनिभमथ तद्द्वंद्वकोपे द्विलिङ्गं
सर्वैर्दोषैः सरोषैर्भवति किल मलं रोगिणः सर्वलिङ्गम् ॥ १ ॥
दुर्गन्धि श्यामवर्णं मलमरुणनिभं पाण्डुराभं विचित्रं
मांसाभं मेचकं तत्प्रभवति मरणायैव रोगान्वितस्य ॥
भिन्नं शैथिल्ययुक्तं मुहुरपि च मुहुर्निःपतत्स्यादजीर्णा-
द्वर्चो दिङ्मात्रमेतन्निगदितमगदैर्लक्षणं वर्चसोऽपि ॥ २ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मलपरीक्षा नाम द्विपञ्चाश-
त्तरङ्गः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ दृष्टिपरीक्षा—

रूक्षं धूमाभमन्तर्ज्वलदनिलरुचि स्याच्चलं चक्षुरुग्रं
पित्तात्पीतं हरिद्रानिभमरुणनिभं दीपविद्वेषि दाहि ।
श्वेतं सास्रावि तेजोरहितमपि कफाद्द्वंद्वकोपे द्विलिङ्गं
निर्मग्नं रक्तवर्णं कलुषमसितमं भीषणं संनिपातात् ॥ १ ॥
एकं रौद्रं च भुग्नं विकसितमपरं मीलितं यस्य चक्षु-
स्तारा वा यस्य पश्येन्न किमपि कुटिलं चोर्ध्वगं यस्य वा स्यात् ।
रौद्रं यः प्रेक्षते वा भ्रमयुतमथ वा कम्पयुक्तारका वा
दृष्टिर्यस्यात्र साध्यो न भवति हि मनुजो रोगयुक्तः कदाचित्॥२॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां दृष्टिपरीक्षा नाम त्रिपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ चतुष्पञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ असाध्यव्याधिनिरूपकः—

निद्रानाशो निशायां प्रभवति च तथा कण्ठकूपे बलासो
देहे दाहोऽतिसूक्ष्मा लघुरथ धमनी प्रस्खलन्ती च जिह्वा ।
क्षीयन्ते यस्य शीघ्रं बलदहनमनःशक्तयः सेन्द्रियाङ्गा-
स्तद्भैषज्यं वदन्ति स्मरणमिह बुधाः केवलं रामनाम्नाम् ॥
ये यत्राः (पित्र्याः) कर्मजा ये चिरसमयभवा ये च ये सर्वदोषा
ये वा सोपद्रवा ये बहुदुरितवतो ये च मन्दाग्निभाजः ॥
येऽत्युग्रा ये सदोषादपि च निजकृतात्कर्मणः कायचेतः-
संजाता ये च येऽतिद्रुतबलरुचयस्तेऽप्यसाध्या गदाः स्युः॥
रक्ताक्षो हृष्टरोमा श्वसिति च हृदयं ग्रन्थिशूली च यः स्या-
न्मूढो विभ्रान्तनेत्रो म्रियत इह नरः क्षैण्यहिक्कातृषावान् ।
संक्षिप्ते यद्भ्रुवौ स्तः शिरसि कचचया यस्य सीमन्तवन्तो
यो रोगी दैर्घ्यरात्रः स्वपिति च वमथुस्वेदरोमाञ्चयुक्तः ॥ ३ ॥
यः स्वप्ने प्रेतयुक्तः पिबति च मदिरां यः खरोष्ट्राधिरूढो
तैलाभ्यक्तो यमाशामनुचलति च यो यान्त्यमी प्रेतभावम् ।
यो लुञ्चेत्केशसंघानपि च नखमुखान्याशु खादेद्द्विजाग्रैः
श्यामैर्विभ्रान्तनेत्रस्खलिततमवचाः क्षिप्रमाप्नोति मृत्युम् ॥ ४ ॥

---

१ क. °ये यत्रा° ।

उरगशतभिषार्द्रास्वातिमूलत्रिपूर्वा-
भरणिषु किल वारे भानुभौमार्कजानाम् ।
प्रतिपदि च चतुर्थीद्वादशीषष्ठिकासु
द्रुहिणहरिहरोक्तो रोगिणां मृत्युकालः ॥ ५ ॥
स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासु शाक्रे रोगोत्पत्तिर्जायते यस्य पुंसः ।
तद्भैषज्यव्यापृतो निष्प्रयत्नः स्याद्दुग्धाब्धेर्लब्धजन्माऽपि वैद्यः ॥ ६ ॥

इति श्री योगतरङ्गिण्यां ससाध्यव्याधिनिरूपकश्चतुष्पञ्चाशस्तरङ्गः ॥ ५४ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ भैषज्यग्रहणविधिः—

मैत्रादित्रितये श्रुतौ च वसुभे स्वात्यश्विनीरेवती-
पुष्ये वाऽपि पुनर्वसावथ तिथौ रिक्ताकुहूवर्जिते ।
वारे भार्गवजीवशीतमहसां स्वस्येन्दुताराबले
वैद्यस्यापि च भेषजं बहुगुणं संशीलयेद्बुद्धिमान् ॥ १ ॥

अथ भैषज्यग्रहणे मङ्गलं यथा—

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु वः ॥ २ ॥
रसायनमिवर्षीणां त्रिदशानामिवामृतम् ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ ३ ॥
अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात् ।
नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ४ ॥

अथ भैषज्यकालाः—

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ ५ ॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किंचित्सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ ६ ॥
सायंतने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।
प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ ७ ॥

---

१ क. 'पथ्याम्प्राप्य°' ।

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभातेऽनन्तमाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः कालः ।

अथ द्वितीयः कालः—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ९ ॥
समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये तु भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १० ॥
व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥ ११ ॥
एवं द्वितीयः कालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्माणि ।

इति द्वितीयः कालः ।

अथ तृतीयः कालः—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ॥ १२ ॥
ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सांध्यभोजने ।
प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ॥ १३ ॥
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

इति तृतीयः कालः ।

अथ चतुर्थः कालः—

मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च ॥ १४ ॥
सान्नं तु भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

इति चतुर्थः कालः ।

अथ पञ्चमः कालः—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ १५ ॥
पाचनं शमनं देयं तदन्नं भेषजं निशि ।
इत्येवं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः कालः ।

---

१ क. °खने बृंहणे त°। २ क °चने शमने देयमन्नं ।

अथ मात्राः—

कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः ।
द्रवशुक्त्याऽवलेह्यस्य: पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १७ ॥
गुडस्तुल्यश्चूर्णे प्रभवति सिता च द्विगुणिता
पयोरादौ द्विघ्ने च पलमनुपानं क्रमगतम् ।
मितिः कर्षो हिङ्गुप्रथितमिह मृष्टं प्लुतमिदं
भवेद्यावत्तावत्तदुचितरसैर्माध्यममलैः ॥ १८ ॥
पक्त्वा क्वाथपलं हि षोडशपले तोयेऽष्टशेषं पिबे-
त्तद्वार्धेष्टकलांशगामिह सितां दोषेषु मध्वन्यथा ।
चूर्णं क्षीरगुडाज्यकल्कतिलजान्मूत्राच्च कर्षं क्षिपे-
त्क्षारव्योषशिलाजहिङ्गुलवणाजाजीमुरा टङ्कणम् ॥ १९ ॥
तैलमद्यघृतादीनां मात्रा तु द्विपलोत्तमा ।
चतुष्कर्षा मध्यमा स्याद्धीना कर्षद्वयात्मिका ॥ २० ॥
देयं स्थूलशरीराणां वयःस्थानां तु मात्रया ।
बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ॥ २१ ॥
अवलेहीकृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।
वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरम् ॥ २२ ॥
माषवृद्धिस्ततूर्ध्वं स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ।
ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ॥ २३ ॥
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ।
मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥ २४ ॥
मितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निबलं वयः ।
प्रकृतिं देशदोषौ च वीक्ष्य मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ २५ ॥
तत्तद्रोगाधिकारे तु तत्तन्मात्राः पृथक्पृथक् ।
विविच्य कथयिष्यामि पुरस्तादस्तसंशयम् ॥ २६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां भैषज्यग्रहणमुहूर्तमङ्गलपञ्चकालमात्राकथनं
नाम पञ्चपञ्चाशस्तरङ्गः ॥ ५५ ॥

---

१ क. 'भावक'।

अथ षट्पञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरादिरोगोद्देशः—

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी ह्यर्शोऽजीर्णं विषूचिका ।
सालसा च त्रिलम्बी च कृमिरुक्पाण्डुकामले ॥ १ ॥
हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा ह्युरःक्षतम् ।
कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
छर्दिस्तृष्णा च मूर्छा च तथा पानात्ययादयः ।
दाहात्ययश्च तथोन्मादो ह्यपस्मारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥
वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
पंक्तिजं शूलमानाहमुदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिका च प्रमेहजा ॥ ५ ॥
मेदोदोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदं श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
विद्रधिव्रणशोथौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।
भगंदरोपदं शौचशूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
शीतपित्तमुदर्दश्च कोठकश्चाऽऽम्लपित्तकम् ।
विसर्पश्च सविस्फोटस्तथैव च मसूरिकाः ॥ ८ ॥
क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः ।
विषं चेत्ययमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

तत्र दोषभेदानाह—

पृथक्त्रीन्विद्धि संसर्गं त्रिधा तत्र तु तान्नव ।
त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ॥ १० ॥
त्रयोदश समस्तेषु ष[ड्]द्व्येकातिशयेन तु ।
एवं तुल्याधिकैः षट्च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ११ ॥
पञ्चविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ।
एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ १२ ॥

---

१ म. °का । आलसक वि°। २ म. पङ्क्तिजं । ३ म. एकं तु°। ४ म. °धिके वद्धता°।

एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्ययया ऽपि ते ।
भेदाह्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ १३ ॥
संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां
दोषाणां क्षयसमताऽपि वृद्धिभेदैः ।
आनन्त्यं तरतमयोगतश्च याता-
ञ्जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ १४ ॥

इति वाग्भट्टात् ।

दोषादिवृद्धेर्निदानमाह—

वाते वृद्धे भवेत्कार्श्यं पारुष्यं चोष्णकामिता ।
गाढं मलं बलं चाल्पं गात्रस्फूर्तिर्विनिद्रता ॥ १५ ॥
विण्मूत्रनेत्रगात्राणां *रक्तत्वं क्षीणमिन्द्रियम् ।
शीतेच्छातापमूर्छाः स्युः पित्ते वृद्धेऽल्पनि+द्रता ॥ १६ ॥
विडादि पीतं प्रस्वेदो दीपद्वेषास्यतिक्तता ।
कफे वृद्धेऽतिनिद्रत्वं शौक्ल्यं विण्मूत्रद्दृग्भवम् ॥ १७ ॥
गौरवं संधिशैथिल्यं मुखे सेकश्च सुप्तता ।
रसे वृद्धेऽन्नविद्वेषो जायते गात्रगौरवम् ॥ १८ ॥
लालाप्रसेकश्छर्दिश्च मूर्छा श्वासो भ्रमोऽपि च ।
प्रवृद्धं रुधिरं कुर्याद्गात्रमालक्तवर्णताम् ॥ १९ ॥
लोचनं च तथा रक्तं शिराः पूरयतोऽपि च ।
मांसं वृद्धं तु गण्डोत्थस्फिगुपस्थोरुबाहुषु ॥ २० ॥
जङ्घयोः कुरुते वृद्धिं तथा गात्रस्य गौरवम् ।
उदरे पार्श्वयोर्वृद्धिः कासश्वासादयस्तथा ॥ २१ ॥
दौर्गन्ध्यं स्निग्धता गात्रे मेदोवृद्धौ भवेदिति ।
वृद्धान्यस्थीनि कुर्वन्ति अस्थीन्यन्यानि वाऽस्थिषु ॥२२॥
रचयन्ति तथा दन्तान्विकटान्महतस्तथा ।
मज्जावृद्धः समस्ताङ्गनेत्रगौरवमाचरेत् ॥ २३ ॥
शुक्राश्मरी शुक्रवृद्धौ शुक्रस्यातिप्रवर्तनम् ।
मलप्रवृद्धावाटोपो जठरे च रुजा भवेत् ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके पीतत्वमिति भावप्रकाशपाठः । + क. मूत्रतेति भावप्रकाशपाठः ।

१ ग. °रमुखी । गौ° । २ क. °र्णां सारो भ्र° ।

मूत्रे वृद्धे मुहुर्मूत्रमाध्मानं बस्तिवेदना ।
स्वेदे वृद्धे तु दौर्गन्ध्यं त्वचि कण्डूश्च जायते ॥ २५ ॥
आर्तवातिप्रवृत्तिः स्याद्दौर्गन्ध्यं चाथ वाऽऽर्तवे ।
अङ्गमर्दश्च जायेत लिङ्गं स्यादार्तवेऽधिके ॥ २६ ॥
स्तनयोरतिपीनत्वं क्षीरस्रावो मुहुर्मुहुः ।
तोदश्च तत्र भवति स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
उदरादिप्रवृद्धिस्तु वृद्धे गर्भेऽभिजायते ।
स्वेदश्च गर्भवत्याः स्यात्प्रसवे व्यसनं महत् ॥ २८ ॥

अथातिवृद्धानां दोषधातुमलानां ह्रासनमाह—

तत्तद्ध्रासकराहारविहारपरिषेवणैः ।
दोषधातुमलानां हि ह्रासो भवति देहिनाम् ॥ २९ ॥
पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परं परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥ ३० ॥

अथ दोषधातुमलानां क्षयस्य निदानमाह—

असात्म्यान्नसदाक्रोधशोकचिन्ताभयश्रमैः ।
अतिव्यवायानशनात्यर्थसंशोधनैरपि ॥ ३१ ॥
वेगानां धारणाच्चापि साहसादभिघाततः ।
दोषाणामथ धातूनां मलानां च भवेत्क्षयः ॥ ३२ ॥

तेषां क्षीणानां लक्षणान्याह—

वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता ।
पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ॥ ३३ ॥
संधयः शिथिला मूर्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये ।
हृत्पीडा कण्ठशोषश्च त्वक्शून्या तृड्रसक्षये ॥ ३४ ॥
शिराः श्लथा हिमाम्लेच्छा त्वक्पारुष्यं क्षयेऽसृजः ।
कण्ठोष्ठकन्धरास्कन्धवक्षोजठरसंधिषु ॥ ३५ ॥
उपस्थप्रोथपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता ।
प्रार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदसः क्षये ॥ ३६ ॥
तोदो धमन्यः शिथिला भवेयुर्मांससंक्षये ।
प्लीहाभिवृद्धिः संधीनां शून्यता तनुरूक्षता ॥ ३७ ॥

---

१ ग. °ते । °चे° ।

अस्थिशूलं दन्तो रौक्ष्यं नखदन्तत्रुटिस्तथा ।
अस्थिक्षये लिङ्गमेतन्मुनिवर्यैरुदाहृतम् ॥ ३८ ॥
शुक्राल्पत्वं पर्वभेदस्तोदः शून्यत्वमस्थनि ।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये ॥ ३९ ॥
शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ।
चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता ॥ ४० ॥

अथौजःक्षयस्य निदानमाह—

ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ।
रूक्षतीक्ष्णोष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि ॥ ४१ ॥

अथ क्षीणौजसो लक्षणम्—

बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये ॥ ४२ ॥
पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् ।
सशब्दस्यानिलस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंवृतिः ॥ ४३ ॥

कुक्षिसंवृतिः, उदरसंकोचनम् ।

मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं बस्तौ तोदश्च जायते ।
स्वेदनाशस्त्वचो रौक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता ॥ ४४ ॥
स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् ।
आर्तवस्य स्वकाले वाऽभावस्तस्याल्पताऽथवा ॥ ४५ ॥
जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्षये ।
अभावः स्वल्पता वा स्यात्स्तन्यस्य भवतस्तथा ॥ ४६ ॥
म्लानौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये ।
अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनं तथा ॥ ४७ ॥
इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ क्षीणानां दोषधातुमलानां वर्धनमाह—

तत्तत्संवर्धनाहारविहारातिनिषेवणात् ॥ ४८ ॥
तत्तत्प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति ।
ओजस्तु वर्धते नृणां सुस्निग्धैः स्वादुभिस्तथा ॥ ४९ ॥
दृष्यैरन्यैर्विशेषात्तु क्षीरमांसरसादिभिः ।

अन्यच्च—

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः ॥ ५० ॥

तत्तत्संवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ।
यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ॥ ५१ ॥
तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति ।

तत्र केन क्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ॥ ५२ ॥
यवमुद्गप्रियङ्गूश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
तिलमाषकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतिं तथा ॥ ५३ ॥
मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकं च तथा दधि ।
कट्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च ॥ ५४ ॥
समयं देशमुष्णं च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ॥ ५५ ॥
दधि क्षीरं दिवा स्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं पुनः ॥ ५६ ॥
रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुं च मधुरं रसम् ।
इक्षुं मांसरसं मन्थं मधु सर्पिर्गुडोदकम् ॥ ५७ ॥
द्राक्षादाडिमशुक्तानि सस्नेहलवणानि च ।
रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५८ ॥
अन्नानि दधिसिद्धानि खाडवांश्च बहूनपि ।
स्थूलक्रमादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५९ ॥
खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः ।
मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ॥ ६० ॥
सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् ॥ ६१ ॥
स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा ॥ ६२ ॥
ग्राम्यानूपौदकानां च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
यवान्नं यवकान्नं च शाकानि विविधानि च ॥ ६३ ॥
मसूरमाषयूषं च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
पेयामिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् ॥ ६४ ॥

---

१ क. °कष्याद° ।

मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनं मद्यं निवातशयनासने ॥ ६५ ॥
गुरुप्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ ६६ ॥
फलशाकानि पानानि स्त्री वाञ्छत्यार्तवक्षये ।
सुराशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करां तथा ॥ ६७ ॥
आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति ।
मृगाजाविवराहाणां गर्भान्वाञ्छति संस्कृतान् ॥ ६८ ॥
वसाशूल्यप्रकारादीन्भोक्तुं गर्भपरिक्षये ।

अथ दोषधातुमलानां वृद्धानां च चिकित्सामाह सुश्रुतः—

अत्यन्तकुत्सितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥ ६९ ॥
रक्षणं वाऽपि मध्यस्य कुर्वीत कुशलो भिषक् ।

अन्यच्च—

क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान्भिषक् ॥ ७० ॥
नरो रोगान्वितो यावद्रोगेण रहितो भवेत् ।

अथ बललक्षणम्—

रसादिशुक्रपर्यन्तं दु(पु)ष्टधातुनिमित्तकम् ॥ ७१ ॥
चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ।

अथ बलस्य क्षयनिदानमाह—

अभिघाताद्भयात्क्रोधाच्चिन्तया च परिभ्रमात् ॥ ७२ ॥
धातूनां संक्षयाच्छोकाद्बलं संक्षीयते नृणाम् ।

अथ बलक्षयस्य लक्षणम्—

गौरवं स्तब्धता गात्रे मुखम्लानिर्विवर्णता ॥ ७३ ॥
तन्द्रानिद्रावातशोथो बलव्यापत्तिलक्षणम् ।

अथ बलवृद्धिलक्षणमाह—

दोषसाम्यकरं यत्तु वह्निसाम्यकरं च यत् ॥ ७४ ॥
धातुपुष्टिकरं द्रव्यं बलं तदभिवर्धयेत् ।

---

१ क. 'ध्वस्या कु'।

अथ बलवल्लक्षणमाह—

कृशोऽपि बलवान्कश्चित्स्थूलोऽप्यल्पबलो यतः ।
तस्माच्चेष्टापटुत्वेन बलवत्त्वं विदुर्बुधाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां दोषभेदादिकाङ्क्षाबलाबलकथनं नाम षट्पञ्चाश-
त्तरङ्गः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ ज्वराधिकारः—

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः ।
अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं परिलिख्यते ॥ १ ॥

तत्र रोगज्ञानोपायमाह—

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥
यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते ।
संनिकृष्टं विप्रकृष्टं प्रधानं व्यभिचारि च ॥ ३ ॥
चतुर्धेति निदानं स्यात्तत्पर्यायान्ब्रुवे यथा ।
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं च निबन्धनम् ॥ ४ ॥
मूलमायतनं बीजं प्रत्ययश्चास्य वाचकाः ।
स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् ॥ ५ ॥
दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते ।
मुख्यसामान्यभेदेन द्विधा तदपि कथ्यते ॥ ६ ॥
यथा वातज्वरे जृम्भा मुख्यं गौणं श्रमादि तत् ।
व्याधेः स्वरूपं यद्व्यक्तं तद्रूपं भिषजो जगुः ॥ ७ ॥
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।
रूपमेको लक्ष्म चेति तत्पर्यायाञ्जगुर्बुधाः ॥ ८ ॥
सुखानुबन्धयोर्हेतुर्व्याध्यादिविपरीततः ।
[*देशादिकश्चोपशयो ज्ञेयोऽनुपशयोऽन्यथा ॥ ९ ॥
स त्वष्टादशधा ज्ञेयो हेत्वादिभिरुदीरितैः ।]
हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ १० ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ ११ ॥
दोषेति कर्तव्यतया समेतं संप्राप्तिरुक्ताऽऽमयजन्म तज्ज्ञैः ।
प्राधान्यसंख्याबलकालभेदैर्विकल्पयुक्तैरिति पञ्चधा सा ॥ १२ ॥
प्राप्तिरागतिस्तथा जातिराकृतिर्व्याधिजन्म च ।
एते संप्राप्तिपर्यायाः कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥ १३ ॥
दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।
संख्या त्वष्टौ ज्वराः पञ्च पाण्डवः षट्क्षया इति ॥ १४ ॥
हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषनम् ।
नक्तं दिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १५ ॥
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदिश्यते ॥ १६ ॥
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १७ ॥
कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ १८ ॥

ज्वरस्योत्पत्तिमाह—

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वंद्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १९ ॥

ज्वरस्वरूपमाह—

ज्वरस्त्रिपाद्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ २० ॥

ज्वरहेतुमाह—

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २१ ॥
स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ २२ ॥

---

१ क. विशेषणम् ।

द्रावैः सवेगैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः ।
विक्षिप्यमाणोऽन्तराग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः ॥ २३ ॥
रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
भवत्यत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्वतः ॥ २४ ॥
श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ २५ ॥
जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ २६ ॥
सामान्यतो विशेषस्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ २७ ॥
सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टं द्वंद्वजं विदुः ॥ २८ ॥
वातज्वराग्ररूपे तु घृतपानं प्रशस्यते ।
पित्तज्वराग्ररूपे तु कथितं मृदुरेचनम् ॥ २९ ॥
कफज्वरस्य प्राग्रूपे छर्दनं कारयेन्मुहुः ।
द्वंद्वजज्वरपूर्वाङ्के द्वंद्वकर्म समाचरेत् ।
त्रिदोषजज्वराग्राङ्के यथादोषं विकल्पयेत् ॥ ३० ॥

इति ज्वरपूर्वरूपोपक्रमः ।

अथ वातज्वरनिदानम्-

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ३१ ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ।
भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता ॥ ३२ ॥
पिण्डकोद्वेष्टनं कर्णस्वनौ वक्त्रकषायता ।
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः संधिजानुनोः ॥ ३३ ॥
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षौ श्रमभ्रमौ ।
अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट्प्रलापोष्णकामिता ॥ ३४ ॥
शूलाध्माने जृम्भणं च भवत्यनिलजे ज्वरे ।

अथ पित्तज्वरलक्षणम्-

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ॥ ३५ ॥

१ ग. °र्नतमाकस्थं । २ °श्चपरिणो° । ३ ग. °दना वातसु°।

कण्ठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ।
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा ॥ ३६ ॥
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ।

अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ॥ ३७ ॥
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ।
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ॥ ३८ ॥
अङ्गेषु पिडकाः शीताः प्रसेकच्छर्दितन्द्रिकम् ।
कण्डूः प्रलाप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवम् ॥ ३९ ॥
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ।

अथ वातपित्तज्वरलक्षणम्—

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ॥ ४० ॥
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४१ ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ ४२ ॥
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तथा ॥ ४३ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ संनिपातज्वरलक्षणम्—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा ॥ ४४ ॥
सस्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः ॥ ४५ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ॥ ४६ ॥
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ ४७ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥ ४८ ॥
कोठानां श्यामरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ ४९ ॥
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ।
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽथ नैव वा ॥ ५० ॥
गीतनर्तनहास्यादि विकृतेहाप्रवर्तनम् ।
चिरात्पाकश्च दोषाणां संनिपातज्वराकृतिः ॥ ५१ ॥

इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

अथ तद्भेदाश्चरकात्—

द्व्युल्बणैः कोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैरेको विकारास्ते संनिपातास्त्रयोदश ॥ ५२ ॥

नामान्याह—

विद्रुश्च शर्कराख्यश्च मल्लविस्फुरकावुभौ ।
शीघ्रकारी फम्फणश्च व्यालाकृत्यभिधस्तथा ॥ ५३ ॥
संक्रामक्रकचावन्यौ कर्कटः पाकलाभिधः ।
कूटपाकलसंमोहाविक्षेपाभमिधाः स्मृताः ॥ ५४ ॥

अथ विद्राख्यः—

भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोल्बणे मन्दकफे विद्राभिधे भवेत् ॥ ५५ ॥

अथ शर्कराख्यः—

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुक्क्लमाः ।
वातश्लेष्मोल्बणे मन्दपित्ते शर्करनामनि ॥ ५६ ॥

अथ भल्लाख्यः—

छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
श्लेष्मपित्तोल्बणे मन्दवाते मल्लाभिधे भवेत् ॥ ५७ ॥

अथ विस्फुरणाख्यः—

शिरःसंध्यास्थिशूलं तृट्प्रलापभ्रमगौरवम् ।
वातोल्बणे विस्फुरके ह्यनुगे चाऽऽस्यशोषिता ॥ ५८ ॥

---

१ ख. सततं । २ ख. °दोऽति नै° । ३ क, ग. °श्च कर्कटाख्य° । ४ ग, सम्मास° ।

अथ शीघ्रकारी—

रक्तष्ठीवनता रक्तमूत्रता स्वल्पदाहतृट् ।
मूर्छा च पित्तबहले ह्यनुगे शीघ्रकारणि ॥ ५९ ॥

अथ फम्फणाख्यः—

आलस्यारुचिहृल्लासतन्द्राकासवमिभ्रमैः ।
कफोल्बणं फम्फणाख्यं वातपित्तावरं विदुः ॥ ६० ॥

अथ व्यालाकृत्याख्यः—

प्रतिश्याच्छर्दिरालस्यतन्द्रारुच्यग्निमार्दवैः ।
हीनमध्याधिकमलः क्रमाद्व्यालाकृतिः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथ सङ्ग्रामाख्यः—

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वग्दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।
सङ्ग्रामाख्यो हीनवातो मध्यश्लेष्माऽतिपित्तयुक् ॥ ६२ ॥

अथ क्रकचाख्यः—

शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकैः ।
क्रकचाख्यो हीनपित्तो मध्यश्लेष्माऽधिकानिलः ॥ ६३ ॥

अथ कर्कटाख्यः—

शीतगौरवतन्द्राश्च प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् ।
हीनपित्ते मध्यवातेऽधिकश्लेष्मणि कर्कटे ॥ ६४ ॥

अथ पाकलाख्यः—

वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।
हीनश्लेष्मा मध्यवातोऽधिकपित्तस्तु पाकलः ॥ ६५ ॥

अथ संमोहः—

श्वासकासप्रतिश्यायमुखशोषातिपार्श्वरुक् ।
मध्यपित्ते हीनकफे संमोहाख्येऽधिकानिले ॥ ६६ ॥

अथ कूटपाकलः—

समं वृद्धास्त्रयो दोषाः सर्वोपद्रवकारकाः ।
कूटपाकलनामानं सर्वलिङ्गं प्रकुर्वते ॥ ६७ ॥

---

१ ग. °स्य । हग्भेदबधिरौ° । २ ग. सर्वोत्तङ्ग प्र° ।

इति त्रयोदश संनिपाताः पीयूषसागरतः।
तन्त्रान्तरे त्वेतानेव त्रयोदश संनिपातान्नामान्तरैराहुः।

यथा—

संधिगान्तकरुग्दाहचित्तविभ्रमकर्णकाः।
कण्ठकुब्जकशीताङ्गतन्द्रिकाः सप्रलापकाः॥ ६८॥
रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रोऽभिन्यासो जिह्वकाभिधः।
कष्टसाध्याः स्वभावेन संनिपातोद्भवा ज्वराः॥ ६९॥

तेषां कालावधिमाह—

संधिगे सप्त दिवसाश्चान्तके दश वासराः।
रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया एकविंशति विभ्रमे॥ ७०॥
शीताङ्गे पक्षमेकं तु तन्द्रिके पञ्चविंशतिः।
अथ वा वासराः सप्त कण्ठकुब्जे त्रयोदश॥ ७१॥
कर्णके च त्रिमासं स्याद्भुग्ननेत्रे दिनाष्टकम्।
रक्तष्ठीव्यां दशाहानि चतुर्दश प्रलापके॥ ७२॥
जिह्वके षोडशाहान्यभिन्यासे पक्षसंख्यया।
इदं तु संनिपातानां प्रमाणं परिकीर्तितम्॥ ७३॥
संधिगस्तन्द्रिकश्चोभौ साध्यः स्याच्चित्तविभ्रमः।
कष्टसाध्यः कण्ठकुब्जः कर्णको जिह्वकस्तथा॥ ७४॥
कष्टात्कष्टतरो ज्ञेयो रुग्दाहो हन्ति मानवम्।
अन्तको भुग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः।
शीताङ्गश्चेत्यभिन्यासः षट् साध्याः सप्त मारकाः॥ ७५॥

पृथग्लक्षणान्याह।

अथ संधिगः—

समुद्भवति संधिषु श्वयथुरुग्ररुक्सज्वर-
स्तनौ च मरुदर्तयः प्रततमङ्गमर्दादयः।
दरिद्रमिव कामिनी त्यजति यत्र निद्रा नरं
त्रिदोषजनितं ज्वरं तमिह संधिगं चक्षते॥ ७६॥

अथान्तकः—

धुनोति सततं शिरः प्रसभमुग्रदाहारति-
प्रलापकफहिक्कनश्वसनवेदनावानपि।

तनूरपि तनूनपाद्द्युतिरनूनतापा भवे-
  त्समन्तकरमन्तकाभिधमुदाहरन्ति ज्वरम् ॥ ७७ ॥

अथ रुग्दाहकः—

तृषातिशयकृज्ज्वरः प्रचुरतापताम्यत्तनुः
  शिरःसततचालनं व्यथितकण्ठमन्याहनुः ।
नरः श्वसिति मुह्यति प्रलपतीति यस्मिन्स कः
  स्मृतः सततदाहकृन्मुनिवरेण रुग्दाहकः ॥ ७८ ॥

अथ चित्तभ्रमः—

हसत्यसत्पश्यति मोहतापभ्रमान्मदार्तश्च नरीनृतीति ।
चिराय गायत्यपि येन जन्तुश्चित्तभ्रमाख्यं ज्वरमेनमाहुः ॥ ७९ ॥

अथ कर्णकः—

श्वयथुरतिबहुव्यथस्त्रिदोषज्वराविरतौ भवति श्रुतेरधो यः ।
प्रलपनमदमोहकम्पकण्ठग्रहबधिरत्वकरः स कर्णकाख्यः ॥ ८० ॥

अथ कण्ठकुब्जः—

हनुस्तम्भदाहारुचिश्वासकम्प-
  प्रलापाभितापव्यथामोहसंपत् ।
शिरोरुग्ज्वरो येन रोधो गलस्य
  ध्रुवं जायते कण्ठकुब्जः स्मृतः सः ॥ ८१ ॥

अथ शीताङ्गः—

हिमश्लथवपुर्वमिक्लमथुकासहिक्काज्वरः
  स्वरक्षयविमोहवान् भवति येन जुष्टो नरः ।
अपि श्वसनकम्पनप्रलपनव्यथोपद्रुतः
  कफातिसरणार्दितः स किल शीतगात्रः स्मृतः॥ ८२ ॥

अथ तन्द्रिकः—

कठिनविपुलकण्टका रसज्ञा क्लमभवकर्णरुजोऽतिकण्ठकण्डूः ।
तृडतिसरणतीव्रतापतन्द्राज्वरकसनश्वसनानि तन्द्रिके स्युः॥ ८३॥

अथ प्रलापकः—

प्रलपति तरसोत्तिष्ठति विचेतनो वेपते मुहुः पतति ।
ज्वरमरदाहाकुलितो येन नरः स प्रलापकः प्रोक्तः ॥ ८४ ॥

अथ रक्तष्ठीवी—

पिपासाहृल्लासारुचिवमथुकासारतिमद-
भ्रमश्वासाध्मानातिसृतिवमिहिक्काज्वरकरः ।
स्मृतो रक्तष्ठीवी पृथुलतमकोष्ठोद्गतरुजः
परिम्लानो रोगी रुधिरमपि येनोद्गिरति च ॥ ८५ ॥

अथ भुग्ननेत्रः—

श्वसिति प्रलपति मुह्यति सततज्वरकासवाञ्जन्तुः ।
भुग्नदृशि संनिपाते भुग्नस्रस्ताक्षिमण्डलो भवति ॥ ८६ ॥

अथाभिन्यासः—

यस्तु संधिग्रहादीनां सर्वैर्लिङ्गैः समायुतः ।
विशेषाद्दाहमोहाढ्यः सोऽभिन्यासोऽतिदुःसहः ॥ ८७ ॥

अथ जिह्वकः—

कठिनतरकण्टकावृतरसनो न शृणोति भाषते नापि ।
ज्वरतापकासमोहश्वासयुतो जिह्वकावर्तः ॥ ८८ ॥
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
संनिपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ८९ ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९० ॥

अथ त्रिदोषमर्यादा—

सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९१ ॥
संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

---

१ प. °मकण्ठोद्ग° ।

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥९३॥

अथाऽऽगन्तुमाह—

अभिचाराभिशापाभ्यामभिषङ्गाभिघाततः[1] ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ ९४ ॥
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।
भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ९५ ॥
कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् ॥ ९६ ॥
श्यावास्यता विषकृते मोहोऽतीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्छया ॥ ९७ ॥
ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥ ९८ ॥
हृदये वेदना चास्यगात्रं च परिशुष्यति ।
भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ९९ ॥

अथ विषमज्वरप्रकरणम्—

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १०० ॥
यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ १ ॥

पञ्च प्रकारानाह—

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पञ्चैते विषमाख्याताः संनिपातोल्बणोद्भवाः ॥ २ ॥

धातुगतानाह—

संततो रसरक्तस्थः सततो रक्तधातुगः ।
अन्येद्युष्कं[3] प्रकुरुते दोषं[4] पिशितधातुगः ॥ ३ ॥

---

१ ग. °भिघाताभ्यामारत्रस्याभिशापतः । २ क. °ङ्गगाः । श्या° । ३ ग. °द्युः स्वं प्र° ।
४ क. ख दोषः पि° ।

मेदोगतस्तृतीयाख्यमस्थिमज्जागतः पुनः ।
कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ४ ॥

संततमाह—

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥ १०५ ॥

अथ सततकः—

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

अन्येद्युष्कमाह—

अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते ॥ ६ ॥

तृतीयकचतुर्थकौ—

तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।
दिनद्वयमतिक्रम्य योऽभ्येति स चतुर्थकः ॥ ७ ॥
दिनमेकं समुत्सृज्य योऽभ्येति स तृतीयकः ।

विषमत्वम्—

केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ८ ॥

त्रिविधतृतीयमाह—

कफपित्तात्त्रिकग्राही,पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ९ ॥
चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधो ज्वरः ।

तत्राङ्गग्रहज्वरः—

जङ्घाभ्यां श्लेष्मकः पूर्वं,शिरसोऽनिलसंभवः ॥ ११० ॥
हृदये पैत्तिकः प्रोक्तो ज्वरश्चैवं त्रिधा स्मृतः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥ ११ ॥
अस्थिमज्जागतो दोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
त्र्यहं द्व्यहं ज्वरयति दिनमेकं विमुञ्चति ॥ १२ ॥
स मध्ये ज्वरयत्यह्नि आद्यन्ते च विमुञ्चति ।
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ॥ १३ ॥

---

१ क. 'विषं ज्व' ।

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।
प्रलिम्पन्निव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ॥ १४ ॥
मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ।
त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥ १५ ॥
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ १६ ॥
तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।
द्वावेतौ शीतदाहादी ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ १७ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरलक्षणमाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १८ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ १९ ॥
पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ २० ॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चाऽसहिष्णुता ॥ २१ ॥
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥ २२ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ २३ ॥
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ।
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ॥ २४ ॥

साध्यासाध्यत्वमाह—

रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ २५ ॥
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ २६ ॥
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । ×
कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ २७ ॥

तामकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाज्ज्वयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ २८ ॥
काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।
निदानोक्तोऽनुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ २९ ॥

अन्तर्वेगस्य लक्षणमाह—

अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
संध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ १३० ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि निर्दिशेत् ।

बहिर्वेगस्य लक्षणमाह—

संतापोऽभ्यधिको बाह्ये तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ३१ ॥
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

अथाऽऽमज्वरः—

लालाप्रसेकहृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः ॥ ३२ ॥
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः ॥ ३३ ॥
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ ३४ ॥

विषमहेतुमाह—

शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरम् ।

पच्यमानलक्षणम्—

ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ३५ ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानज्वराकृतिः ।

निरामज्वरलक्षणम्—

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥ ३६ ॥
दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ।

ज्वरस्य दशोपद्रवानाह—

श्वासो मूर्छाऽरुचिश्छर्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ॥ ३७ ॥

---

१ ख. °ष्णो वातयर्मो भवेदनु । अ° । २ क. प्रवृत्तिरुत्साहो ।

हिक्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ।

विषमे पञ्च गदानाह—

श्वासातिसारमूर्छाश्च मूत्रकृच्छ्रं विसंज्ञिता ॥ ३८ ॥
विषमेषु ज्वरेषु स्युः पञ्च कृच्छ्रतमा गदाः ।

बहुलक्षणम्—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ३९ ॥
हेतुभिर्बहुभिर्युक्तो बलिभिर्बहुलक्षणः ।

तत्रासाध्यत्वम्—

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ १४० ॥
ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमन्तकृच्च यः ॥ ४१ ॥
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
हिक्काश्वासतृषायुक्तं गूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
संततोच्छ्वासिनं शूनं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ४२ ॥
स्वेदो ललाटे हिमवान्नरस्य शीतार्दितस्यातिसुपिच्छिलश्च ।
कण्ठस्थितो याति न यस्य वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः॥४३॥
यस्य स्वेदोऽतिबहलः पिच्छिलो याति सर्वतः ।
रोगिणः शीतगात्रस्य तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

धातुपाकलक्षणम्—

निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।
अरतिर्बलहानिश्च धातुपाकस्य लक्षणम् ॥ ४५ ॥
नाभेरूर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीडिते तु व्यथा यदि ।
धातोः पाकं तदा विद्यादन्यथा तु मलस्य च ॥ ४६ ॥

दोषपाकस्य लक्षणमाह—

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषपाकस्य लक्षणम् ॥ ४७ ॥

तत्रौषधं देयमाह—

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४८ ॥

ज्वरमोक्षलक्षणमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।
कूजनं चातिवैगन्ध्यं ज्वरमोक्षणलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ज्वरस्वेदमाह—

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भान्स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १५० ॥

अथ विगतज्वरलक्षणम्—

विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ५१ ॥
देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ १५२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरनिदानकथनं नाम सप्तपञ्चाश-
स्तरङ्गः ॥ ५७ ॥

अथाष्टपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ सर्वज्वरोपक्रमः—

अंशांशं यत्र दोषाणां विवक्तुं नैव शक्यते ।
साधारणी क्रिया तत्र विधातव्या चिकित्सकैः ॥ १ ॥

अथ निवातसेवनगुणाः—

सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत् ।
निवातमायुषो वृद्धिं तनोत्यारोग्यमेव च ॥ २ ॥

अथ व्यजनानिलस्य—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्छाभ्रमापहः ।
पित्तदाहास्रदाहामदाहमद्यजदाहजित् ॥ ३ ॥

अथ चर्मव्यजनस्य—

चर्मव्यजनजो वातो वातपित्तप्रकोपजित् ।
श्लेष्मलो दाहमूर्छाप्रकोपजिद्वह्निमान्द्यकृत् ॥ ४ ॥

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालवृन्तोत्थस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरवस्त्रवेत्रजाः—

मायूरवस्त्रवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।
दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूष्णाम्बरसंवृतः ।
यथर्तु पक्कं पानीयं पिबेत्किंचिन्निवारयन् ॥ ७ ॥
विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिषेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।
दिवा स्वप्नं व्यवायं च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिषेकादिसेवनापगुणानाह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥
नवज्वरी संलभते परिषेकादिसेवनात् ।
ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकभयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च
क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।
न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्
भीतांस्तृषार्तानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

यद्यप्यनेकधा सन्ति लङ्घनानि स्वकर्मसु ।
नवज्वरी त्वनशनं लङ्घनं समुपाचरेत् ॥ १५ ॥

उक्तं च चरके—

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १६ ॥

तथोक्तं सुश्रुते—

आनद्धास्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥ १७ ॥

लङ्घनसहत्वमाह—

दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
नहि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ १८ ॥

तत्र दोषप्रमाणम्—

वातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ १९ ॥

तरुणज्वरमाह—

आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ २० ॥
बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ २१ ॥

हीनलङ्घनमाह—

कफोत्क्लेशश्च हृल्लासः ष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घिते ॥ २२ ॥

लङ्घनातिक्रमे दोषानाह—

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च श्वासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशश्चारुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ २३ ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥ २४ ॥

{Symptoms of fasting.} → ← लङ्घनगुणाः—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ २५ ॥

स्वेदे जातेऽरुचौ वाऽपि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ २६ ॥
लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ २७ ॥
सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥ २८ ॥
सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ २९ ॥

जलं देयमाह—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणहरी यतः ।
तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ ३० ॥
तृषार्तो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ ३१ ॥

एतेषां मन्दपानीयदानम्—

ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्दाग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ३२ ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ।

एतेषां शीतलजलमाह—

मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषे मेहे मदात्यये ॥ ३३ ॥
भ्रमक्लमपरीतेषु मार्गोत्थे वमथौ तथा ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

एषामुष्णजलपानं शस्तम्—

नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥ ३५ ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च पिबेदुष्णं जलं नरः ॥ ३६ ॥

तत्रोष्णोदकमाह—

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ।
अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ३७ ॥

गुणाः—

कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ।
श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३८ ॥
अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
अथ वा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ ३९ ॥
तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ४० ॥
द्वंद्वजे संनिपाते च ज्वरे पथ्यं तदर्तिजित् ।
शरदि चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमनम् ॥ ४१ ॥
शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ।
विपरीत ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशेषितम् ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—

वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥ ४३ ॥
हेमन्ते शिशिरे वाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥ ४४ ॥
नाऽऽदेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥ ४५ ॥

उक्तं च—

पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ।
नादेयं नाऽऽदेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम् ॥ ४६ ॥
विषवत्पत्रपुष्पादिदुष्टनिर्झरयोगतः ।
औद्भिदं वाऽन्तरिक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥ ४७ ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ ४८ ॥
जुष्टमंशूदकं नाम्ना तोयं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ॥ ४९ ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।

उष्णोदकपानगुणानाह—

भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ५० ॥

---

१ ग. निर्दोष° ।

अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

तस्य क्रिया—

धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ५१ ॥
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्भावशीतलम् ।
दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।
रात्रौ शृतं दिवा तत्तु गुरुत्वमधिगच्छति ॥ ५२ ॥

समयान्तरगुणानाह—

आमं जलं पाकमुपैति यामात्पक्वं पुनः शीतलमर्धयामात् ।
पक्वं कदुष्णं तु ततोऽर्धयामात्कालाक्षयः पीतजलस्य पाके ॥५३॥
एवं विपक्वदोषस्य ज्वरिणः सप्तमेऽहनि ।
कषायं दातुमिच्छन्ति पाचनं लघुदीपनम् ॥ ५४ ॥

तथोक्तं वृद्धवाग्भटे—

सर्वज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि ।
अथ वा लङ्घयेत्तावद्यावदारोग्यदर्शनम् ॥ ५४ ॥

निषेधः—

न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणज्वरे ।
कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५५ ॥
यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।
कषायेण कषायेण दोषाः स्युर्दुर्जया ज्वरे ॥ ५६ ॥

*वमने क्रमः—

भोजनान्ते ज्वरे जाते ज्वरितं वामयेद्भिषक् ।
तदन्नमन्यथा तस्योदरे पक्वं प्रबाध्यते ॥ ५७ ॥

तथोक्तं वाग्भटे—

सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे संतर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ ५८ ॥
वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं क्लेशबाहुल्याल्लघ्न्याल्लङ्घनकर्शितम् ॥ ५९ ॥

* क्रम इत्यस्थाने इदमर्धं म. पुस्तके—संक्षेपतः क्रियायोगो निदानं परिवर्जयेत् ।

१ म. तदन्नम° ।

लङ्घनाद्यैर्विपक्केषु दोषधातुमलेषु च ।
वह्नौ लघूनि च क्षीणे ज्वरे यूषं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

तत्रौषधदानसमयान्तरगुणागुणाः—

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं
ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ ६१ ॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।
*लघुत्वमिन्द्रियोद्गारः शुद्धो जीर्णौषधाकृतिः ॥ ६२ ॥
क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्छा शिरोरुजा ।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ ६३ ॥
औषधशेषे भुक्तं पीतं तथौषधं सशेषेऽन्ने ।
न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ६४ ॥
शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हन्या-
दन्नावृतं न च पुनर्वदनान्निरेति ।
प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव
दद्याच्च भीरुशिशुवृद्धवराङ्गनाभ्यः ॥ ६५ ॥
क्षुत्संभवति पक्केषु दोषधातुमलेषु च ।
काले वा यदिवाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च—

आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६७ ॥

अत्र विशेषमाह—

ज्वरितं षडहेऽतीते लङ्घितं लघु भोजयेत् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेदपि ॥ ६८ ॥
षडहेऽतीत इतिविशेषणं वातज्वरपरं ज्ञेयम् ।
पित्तज्वरे दशाहेऽतीते श्लेष्मज्वरे द्वादशाहेऽतीते ।

* स्वमथ चोद्गारः इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

अत्र वृद्धवाग्भट्टः—

षड्दशद्वादशाहेषु व्यतीतेषु क्रमेण वै ।
वातपित्तकफातङ्केष्वन्नकाला इमे त्रयः ॥ ६९ ॥
द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधावारोग्यदर्शने ।
सति यवागूयूषादि कल्पयेदतिनैपुणात् ॥ ७० ॥

अत्र विदेहः—

सर्वज्वरेषु सप्ताहे मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगान्विवर्धयेत् ॥ ७१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां सर्वज्वरोपक्रमो नामाष्टपञ्चाशस्तरङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ नवपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरे पथ्यानि—

तत्र शाकानि—

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकपर्पटान् ।
पटोलतिक्तशाकं च गुडूचीपल्लवान्यपि ॥ १ ॥
कालशाकं निम्बपुष्पं मारीषं दार्विकादलम् ।
जीवन्ती चापि चाङ्गेरी सुनिषण्णकमाविके ॥ २ ॥
पत्रशाकप्रियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

अथान्नम्—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थांश्च मकुष्ठकान् ॥ ३ ॥
यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ।

ज्वरे मांसान्याह—

लावतित्तिरवर्तीरकुक्कुटक्रौञ्चवर्तकान् ॥ ४ ॥
कलविङ्कमयूरैणशशचित्रमृगार्भकान् ।
उपचक्रचकोराल्पबस्ततृणमयूरकम् ॥ ५ ॥
दापयेन्मांससात्म्यानां ज्वरितानां यथाबलम् ।

---

१ क. 'विके: । पं° ।

अथ फलानि—

वृन्ताकपीलुकर्कोटपटोलककटिल्लकम् ॥ ६ ॥
फलशाककृते देयं सर्वं निःस्नेहमेव च ।

अथ पुराणधान्यम्—

वत्सरोषितधान्यस्य तण्डुला*न्धो ज्वरे हितम् ॥ ७ ॥
रोटिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोषितमल्पशः ।
गोधूमादि यथासात्म्यमन्यदप्यल्पमर्पयेत् ॥ ८ ॥

अथ ज्वरे पाचनम्—

यत्पचत्याममाहारं पचेदामं रसं च यत् ।
यदपक्वान्पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥ ९ ॥
न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ।
समी करोति संवृद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ १० ॥

तयोः संप्रदानकालमाह—

पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ११ ॥

अथ वातज्वरे शालिपर्ण्यादिः—

शालिपर्णी बला द्राक्षा गुडूची सारिवा तथा ।
आसां क्वाथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ॥ १२ ॥

किरातादिः—

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सस्थिराकलशीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ १३ ॥

काश्मर्यादिः—

काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणाऽमृतोद्भवः ।
कषायः सगुडः पीतो वातज्वरनिवारणः ॥ १४ ॥

अथ पैत्ते कट्फलादिः—

कट्फलेन्द्रयवारिष्टातिक्तामुस्तैः शृतं जलम् ।
पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १५ ॥

---

* क पुस्तके भिःस्रा वी भक्तमन्धोऽभमित्यपरः ।

---

१ क. ख. °ताऽमृता । क° ।

योगशतात्—

दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
क्वाथं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ १६ ॥

वृन्दात्—

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युञ्जीत चन्दनोशीरधान्यकैः ॥ १७ ॥

अथ श्लेष्मजे बीजपूरादिः—

बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः शृतम् ।
सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ॥ १८ ॥

भूनिम्बादिः शार्ङ्गधरात्—

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः सटी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूची बृहती चेति क्वाथो हन्यात्कफज्वरम् ॥ १९ ॥

आमलक्यादिः—

आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः ॥ २० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका वृन्दात्—

कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ २१ ॥

छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवासविश्वै-
र्दुस्पर्शपर्पटकमेघकिराततिक्तैः ।
मुस्ताटरूषकमहौषधधन्वयासैः
क्वाथं पिबेदनिलपित्तकफज्वरेषु ॥ २२ ॥

पृथक् पृथक् त्रिमिश्चरणैः कथितैः क्वाथैर्वातादिषु योगः ।

सर्वज्वरे गुडूच्यादिः—

अमृतारिष्टकुचन्दनपद्मकधान्योद्भवः क्वाथः ।
ज्वरहृल्लासच्छर्दिस्तृष्णादाहारुचीर्हन्यात् ॥ २३ ॥

अथ वातपित्ते—

पर्पटाब्दामृतोदीच्यकैरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं प्रोक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ २४ ॥

त्रिफलाकाश्मरीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरेच्चूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ २५ ॥

इति वृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मजे क्षुद्रादिः—

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ।
कफवाताधिके पेयो ज्वरे वाऽपि त्रिदोषजे ॥ २६ ॥

अथाऽऽरोग्यपञ्चकम्—

आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः ।
क्राथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ २७ ॥

अथ पित्तश्लेष्मजेऽमृताष्टकम्—

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनागरैः ।
पटोलचन्दनाभ्यां च शृतं पिप्पलिचूर्णयुक् ॥ २८ ॥
अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

इति शार्ङ्गधरात् ।

पटोलचन्दनमूर्वापाठातिक्तामृतागणः ॥ २९ ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहः ।
पटोलं पिचुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला ॥ ३० ॥
साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ।

अथ संनिपातजे दशमूलादिः—

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥ ३१ ॥
लङ्घनं संनिपातेषु कुर्याद्वाऽऽरोग्यदर्शनात् ।
कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ॥ ३२ ॥
एभिः शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरनिवारणम् ।
शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ ३३ ॥
बिल्वाग्निमन्थस्योनाकपाटलाकाश्मरीयुतैः ।
दशमूलमिति ख्यातं क्वथितं तज्जलं पिबेत् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं संनिपातज्वरापहम् ॥ ३४ ॥

---

१ क. ग. °का शाल्मलीरा°।

भार्ग्यादिक्वाथ आरोग्यदर्पणतः—

भार्गीभूनिम्बनिम्बैर्जलदकटुवचाव्योषवासाविशाला
रास्नानन्तापटोलीसुरतरुरजनीपाटलातुण्टुकाभिः ।
ब्राह्मीदार्वीगुडूची त्रिवृदतिविषयापुष्करत्रायमाणैः
पाठाव्याघ्रीकलिङ्गैस्त्रिफलसटियुतैः कल्पितैस्तुल्यभागैः ॥ ३५ ॥
क्वाथो द्वात्रिंशकाख्यस्त्रिकदशकलितान्संनिपातान्निहन्ति
श्वासं शूलं च हिक्कां कसनगुदरुजाध्मानमन्यारुजश्च ।
ऊरुस्तम्भान्त्रवृद्धिं गलगदमरुतं सर्वसंधिग्रहार्तिं
हन्यादेकोऽपि सिंहो गजनिवहमिव प्रस्फुरद्दानधारम् ॥ ३६ ॥

अष्टादशाङ्गः—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वा-
सादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्यात् ॥ ३७ ॥

वृन्दात्—

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ ३८ ॥

चिकित्साकलिकातः—

निम्बाब्ददारुकटुकात्रिफलाहरिद्रा-
क्षुद्रापटोलदलनिष्क्वथितः कषायः ।
पेयस्त्रिदोषजनितज्वरनाशनाय
क्वाथः समं मगधया दशमूलजो वा ॥ ३९ ॥

पञ्चतिक्तकषायः—

क्षुद्रापुष्करभूनिम्बगुडूचीविश्वभेषजैः ।
पञ्चतिक्तकनामाऽयं क्वाथो हन्त्यष्टधा ज्वरम् ॥ ४० ॥

दार्व्यम्बुदौ तिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रापटोलीरजनी सनिम्बा ।
क्वाथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥४१॥

---

१ ख. °न्त्यखिलज्व° ।

इति योगशतात् ।

अथाष्टाङ्गावलेहिका—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२ ॥
एषाऽवलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् ।
हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च घुर्घुरम् ॥ ४३ ॥
एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ४४ ॥

इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथ दशमूलाद्यष्टादशाङ्गः—

दशमूली सठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४५ ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥ ४६ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गः—

चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः ॥ ४७

वृन्दात्—

किरातं नागरं मुस्तं गुडूची चेत्ययं गणः ।
भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकट्फलजं रजः ॥ ४८ ॥
उद्धूलनं त्रिदोषोत्थे स्वेदाभिष्यन्दजे ज्वरे । ४८ ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रं सपुष्करम् ॥ ४९ ॥
भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्रयवा सठी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ५० ॥
प्रस्वेदे कण्ठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते ।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ५१ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णैरुद्धूलनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीर्णं शकृद्दोर्लवणस्य भाण्डं स्वेदापहं गुण्ठनमुत्तमं हि ॥ ५२ ॥

[illegible] १ अ. °नि । पूर्व । [illegible]

सारसंग्रहात्—

यवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली कारवी तथा ।
एतैरुद्धूलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥
अतस्यास्तरणं शस्तं संनिपातभवे नृणाम् ॥ ५३ ॥
लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ५४ ॥

अथ वालुकास्वेदः—

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ ५५ ॥

अथ नस्यम्—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यात्संज्ञाकराणि च ॥ ५६ ॥

अथ निष्ठीवनम्—

आर्द्रकस्य रसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।
आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
तेनाऽऽस्यहृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
लीनो ह्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते ॥ ५८ ॥

अथ शिरीषाद्यञ्जनम्—

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ५९ ॥
अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ६० ॥
अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहघ्नोऽहि भवति भावितं भिषजां वरैः ॥ ६१ ॥

अथ धातुगतज्वरक्रिया—

रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् ।
मांसस्थे रेचनं शस्तं मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ६२ ॥
रेचनं वमनं स्वेदश्चास्थिस्थे स्वेदमर्दने ।
मज्जाशुक्रामयं दृष्ट्वा तमसाध्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६३ ॥

इति योगरत्नावल्याम् ।

अथ सिद्धार्थादिः—

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जः सुरदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्कटुत्रयम् ॥ ६४ ॥
प्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दार्वी समांशतः ।
अजामूत्रेण संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽथ चूर्णितः ॥ ६५ ॥
सर्वज्वरे निहन्त्याशु सिद्धार्थादिः प्रलेपतः ॥ ६६ ॥

अथोद्धूलनं सारसंग्रहात्—

रसविषमरिचमहेशाप्रियफलमस्मैकमूचतुर्वसुमिः ।
मागैर्मितमुद्धूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥ ६७ ॥

अथ दम्भादिक्रिया:—

तमायोलाञ्छनं पञ्च तात्वादिषु त्रिदोषजे ।
रुद्राभिषेकभूदेवभोजनग्रहजाप्यतः ।
मन्त्ररक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ६८ ॥

इति सामान्यसंनिपातः ।

अथ संधिगादीनां चिकित्सा—

रसः सविश्वसिन्धूत्थः कौलत्थः कुरुतेतराम् ।
आमान्ध्यमनलस्याऽऽशु मारुतामयरुग्जयम् ॥ ६९ ॥
शठीसुरतरूत्तमास्थविरदारुरास्नाः समाः
सनागरसुधान्विताः पिब शतावरीसंयुताः ।
मृदुज्वलनपाचितास्सह पुरेण संधिग्रह-
व्यथापहृतये वृथाशिशिरसेवनं मा कृथाः ॥ ७० ॥
वचाकवचकच्छुराः सहचरामृतामङ्कुराः
सुराह्वघननागरातरुणदारुरास्नापुराः ।
*वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति संधिग्रह-
व्यथोरुजडिमक्लमभ्रमणपक्षघातद्रुहः ॥ ७१ ॥

इति वचादिक्वाथः ।

---

* क. एरण्डः ।

---

१ ख. °नं पश्चात्ता° ।

अथ संधिगः—

रास्नैरण्डशिफा विश्वा देवदार्वमृताऽभया ।
जयायाऽऽशु प्रगल्भन्ते प्रभञ्जनभुवां रुजाम् ॥ ७२ ॥
सुरदारुशठीसुधालतासुवहाः शुण्ठियुताः शृता जले ।
सपुराः शमयन्ति सेविताः सततं संधिगतं सदागतिम् ॥ ७३ ॥
पथ्याशिवाग्रन्थिकसिंहवक्त्रबिभीतकारग्वधसिन्धुसम्भः ।
पीतं सपञ्चाङ्गुलतैलमाशु प्रभञ्जनव्याधिमपाकरोति ॥ ७४ ॥
मुस्तैरण्डप्रमाणदाबाणदारुच्छिन्नारास्नाशमीरुकर्चूरतिक्तम् ।
वासाविश्वापञ्चमूलीयुगाढ्यं हन्यान्मन्यास्तम्भसंधिग्रहार्तीः॥७५॥
संक्षुद्य सर्जरससर्षपसिन्दुवार-
निम्बच्छदामिशिगदा(?)ननले निदध्यात् ।
धूपोऽयमाशु मरुदर्तिमपाकरोति
सिद्धार्थसर्जरसकुन्दुरुनिर्मितो वा ॥ ७६ ॥

इति संधिगः ।

अथान्तकचिकित्सा—

विहाय वैद्योदितमुष्णवारि सर्वज्वरे यूषगदापहारि ।
ज्वरच्छिदं जीवितदं च नित्यं मृत्युंजयं चेतसि चिन्तयस्व ॥७७॥
कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सद्योगमुद्राजुषं
शश्वद्भक्तजनेषु भावुकजुषं भालस्फुरच्चक्षुषम् ।
संपूर्णामृतकुम्भसंभृतकरं शुभ्राक्षमालाधरं
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिरं चन्द्रार्धमौलिं स्तुहि॥ ७८ ॥
भिषग्भिरिति निर्णीतं संनिपातेऽन्तकाभिधे ।
भेषजं जाह्नवीनीरं वैद्यो नारायणो हरिः ॥ ७९ ॥

इत्यन्तकचिकित्सा ।

अथ रुग्दाहप्रतीकारः—

उशीरजलचन्दनाम्बुधरवर्मविश्वैरयं
षडङ्गगण उल्बणज्वरतृषार्तिदाहामयान् ।
जयेज्जलसहागुहायुगुलगोक्षुरैर्वा परं
किरातजलकच्छुरानलदपर्पटाम्भोधरम् ॥ ८० ॥

१ ग. 'रि ज्वरादिवृषादिम' ।

तृणद्रुकटुकामयाकवचहारहूराघनैः
शृतं जलमिति द्रुतं हरति दाहमत्युद्धतम् ।
मृगाङ्कमलयोद्भवागरुतुरुष्कतोयाम्बुद-
स्मराङ्कुशसुरानतैः समधुभिश्च धूपोत्तमः ॥ ८१ ॥

इति धूपः ।

घनाभीरुब्राह्मीकलितरुचलानिम्बजटिला-
जयाद्राक्षाराजद्रुमकुलकपाठीनशकलम् ।
समं मूर्वानिम्बामलकदशमूलैरतिबलं
बलाद्द्व्याधिग्रातं प्रशमयति रुग्दाहमतुलम् ॥ ८२ ॥
एभिः प्रयोगैर्दोषेषु पक्वेष्वपि न शाम्यति ।
यदि दाहस्तदा कुर्यात्सुचिरं शिशिरं विधिम् ॥ ८३ ॥
प्रशमयति दाहमचिराद्गन्धुरकर्कन्धुपल्लवैर्लेपः ।
फेनोऽपि विमलमलयजरसमिश्रोऽब्धिजः सपदि ॥ ८४ ॥
मलयजद्रवमिश्रितमुल्लसत्सितिमतत्सलिलेन सहस्रशः ।
हृतमलं घृतमङ्गधृतं बलात्तरुणदारुणदाहमपोहति ॥ ८५ ॥
सद्यःस्फुरत्सदरविन्दमरन्दबिन्दु-
संदोहसङ्गसुरभीकृतशुद्धनीराम् ।
उद्यत्तरङ्गतरलीकृतहंसकान्ता-
माशु श्रयेत सरसीं तरुचारुतीराम् ॥ ८६ ॥
वरमरकतपुष्परागशुद्धस्फटिककृताखिलतल्पसंनिवेशाम् ।
नवविकसितनीलशोणशुभ्रोत्पलललितार्णसमाश्रयेत वापीम् ॥ ८७ ॥
परिरचितरिरंसाशंसियातानुयातै-
रविरतमुपहंसिप्रोज्ज्वला राजहंसैः ।
तटरुहतरुखण्डस्रस्तपुष्पावतंसा
प्रशमयति निकामं दीर्घिका दाहमाशु ॥ ८८ ॥
परिदहद्धदुःसहदाहरुग्विधुरितः स्फुरितज्वरवेदनः ।
सुहृदिचन्दनलिप्ततनुः स्रजः सरसिजप्रजमुग्रथिता भजेत् ॥ ८९ ॥
लसत्कुसुमकाननद्रुममनोरमक्ष्मातनु-
ज्वलत्कनककान्तिभिः कदलिकाप्रकाण्डैः कृतम् ।

---

१ क. °त पद्मा° ।

विकाशिकमलावलीविहिततल्पशः*षट्पद-
मयुक्तमृदुसीकरं विपुलकायमानं भजेत् ॥ ९० ॥
स्वयदनस्तनमध्यविनिर्जितद्विजपतिद्विपकुम्भयुगाद्विषः ।
युवतयः कथिता दवथुव्यथाप्रशमनाय बुधैः परमौषधम् ॥ ९१ ॥
कृतविमलजलप्लुतिरतिपृथुलस्तनयुगनिहितोत्तमशिशिररसाः ।
भुवमुरसि धृताः क्षणमपि तापज्वरमवदवथुं शमयन्ति सहसा ॥ ९२ ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ९३ ॥
मुक्तावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥ ९४ ॥
कान्ताबाहुलताश्लेषपद्मस्रक्चन्दनादिभिः ।
शान्तदाहः सदा हर्षपूर्णः स्यात्पथ्यभुङ्नरः ॥ ९५ ॥
इति रुग्दाहप्रतीकारः ।

अथ चित्तविभ्रमप्रतीकारः—

कणोपणोग्रालवणोत्तमानि करञ्जबीजं क्षणदामलानि ।
पथ्याक्षसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठीयुतानि बस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥ ९५ ॥
पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथिताऽन्वितार्था ।
चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोषशिरोऽक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥ ९६ ॥
कुम्भो+द्भवतरोरम्भो गुडविश्वाकणान्वितम् ।
निहन्ति नसि नूनं हि चित्तविभ्रमनाशमम् ॥ ९७ ॥
सुरामूर्धजमेघाह्वमधूकमलयोद्भवैः ।
×मरुत्तरुमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांशुभिः ॥ ९८ ॥
लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः ।
ग्रहदोषहरः श्रीदः सौभाग्यकर उत्तमः ॥ ९९ ॥
मृद्वीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्योऽमृता
पथ्यारेवतगामसेन⊙करजोरा◡जीफलैः संयुताः ।
हन्युश्चित्तरुजोऽथ दर्दुरदलाद्राक्षापटोलीपयः
पथ्यापर्पटराजवृक्षकटु÷काशम्बूकपुष्प्यः शृताः ॥ १०० ॥
इति चित्तविभ्रमप्रतीकारः ।

---

* क. व्याप्ततः षट् । + क. अगस्त्यवृक्षत्वक् । × क. देवदारुः क. [illegible] नरवम् । ⊙ क. [illegible] रकः । ◡ क. पटोलः ÷ क. आरेवतव्याधिघात इत्यमरः ।

अथ कर्णिकचिकित्सा—

कृमिश्चिकित्सामुचितोऽस्य धूपः प्रहर्षदः स्यात्कवलग्रहश्च ।
नस्यं सुखं संजनयत्यवश्यं लेपस्तु सर्वेषु कृतोऽवलेपः ॥ १ ॥
प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रिक्तशोफे च रक्तावसेकः ।
विपक्के च शस्त्रक्रिया पूयजित्सा व्रणत्वं गतं चेद्द्रुतं तच्चिकित्सा ॥२॥
निशाविशालामयमाणिमन्थदार्वीङ्कुदीमूलकृतप्रलेपः ।
प्रभाकरक्षीरयुतप्रभावाद्यस्तः समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्नः ॥ ३ ॥
हिमाद्रिजाहर्पतिमूलसिन्धुपलंकषाः कर्णकमाशु हन्युः ।
लेपेन रोहीतकपीलुसिन्धुपुत्रीन्द्रवल्ली कुडहञ्जिका च ॥ ४ ॥
तुत्थालसर्षपशिलानवसारगन्ध-
कासीसकुष्ठपटुहंसपदीकरञ्जाः ।
लेपात्पलंकषयुताश्च सयावशूकाः
सस्वर्जिकाः सपदि कर्णकवेदनाघ्नाः ॥ ५ ॥
कट्फलकुलित्थकण्डनसुषवीशुण्ठीभिरातिहा लेपः ।
अथ लवणसोमवल्कलगैरिकसाठिनागरैरुदितः ॥ ६ ॥
जम्बीरनीरमर्दितमुग्राविपतिन्दुका*मकासीसम् ।
आसालकतुत्थयुतं कर्णककरिकेसरि प्रथितम् ॥ ७ ॥
मदनफलमातुलुङ्गीमूलामरदारुनागरानलयुक् ।
अपहरति गन्धमूला प्रलेपतः कर्णमूलानि ॥ ८ ॥
गुडदहनगदानिकुम्भाः पुष्करकासीसदिनकरक्षीरैः ।
रविकिरणैराहिमभिदं लेपनमुदितं कठोरकर्णकाजित् ॥ ९ ॥
अशिशिरजलपरिमृदितं मरिचकणालवणजं रजस्त्वरितम् ।
नस्यविधिसेवितं किल कर्णकरुङ्नाशनं कथितम् ॥ ११० ॥
मार्गीजयापुष्करकण्टकारीकटुत्रिकोग्राघनकुण्डलीभिः ।
कुलीरशृङ्गीकटुकारसाभिः कृतः कषायः किल कर्णकघ्नः ॥ ११ ॥
दशमूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहौषधकिराततुतम् ।
मरिचं क्वथितमाशु बलादपहन्ति कर्णकरुजः सकलाः ॥ १२ ॥

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सा—

फलत्रिकत्र्यूषणमुस्त+कदर्वीकलिङ्गसिंहाननशर्वरीभिः ।
क्वाथः कृतः कृन्तति कण्ठकुब्जं कण्ठीरवः कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥१३॥

---

* कुष्ठं । + क. मूर्द्वी ।

विश्वपथ्यावचामुस्ताधान्यकत्तृणकट्फलम् ।
मार्ङ्गीदारुरजःशृङ्गीक्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम् ॥ १४ ॥
कफवातमरुच्छूलकण्ठकुब्जहरं परम् ।
अथ गोमूत्रयुङ्मुस्तकट्वीकट्फलवत्सकम् ॥ १५ ॥
किरातकटुकाकणाकुटजकण्टकारीशठी-
कलिङ्गकिलिमाभयाकटुककट्फलाम्भोधरैः ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गीवृषै-
र्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्जं गणः ॥ १६ ॥

अथ शीताङ्गचिकित्सा—

भास्वन्मूलं जीरकव्योषभार्ङ्गीव्याघ्रीशृङ्गीपुष्करं गोजलेन ।
सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥
कर्कोटिकाकन्दरजःकुलत्थकृष्णावचाकट्फलकृष्णजीरैः ।
किराततिक्ताग्निककट्फलाम्बुपथ्याभिरुद्वर्तनमत्र शस्तम् ॥ १८ ॥
रसविषमरिचमहेशे*प्रियफलभस्मैकभूचतुर्वसुभिः ।
मार्गेभितमुद्धूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥ १९ ॥
रसगन्धकद्युमणितीव्रविषं त्रिकटूनि टङ्कणयुतानि मुहुः ।
शिखिसूकराजतिमिपित्तवरैः परिमर्द्य भावितमथाग्निरसैः ॥२०॥
कुटकीकृतं द्विगुणवल्लमितं घनसारजीरककणार्द्ररसैः ।
अतिशैत्यमोहयुतमप्यचिराज्जयति ज्वरं तमपि मृत्युकरम् ॥ २१ ॥
दशमूलाम्भसा सिद्धो दशाङ्गः प्रथितो गणः ।
सार्द्रकः स्वरसः पीतः सादयत्युद्धतं ज्वरम् ॥ २२ ॥

इति शीतगात्रप्रतीकारः ।

अथ तन्द्रिकचिकित्सा—

निदिग्धिका पुष्करमूलपथ्या विश्वाऽमृता तन्द्रिकरुक्षु पथ्या ।
शुण्ठीकणागस्तिरसोषणानि नस्येन तन्द्राविजयोल्बणानि ॥२३॥
मरिचकणपचम्पचा+रुक्मिहरनागरशर्वरीगवाक्ष्यः ।
छगलकजलकल्किता नितान्तं नसि निहिता ननु तन्द्रिकं जयन्ति ॥
तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्रमनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षणि निश्चितं नृणां तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥

---

* क. कनकफलम् । + क. दारुहरिद्रा ।

किराततिक्ततिन्दुकाफलकरार्द्रकपूरवा-
श्रवाज्जयति तन्द्रिकं सुरसजावलीढो रसः ।
अथ त्रिकटुराजिकाक्रिमिजिदुग्रगन्धारजः
जयेच्छिरसि संततं वपुषि चाऽऽत्मगुप्तान्वितम् ॥ २६ ॥

इति तन्द्रिकप्रतीकारः ।

अथ प्रलापकचिकित्सा—

सतगरवरातिक्तारेवताम्भोदतिक्ता-
नलदतुरगगन्धाभारती*हारहूराः ।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्प्यः सुपक्वाः
प्रलपनमपहन्युः पानतो नाति दूरात् ॥ २७ ॥
सान्त्वनैरञ्जनैस्तीक्ष्णैर्नस्यैस्तिमिरसेवनैः ।
सर्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥ २८ ॥

इति प्रलापकप्रतीकारः ।

अथ रक्तष्ठीविप्रतीकारः—

रोहिषधन्वयवासकवासापर्पटगन्धलताकटुकाभिः ।
शर्करया सममेष कषायः संभवति क्षतजप्रशमाय ॥
पद्मकचन्दनपर्पटमुस्ताजातिवराऽरुणचन्दनवारि ।
कीतकनिम्बयुतं परिपक्वं वारि भवेदिह शोणितहारि ॥ २९ ॥
मधुकमधूकपरूषकपाथश्चन्दनवल्लवदारुसनाथः ।
श्रीपर्णीफलशीतकषायःससित इह स्यादस्रजयाय ॥
तिल्वकहाटकगैरिकरक्तश्यामासारघ+शुभ्रायुक्तः ।
अञ्जनसिंहमुखस्वरसः संशमयितुमस्रमिहानलसक्तः ॥ ३० ॥

इति रक्तष्ठीविप्रतीकारः ।

अथ भुग्ननेत्रचिकित्सा—

पिचुमन्दपचंपचापटोलीत्रिफलातिक्तनिदिग्धिकाश्च पीताः ।
ज्वरमुग्रतरं विपाच्य पीता अपि चैतन्यहरं हरन्त्यशीताः ॥ ३१ ॥

---

* क. ब्राह्मी + क. मधुसिता ।

---

१ क. 'न्ध्वधाववाव' ।

अरिष्टमुस्तत्रिफलापटोलक्षुद्राहरिद्रासुरदारुकल्कम् । (?)
विपाच्य पीता मदमोहपित्तज्वरप्रणाशाय भवन्ति सद्यः ॥ ३२ ॥
किराततिक्तोषणराजिकाभिर्मधुप्लुताभिः प्रवरोऽवलेहः ।
मधूकसारोषणरामठोग्रं नस्येऽञ्जने स्यान्मधुसिन्धुकृष्णम् ॥ ३३ ॥
तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धामधूकसारोषणमागधीभिः ।
मुस्ताम्बुशुण्ठीलशुनान्विताभिर्नस्ये त्वसंप्रबुद्धं करोति ॥ ३४ ॥
पिचुमन्दवचारविमूलमरुत्तरुगन्धवधूतगरागरुभिः ।
मृदुमाल्यसटीतुदसिन्दुकरुग्मधुसर्षपकैरिह धूपवरः ॥ ३५ ॥
इति भुग्ननेत्रप्रतीकारः ।

अथाभिन्यासचिकित्सा—

अत एव विशेषज्ञैर्मुनिभिश्चरकादिभिः ।
एक एवायमुद्दिष्टः संनिपातात्मको ज्वरः ॥ ३६ ॥
स्नेहोऽवलीढः सितसर्षपाणां सहिङ्गुशृङ्गयवशृङ्गवेरः ।
हन्यादभिन्यासगदोग्रशक्तिं यथा विरक्तिं विषयाभिलाषः ॥ ३७ ॥
नस्यं हितं कोष्णजलेन कृष्णाशेफालिकासारिवसिन्धु*तीक्ष्णैः ।
रसोनसिन्धूत्थकणोषणोग्राशिरीषगोमूत्रयवाग्रजैर्वा ॥ ३८ ॥
चरणतलालिकमौलिषु दाहादलगर्दंशनादपि यः ।
नो बुध्यते तु मर्मैर्वृश्चिकवरटीविषैर्व्यथयेत् ॥ ३९ ॥
क्षुद्रागन्धपलाशपुष्करजटादुःस्पर्शपथ्यारसा-
शृङ्गीभिः क्वथितं पयः प्रशमयत्याश्वेव संज्ञाच्युतिम् ।
त्रायन्तीदशमूलपुष्करवृषोग्याघ्रीसटीकारवी-
भार्ग्येरण्डकटुत्रयामृतलता गोमूत्रसिद्धास्तथा ॥ ४० ॥
सटीक्षुद्राशुण्ठीशिखिमरिचमालूरविकसा-
रसारुक्त्रायन्तीवृषकणवचाभिः शृतजलम् ।
अभिन्यासं हन्यादुपलजिदरिश्वसनजि-
द्रसाक्षुद्राम्बष्ठाः सुरभिजलपक्वास्तमथ वा ॥ ४१ ॥
सजीरकृष्णाकटुतुम्बिहेमवब्बूलपत्रासितजीरकोग्रैः ।
हरीतकीकट्फलरुक्कुलत्थैरुद्धूलनं स्वेदमपाकरोति ॥ ४२ ॥

* क. पुस्तके तीक्ष्णैरिति पाठान्तरम् । तीक्ष्णः, अकरकर इति टिप्पनी च ।

१ ग. 'व तिक्तोष' । २ ग. मस्त्रा । ३ ग. 'भार्गी च' । ४ क. 'द्रवास्तु' ।

भार्ङ्गीनिम्बघनामयामृतलतामूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकस्योनाकशाकद्रुमैः ।
रास्नायासपटोलपाटलसटीदार्वीविशालात्रिवृ-
द्ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधोऽयक्षदेवद्रुमैः ॥ ४३ ॥
क्वाथोऽयं किल संनिपातनिवहान्द्वात्रिंशकाख्यो महा-
नुद्धर्पान्निजतेजसा विजयते सर्पान्गरुत्मानिव ।
किंवा श्वासबलासकासगुदरुग्हृद्रोगहिक्कामरु-
न्मन्यास्तम्भगलामयार्दितमलावष्टम्भब्रध्नानपि ॥ ४४ ॥

अथ संनिपातभैरवो रसः—

लोहाभ्रतारफणिवङ्गविमाकरेभ्यः
शुद्धं रसं त्रिगुणितं समगन्धमिश्रम् ।
संमर्द्य * मेघरवसा + रवशिग्रुबिल्व-
ज्वालामुखीजलजजम्बुरसेन यत्नात् ॥ १४५ ॥
सामुद्रसंपिहितनिस्तलकाचकुम्भे
विन्यस्य मन्ददहनेन विपाचयेत्तत् ।
उद्धृत्य तद्विमलविद्रुमचूर्णयुक्त-
मर्कांशमिश्रितविषं विषमृ×द्राख्यम् ॥ ४६ ॥
संभावयेत्कुटिॐलवञ्जुलतालमूली-
नीलीदलानलनृपद्रुमकालमालैः ।
मुण्डीमुरामदनमालविकांशुमा◡लि-
⊙ मत्तामरद्रुमु) निमालतिकामधूकैः ॥ ४७ ॥
बीजपूरद्रवेणैव मरिचैश्च समन्वितः ।
रसो वल्लमितः सर्वः संनिपातविघातकृत् ॥ ४८ ॥

इति संनिपातभैरवो रसः ।

अथ संनिपातारिः—

* क. तण्डुलीयः । + मधुशिग्रुः । × क. अहिफेनाख्यम् । ॐ क. तगरम् । ◡ क. अर्क । ⊙ क. धत्तूरः ।) क. जाति ।

१ ग. °भान्वर्कदे° । २ ग. °द्रकं वि° ।

भागौ पारदगन्धयोरमलयोर्द्वयाश्चयत्र्यूषणा-
देकश्चोज्ज्वलटङ्कणाद्दहनतस्ती*क्ष्णमामृङ्कवः ।
नागाद्वौ चरणोऽहिफेनत इदं संचूर्ण्य भृङ्गद्रवे
स्थाप्यं सप्त दिनान्यथैकमखिलं जेपालनीरेऽपि च॥४९॥
रुद्रेण ज्वरमर्दितं जगदिदं दृष्ट्वा रसो निर्मितः
सेव्यो वल्लमितः क्षणादिह नृणामुग्रां ज्वरार्तिं जयेत् ।
संतापे शिशिरो विधिः समुदितः पथ्ये च शाल्योदनं
दध्ना शर्करयाऽथ दोषवशतो देशर्तुसात्म्येन च ॥ १५० ॥

इति संनिपातारिः ।

इत्यभिन्यासः ।

अथ जिह्वकः—

कटुतैलारनालाभ्यां कुर्वीत कवलग्रहम् ।
केवलेनाथ वा सद्यः काञ्जिकेनाऽऽस्यशुद्धये ॥ ५१ ॥
किराततिक्ता+कलिकूत्कु×लिञ्जकचूरकृष्णा कटुतैलयुक्तः ।
अम्लद्रवः संशमयेद्रसज्ञादोषान्सुतो दाशरथिर्यथा ((ऽऽद्यः ॥ ५२ ॥
[illegible]शालूरपर्णी ‿मालूरमूला ⊙ भयमधुप्लुता ।
शम्बूकपुष्पीसहिता सेव्या वाचां विशुद्धये ॥ ५३ ॥
क्षुद्रानागरपुष्करामृतलताब्राह्मीवचासु⁂ता ।
मार्गीवासकयासयष्टिसुर=साक्वाथो जयेज्जिह्वकम् ।
विश्वा ((वर्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-
व्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटा÷रुग्दारुभिर्वा कृतः ॥ ५४ ॥
विषमहौषधिमागधिकोषणद्युमणिः-:रक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।
क्रमविवर्धितमुद्दलितज्वरस्त्रिपुरभैरव एष रसो वरः ॥ १५५ ॥

इति जिह्वकः ।

अथाऽऽगन्तुज्वराधिकारः—

आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ५६ ॥

---

* क. भकल्कः । + क. लङ्गली । × क कुलंदनम् । ((क याऽऽशु इति पाठान्तरम् । [illegible] क. ब्राह्मी ‿ । क. बिल्वमूल । ⊙ क. कुष्ठम् । ⁂ क. गन्धपटाशी काश्मीरे प्रसिद्धः । = क. तुलसी । ((क. पर्पटः । ÷ क. रुग्भिः कषायः कृत इति पाठान्तरम् । :-: क. हिङ्गुलः ।

---

१ क. °गा द्वौ च° । २ क. °रणोऽहि° ।

अन्यत्—

लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥ ५७ ॥
अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ५८ ॥
भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥ ५९ ॥
औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतं भिषक् ॥ १६० ॥
क्रोधजे पित्तजित्काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ६१ ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
व्याघ्रचित्रकघातार्तं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ६२ ॥
अनया शीतक्रियया भयरोगः प्रणश्यति ।
कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ॥ ६३ ॥
याति ताभ्यामुभाभ्यां वा भयशोकसमुत्थितः ।
विसर्पेण ज्वरो यस्तु यश्च विस्फोटजज्वरः ॥ ६४ ॥
तत्राऽऽदौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे नचेत् ।
निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ॥ १६५ ॥
श्रमक्षुधोत्थे भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ।
रोगोत्थानमपाकाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ॥ ६६ ॥
शमयेत्पाचयेच्चापि यथा योगैश्चिकित्सकः* ।
अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णाविवर्जिताम् ॥ ६७ ॥
कषायान्मधुरान्स्निग्धान्यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ६८ ॥

---

* ग. पुस्तके चिकित्सक इत्यस्याग्रेऽयं ग्रन्थः—
स्त्रीणामपि प्रजातानां प्रजातानां तथा हितैः ।
स्तन्यावतरणेनैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ॥ १ ॥
तस्य प्रशमनं कार्यम् ।

---

१ ग. 'प्रसाद' । २ ग. 'प्रकोपन' ।

रक्तावसेकैर्मध्वैश्च तथा मांसरसोदनैः।
अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवा निद्रां च कारयेत् ॥ ६९ ॥
व्यथबन्धश्रमास्थिच्यवमङ्गभ्रंशसमुद्भवान्।
ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं क्षीरमांसरसोदनैः ॥ ७० ॥

इत्यागन्तुज्वराधिकारः।

अथ विषमज्वरः—

विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना।
विषमेष्वथ कर्तव्यमूर्ध्वं वाऽधश्च शोधनम् ॥ ७१ ॥
शान्तिं नयेन्निवृद्धाऽपि सक्षौद्रा विषमज्वरम्।
मधुना वाऽभया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ ७२ ॥
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः।
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ७३ ॥
विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च।
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ७४ ॥
वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं च लङ्घनम्।
कषायोष्णं च विषमज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ७५ ॥

इति विषमे क्रिया।

त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः शृतं जलम्।
संतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ७६ ॥
द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वत्रिफलाशृतम्।
जलं जन्तुः पिबेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ७७ ॥
पटोलारिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलावृषैः।
क्वाथ ऐकाहिकं हन्ति शर्करामधुसंयुतः ॥ ७८ ॥
षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु।
क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ७९ ॥
पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टामृताजलम्।
ज्वरं सततकं पानाद्विहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ८० ॥
उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम्।
अम्भसा क्वथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८१ ॥

---

१ ग, 'चाबेक्षमप्रबद्ध'। २ ग, 'वं मदिराक्षीरभोजनैः।

ज्वरे तृतीयके पुंसां तृष्णादाहसमन्विते ।
स्थिरासामलकीद्राक्षाशिवावृषमहौषधैः ॥ ८२ ॥
शृतशीतं जलं दद्यात्सितामधुविमिश्रितम् ।
चातुर्थिकज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ८३ ॥
शैलूषमण्डनरजः* पुरुषानुरूपं
शुभ्राङ्गवत्ससुरभीपयसाऽनुपीतम् ।
आदित्यवारमवपालिदिने नरेण
चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ८४ ॥
कलिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं सारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८५ ॥
निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ।
किराततिक्तममृताचन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ८६ ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमर्पिताः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ८७ ॥
कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः ।
नस्यैः सार्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ८८ ॥
अगस्तिपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुग्रवीर्यम् ।
सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ॥ ८९ ॥
एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ९० ॥
सरस्वतीनदीतीरे अपुत्रो ब्राह्मणो मृतः
चातुर्थज्वरनाशाय इदमस्तु तिलोदकम् ॥ ९१ ॥

इति मन्त्रेण तर्पणं १०००० कुर्यात् ।

सितवर्षाभवमूलं पयसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।
चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलेनैव भक्षणादथ वा ॥ ९२ ॥
कृष्णामलकीरामठदार्वावचासर्षपरसोनैः ।
छागलमूत्रपिष्टैर्नस्यं त्वैकाहिकादिहरम् ॥ ९३ ॥
क्षीराविकाज्वरविमर्दकसत्रपानां
मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

---

* क. नटः ।

---

१ ग. °ने दिने न चा° । २ ग. °समापनात् । का° ।

बद्धं दिवाकरदिने यदिवाऽष्टमीषु
　रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ९४ ॥
शृतं पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी ।
पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे
क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चोपदिश्यते ॥ १९५ ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्काथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ९६ ॥

इति मुस्तादिक्काथः ।

अथ पिप्पलीवर्धमानम्—

महाबलामूलमहौषधाभ्यां क्काथो निहन्याद्विषमज्वरं हि ।
शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं विनाशयेद्द्वित्रिदिनप्रयोगात् ॥ ९७ ॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।
विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ९८ ॥
जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।
अग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ९९ ॥
कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।
मधुना चामया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ २०० ॥

का० मगरैल इति लोके सा च किंचिद्भृष्टा गुडतुल्या कर्षमिता भक्षणीया ।

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्पीभवो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १ ॥
क्षीरेण पञ्चवृध्द्या* वा सप्तवृद्ध्योऽथ वा कणाः ।
पिबेत्त्रिवृद्ध्वा दश दिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ २ ॥
एवं विंशद्दिनैः सिद्धं पिपलीवर्धमानकम् ।
अनेन पाण्डुवातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ।
उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ३ ॥
त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा
　दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् ।

---

* ग. पुस्तके °द्ध्या सुद्ग्धाशाशी कणां पिबेत् । यावत्पूर्णं शतं तस्मात्तां तथैवापकर्षयेत् ।

इति पिबति पयो यस्तस्य न श्वासकास-
ज्वरजठरगुदार्शोवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ ४ ॥

इति वृन्दात् ।

ऊर्णनाभिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः ।
अञ्जयेन्नेत्रयुगुलं त्र्याहिकं तु ज्वरं हरेत् ॥ ५ ॥

इति पिप्पलीवर्धमानम् ।

अथ क्षुद्रादिः—

क्षुरा समण्डाः पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधाः ।
तित्तिराश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ६ ॥
सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः षष्टितण्डुलाः ।
नेत्राञ्जनं तिलाः पिष्टा नश्यन्ति विषमज्वरम् ॥ ७ ॥
निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्या सिद्धार्थकं घृतम् ।
विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ८ ॥
वैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने ।
सहदेवीवचामद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ॥ ९ ॥
प्रदेहोद्वर्तने कुर्यादेभिर्वा ज्वरशान्तये ।
मसूरातिसिकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ १० ॥
पलंकषावचाकुष्ठनिम्बपत्रयवैर्घृतैः ।
पथ्यासिद्धार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ११ ॥
पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।
सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ १२ ॥

इत्यपराजितो धूपः—

रुद्रजटा गोशृङ्गबिडालविष्ठोरगस्य निर्मोकः ।
मदनफलं मृतकेशी वंशत्वग्रुद्रनिर्माल्यम् ॥ १३ ॥
घृतयवमयूरचन्द्रकच्छागरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।
हिङ्गुमयास्थिमरीचाः सममागाश्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥ १४ ॥
धूपनविधिना शमयन्त्येतान्सर्वज्वरान्नियतम् ।
ग्रहशाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ १५ ॥

इति माहेश्वरो धूपः ।

---

१ क. °रा तित्तिराः चरणाः कृकुटा वि° ।

ज्वरवेगं च कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
तस्येष्टैरद्भुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ १६ ॥
संततं विषमं वाऽपि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १७ ॥
क्षुद्रानागरमुस्तपर्पटघनाभूनिम्बनिम्बामृता-
मार्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिक्ताटरूषान्वितैः ।
पद्माख्येन्द्रयवान्वितैश्च रचितः क्वाथो निपीतः प्रगे
शीताद्यं ज्वरमुच्छिनत्ति विषमं त्रिदोषकपत्रोद्भवम् ॥ १८ ॥

इति क्षुद्रादिः ।

अथ दार्व्यादिः—

दार्वीदारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठासठी-
शौण्डीवीरकिरातवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः ।
उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रुवम्बुसिंहीशिवा-
व्याघ्रीपर्पटदर्भमूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः ॥ १९ ॥
धास्तुत्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्व्याहिकम् ।
क्वाथो हन्ति तृतीयकं ज्वरमयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ २० ॥

इति दार्व्यादिः । आरोग्यदर्पणात् ।

अथ शृङ्ग्यादिचतुःषष्टिकक्वाथः—

शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुग्रेणुकारोहिणी-
रास्नैरण्डरसोनदारुरजनीराजद्रुराजीफलैः ।
त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुस्ता
दन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलत्रुटित्वक्तिक्तनक्तंचरैः ॥ २१ ॥
वासावत्सकबीजवासवसुराबलयावरीवल्लिजं
ब्राह्मीब्राह्मणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थाविषैः ।
मूर्वामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयं
मिश्रेयागरुचन्दनैः सचविकास्फोतावचाकट्फलैः ॥ २२ ॥
इत्येतैर्दशमूलयुग्निगदितः क्वाथश्चतुःषाष्टिकः ।
शृङ्ग्यादिर्मदनाहिसिंहभिषजा सर्वामयोन्मूलने ॥

१ म. °ता मुस्ता द° । २ क. °न्द भेष्ट च° ।

पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने वाताग्निसंधुक्षणे ।
सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २३ ॥

इति शृङ्ग्यादिचतुःषष्टिकक्काथः—

अथ कल्याणकं घृतम्—

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्पिर्भिषज्जितम् ॥ २४ ॥
विडङ्गमुस्तत्रिफलामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलावालुकैलाभिश्चन्दनामरदारुभिः ॥ २५ ॥
बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः ।
हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीसपत्रकैः ॥ २६ ॥
बला।विशालाबृहतीमालतीपृश्निपर्णिभिः ।
नतैश्च कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २७ ॥
चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।
एतत्कल्याणकं नामसर्पिरुक्तं त्रिदोषनुत् ॥
विषमज्वरसश्वासकासगुल्मोदरापहम् ॥ २८ ॥

इति कल्याणकं घृतम्—

अथ लघुषट्पलं घृतम्—

विश्वाग्निचव्यमगधामगधाजटाभि-
राभिः पलप्रमितिभिः सयवाग्रजाभिः ।
सर्पिः शृतं पयसि षट्पलमेतदर्शः-
प्लीहोदरज्वरिषु गुल्मिषु पथ्यमुक्तम् ॥ २९ ॥

इति लघुषट्पलं घृतम्—

अथ महाषट्पलं घृतम्—

पूतीकाग्निकपञ्चकोलरुचकैः साजाजियुग्मोद्भिदैः
सक्षारैः सविडैः सहिङ्गुहपुषासिन्धूद्भवैः कल्कितैः ।
मूत्रेणाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्महाषट्पलम्
सर्पिः पक्वमरोचकाग्निसहनप्लीहज्वरश्वासजित् ॥ ३० ॥

इति महाषट्पलं घृतम्—

---

१ म. °त्रिगुल्मोदरि° ।

अथ जीर्णज्वरप्रकरणम्—

यो द्वादशेभ्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्ध्वम् ।
नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वरजीर्ण एषः॥३२॥

त्रिसप्ताहे विलीनस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।
प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥ ३३ ॥
जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात्स भवेत्क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः ॥ ३४ ॥

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ ३५ ॥
हन्त्यूर्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

इति निदिग्धिकादिः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथ वा ॥ ३७ ॥
अमृतायाः कषायं तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वहरं परम् ॥ ३८ ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ३९ ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ॥ ४० ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥ ४१ ॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।

अथ चूर्णानि—

अथ द्राक्षादिचूर्णम्—

द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ॥ ४२ ॥
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभा ।
उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ॥ ४३ ॥

---

१ प. ०ठी शुण्ठी भू० ।

पुष्करं पिचुमन्दं च वृशाटाङ्गमिदं स्मृतम् ।
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षादिचूर्णम् ।

अथाऽऽमलक्यादि-

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ॥ ४५ ॥
भेदी रुचिकरः श्लेष्महर्ता दीपनपाचनः ।

इत्यामलक्यादि ।

अथानन्तादिचूर्णम्-

अनन्ता बालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥ ४६ ॥
सुखाम्बुना प्रागुदयात्पिबेदक्षसमं रवेः ।
एतत्सद्यो ज्वरान्हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४७ ॥

इत्यनन्तादिचूर्णम् ।

अथ नारायणाख्यं चूर्णम्-

पथ्यौ व्याघ्यौ निशे षट्कटुनतमधुकोऽग्नीन्द्रतिक्ताब्दमूर्वा[1]
त्रायन्त्युग्रालवङ्गामरहिमकटुजत्वक्तुगाथात्र शिग्रुः ।
तोये मृन्मूलनिम्बामृतकुलकरजो दीप्यपद्माख्यपौण्ड्रं
मार्गीतालीसजाख्यं कृमिहसटिबला जातिकोशं विषा च ॥ ४८ ॥
कैरातं सर्वतोऽर्धं दलितमिति मतं नाम नारायणाख्यम् ।
चूर्णं त्वष्टज्वरघ्नं सह हिमपयसा पीतमात्मानुरूपम्[2] ॥ ४९ ॥

इति नारायणाख्यं चूर्णम् ।

अथ सुदर्शनं चूर्णम्-

मार्गीषट्कटुनिम्बवेल्लकुटजोशीराब्दतिक्तामृता
मूर्वाग्रानतशीतपद्मकविषादीप्येन्द्रयष्टीबलाः ।
काकोली कचपौष्करामरसटी श्रेष्ठा लवङ्गं निशे
क्षुद्रे जीवकपुण्डरीककचमत्रायन्तिकापर्पटम् ॥ ५० ॥
जातीकोशसुराष्ट्रजादलशुभासौभ्यापटोलीत्वचः
शिग्रोर्बीजमनन्तया सह गुहातालीसमेषां रजः ।

१ ब. सर्वज्व° । २ ब. °स्वकृत्नुगापम ।

सर्वार्धेन किरातकेन मिलितं शीतादि वाद्यौ ज्वरान्
चूर्णं हन्ति सुदर्शनं किल चतुष्पञ्चाशतं भेषजैः ॥ २५१ ॥

इति सुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ लघुसुदर्शनं चूर्णम्—

गुडूची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी ।
नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक्चन्दनं तथा ॥ ५२ ॥
सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः ।
एतत्सुदर्शनं चूर्णं लघु दोषत्रयापहम् ॥
ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५३ ॥

इति लघुसुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम्—

तालीसोषणविश्वपिप्पलितुगाः कर्षाभिवृद्ध्या त्रुटिः
कर्षार्धा त्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंशकर्षा सिता ।
तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचावाध्मानमन्दानल-
श्वासच्छर्द्यतिसारशोषकसनप्लीहज्वर शस्यते ॥ ५४ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्ष्मामागभाजः सिता
वांशीमागधिकात्रुटित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं प्रगे ।
लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं सर्वाङ्गदाहं क्षयं
पार्श्वार्तिं ज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥५५॥

इति सितोपलाद्यं चूर्णम् ।

अथ जीर्णज्वरे तैलानि—

षट्तक्रतैलम्—

मुर्वाचिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥५६॥
वृष्यो रसः ससारः स्यात् षट्तक्रे तक्रमुत्तमम् ।

इति षट्तक्रतैलम् ।

---

१ ब. °रवाद्यपि°

अथ लाक्षारसविधिः—

दशांशं लोध्रमादाय तद्दशांशां च सर्जिकाम् ॥ ५७ ॥
किंचिच्च बदरीपत्रं वारि षोडशधा स्मृतम् ।
वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषतः ॥ ५८ ॥

इति लाक्षारसविधिः ।

अथ लघुलाक्षातैलम्—

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।
षड्गुणेनाऽऽरनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

इति लघुलाक्षातैलम् ।

अथ बृहल्लाक्षादितैलम्—

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत् ।
चतुर्गुणेरिते क्वाथे द्रव्यैरेतैः पलोन्मितैः ॥ २६० ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठामुस्तकेसरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणात् ॥ ६१ ॥
दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत् ।
एतल्लाक्षादिकं तैलं बलपुष्टिप्रदायकम् ॥ ६२ ॥

इति बृहल्लाक्षादितैलम् ।

मध्यमलाक्षातैलम्—

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्वाथं चतुर्मस्तुरुक्-
यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुका मिश्यश्च कौन्तीहिमैः ।
रास्नाह्वैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे
सर्वेऽस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ ६३ ॥

इति मध्यमलाक्षातैलम् ।

षट्चरणतैलम्—

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठामूर्वाचन्दनसारिवा ।
तैलं षट्चरणं नाम चाभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ ६४ ॥

इति षट्चरणतैलम् ।

अथाङ्गारकं तैलम्—

लाक्षामूर्वे हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
बृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५ ॥

आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ ६६ ॥

इत्यङ्गारकं तैलम् ।

अथ दाहज्वरप्रतीकारः—

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ।
मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राम्भसाऽपि वा ।
दाहज्वरार्तं मतिमान्वामयेत्क्षिप्रमेव तु ॥ ६७ ॥
उत्तानसुप्तस्य गभीरमध्यं कांस्यादिपात्रं विनिधाय नाभौ ।
तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥६८॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ६९ ॥
घृतशीतमथितपेषितमदनफलालेपनं सद्यः ।
अपनयति दाहमुग्रं ज्वरजं हस्ताङ्घ्रिमूर्धतले ॥ २७० ॥
शतधौतघृताभ्यक्तं दिहेद्वा यवसक्तुभिः ।
कोलामलकसंयुक्तैरन्याम्लेन च बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥
अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ।
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ॥ ७२ ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ७३ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा—

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्वमनलङ्घने ।
सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृग्गते ॥ ७४ ॥
तीक्ष्णान्विरेकांश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।
मेदोगे मेदसो नाशमस्थिसंस्थे वातनाशनम् ॥ ७५ ॥
बस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोन्मर्दनं तथा ।
मज्जशुक्रे क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ७६ ॥
कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।
हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ७७ ॥

इति सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ।

---

१ क. °रचे कान्तमासनम् ।

अथ रसाः—

एक भागो रसो भागद्वयं शुद्धं च गन्धकम् ।
विषस्य च त्रयो भागाश्चतुर्भागा हि*मावती ॥ ७८ ॥
जेपालजाः पञ्च भागा निम्बुद्रवविमर्दिताः ।
कृमिघ्नप्रमिता बस्त्यः कार्याः सर्वज्वरच्छिदः ॥ ७९ ॥
शृङ्गबेरेण दातव्या वटिकैका दिनानने ।
जीर्णज्वरे तथा जीर्णे सामे वा विषमे तथा ॥ ८० ॥
सर्वज्वरं निहन्त्याशु दावो वनमिवानलः ।

इति सर्वज्वरारिः ।

अथ संनिपाते वीरभद्राख्यो रसः—

त्र्यूषणं पञ्चलवणं शतपुष्पा द्विजीरकम् ॥ ८१ ॥
क्षारत्रयं समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम् ।
शुद्धसूतं मृतं चाभ्रं गन्धकं च पलं पलम् ॥ ८२ ॥
आर्द्रकस्य रसैः खल्वे दिनमेकं विमर्दयेत् ।
वीरभद्रो रसः ख्यातो माषेकः संनिपातजित् ॥ ८३ ॥
चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थमनुपानं जलैः सह ।
पथ्यं क्षीरोदनं देयं द्विवारं च रसो हितः ॥ ८४ ॥

इति संनिपाते वीरभद्राख्यो रसः ।

अथ ब्रह्मास्त्ररसः—

ब्रह्मास्त्रमथ वक्ष्यामि सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
भस्म सूतं त्रिगन्धं च तत्समं गरलं त्वहेः ॥ ८५ ॥
त्रिभिः समं विषं योज्यं मरिचं सर्वतुल्यकम् ।
वराहकेकिमहिषपित्तैः सप्तविभावितम् ॥ ८६ ॥
लाङ्गल्या देवदाल्या च ज्वालामुख्यार्द्रकद्रवैः ।
एकविंशतिधा भाव्यं प्रत्येकं घर्मशोषितम् ॥ ८७ ॥
हिङ्गुआमात्रनस्येन मृतमुत्थापयेद्ध्रुवम् ।
दध्यन्नं ससितं पथ्यमुपचाराश्च शीतलाः ॥ ८८ ॥

---

* क. हैमाम्लाफलकक्षीरी हैमदुग्धा हिमावती ।

सर्वोदरगदघ्नोऽयमसाध्यमपि साधयेत् ।
अस्थिशूलानि सर्वाणि नाशयत्येव सर्वथा ॥ ८९ ॥

इति ब्रह्मास्त्ररसः—

अथ विद्याधररसः—

रसो गन्धस्ताम्रं त्रिकटु कटुका टङ्कणवरा
त्रिवृद्दन्ती हेम द्युमणिविषभेतत्सममिदम् ।
समस्तैस्तुल्यं स्याद्विमलजयपालोद्भवरज-
स्ततस्तु क्षीरेण प्रगुणमुदितं दन्तिसलिलैः ॥ २९० ॥
त्रिगुञ्जाऽऽस्यमीढ्यं जयति वटिका साममतुलं
ज्वरं पाण्डुं गुल्मं ग्रहणिगुदकीलोदररुजः ।
मरुच्छूलाजीर्णं पवनमथ सामं कृमिगदं
विबन्धं प्लीहानं प्रबलमपि विद्याधररसः ॥ ९१ ॥

इति विद्याधररसः—

अथ विनोदविद्याधरः—

रसं गन्धं मृतं ताम्रं त्रिकटु त्रिफला तथा ।
कटुका च त्रिवृद्दन्ती हेमार्कौ टङ्कणं विषम् ॥ ९२ ॥
एतानि समभागानि सर्वांशं दन्तिनीफलम् ।
चूर्णयित्वा तु तत्सम्यङ्मर्दयेद्द्राक्षिकाम्बुना ॥ ९३ ॥
दन्तीक्वाथैस्ततः सम्यग्वटी टङ्कार्धमानतः ।
विनोदविद्याधर इत्याख्यातस्तरुणज्वरम् ॥ ९४ ॥
शूलं गुल्मं तथा पाण्डुं ग्रहण्यर्शःकृमीञ्जयेत् ।
अजीर्णमामवातं च गुल्मोदरगदं तथा ॥ २९५ ॥

इति विनोदविद्याधरः—

अथ ज्वरमुरारिः—

रसबलिफणिलोहव्योषताम्राणि तुल्या-
न्यथ रसदलभागो नाग एतत्प्रघृष्टम् ।
भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा
क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥ ९६ ॥

इति ज्वरमुरारिः—

---

१ क. विषं । २ क. "भाग ह" ।

अथ महाज्वराङ्कुशः—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरीविभावितम् ॥ ९७ ॥
चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ।
जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेन वा ॥ ९८ ॥
महाज्वराङ्कुशो नाम समस्तज्वरनाशनः ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ।
विषमं च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥ ९९ ॥

इति महाज्वराङ्कुशः—

अथ चिन्तामणिरसः—

सूतं गन्धकमभ्रकं समलवं सूतार्धभागं विषं
तत्र्यंशं जयपालमम्लमृदितं तद्गोलकं वेष्टितम् ।
पत्रैर्मञ्जुभुजङ्गवल्लिजनितैर्निक्षिप्य खाते पुटं
दत्त्वा कुक्कुटसंज्ञकं सह वलैः संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत् ॥२००॥
भागार्धं जयपालबीजममृतं तत्तुल्यमेकीकृतं
गुञ्जानागरसिन्धुचित्रकयुतं सर्वज्वरान्नाशयेत् ।
शूलं संग्रहणीगदं सजठरं दध्यन्नसंसेविनां
तापे सेचनकारिणां हिततमश्चिन्तामणिर्नामतः ॥ १ ॥

इति चिन्तामणिरसः—

अथ सूचिकाभरणो रसः—

खण्डं कृत्वा विषं कृष्णं सार्कदुग्धेऽल्पभाण्डके ।
सकाञ्जिके सगरले क्षिप्त्वा चुल्ल्यां निधापयेत् ॥२॥
सप्ताहतः समुद्धृत्य श्लक्ष्णचूर्णीकृतं च तत् ।
सूचिकाभरणो नाम रसो गुप्ततमो भुवि ॥ ३ ॥
संज्ञानाशे विचेष्टे च वल्लः काञ्जिकपेषितः ।
ब्रह्मरन्ध्रे प्रयोक्तव्यो महामोहप्रणाशनः ॥ ४ ॥

इति सूचिकाभरणो रसः—

---

१ ख. ग. चतुर्थं ज°। २ ख. ग. मां सर्वव्याधिपरां भुवां हि°। ३ क. सप्तपे क्षि°।

अथ महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात्—

अष्टौ तालकमेतदर्धममलं शम्बूकचूर्णं क्षिपे-
त्पश्चादत्र नवांशको वरशिखी सर्वं पुनः पेषयेत् ।
तोयैस्तञ्च कुमारिकादलभवैः पक्कं गजाख्ये पुटेऽ-
प्येकद्वित्रिचतुर्थशीतहरणः शीताङ्कुशोऽयं रसः ॥१०५॥
गुञ्जाद्वयमितं दद्यात्सितया सह वारिणा ।
सजीरकेण दध्यन्नं पथ्यं शीतज्वराङ्कुशे ॥ ६ ॥

इति महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात् ।

अथ चन्द्रशेखरः—

शुद्धसूतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा ।
चतुस्तुल्या सिता योज्या मत्स्यपित्तेन भावयेत् ॥ ७ ॥
त्रिदिनं मर्दयेत्तेन रसोऽयं चन्द्रशेखरः ।
द्विगुञ्जमार्द्रकद्रावैर्देयं शीतोदकं पुनः ॥ ८ ॥
तक्रभक्तं च वृन्ताकं पथ्यं तत्र निधापयेत् ।
त्रिदिनाच्छ्लेष्मपित्तोत्थमत्युग्रं नाशयेज्ज्वरम् ॥ ९ ॥

इति चन्द्रशेखरः ।

अथ मृतसंजीवनी गुटिका—

अन्यत्रैतस्या नाम मोदकमञ्जरीति ।

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्बकम् ।
धत्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥ ११० ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।
मर्दयेच्चणकाकारा कर्तव्या वटिकाऽथ सा ॥ ११ ॥
भक्षणीयाऽनु पातव्यो रविमूलकषायकः ।
मृतसंजीवनी नाम्ना संनिपातज्वरान्तकृत् ॥ १२ ॥

इति मृतसंजीवनी गुटिका ।

अथ भस्मेश्वरः—

भस्मषोडशनिष्कं स्याद्दारण्योत्पलसंभवम् ।
मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचूर्णयेत् ॥ १३ ॥

रसो भस्मेश्वरो नाम्ना संनिपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण वै ॥ १४ ॥

इति भस्मेश्वरः ।

अथ पञ्चवक्त्रो रसः—

गन्धेशटङ्कमरिचं विषं धत्तूरजैर्द्रवैः ।
दिनं संमर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥ १५ ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामितः ।
संनिपातज्वरं घोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १६ ॥

इति पञ्चवक्त्रो रसः ।

अथ स्वर्णमालिनीवसन्तः—

स्वर्णं मुक्तादरदमरिचं भागवृद्ध्या प्रदेयं
खर्परयष्टौ मसृणमृदितं निम्बुनीरेण पश्चात् ।
यावत्स्नेहो व्रजति विमलं मर्दयेत्तावदेव
गुञ्जाद्वंद्वं मधु चपलया मालिनीप्राग्वसन्तः ॥ १७ ॥
जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्ताश्रिते रक्तजविड्रोगे ।
घोरव्यथे नेत्रभवे च रोगे बलप्रदो दुग्धयुतं च पथ्यम् ॥ १८ ॥
प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नामशोणितम् ।
विषमं नेत्ररोगांश्च गजेन्द्रमिव केसरी ॥ १९ ॥

इति स्वर्णमालिनीवसन्तः ।

अथ ज्वरघ्नी वटिका रसरत्नप्रदीपे—

रसं गन्धं च दरदं जेपालं क्रमवर्धितम् ।
दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता ॥ ३२० ॥
प्रभाते सितया सार्धमशिता शीतवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥ २१ ॥

इति ज्वरघ्नी वटिका रसरत्नप्रदीपे ।

अथ नवज्वरहरा—

रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या बिभीतकं धात्री दन्तीबीजं च शोधितम् ॥ २२ ॥
चूर्णमेषां समांशं तु द्रोणपुष्पीभवै रसैः ।
वटी माषनिभा कार्या भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥ २३ ॥

इति नवज्वरहरा ।

अथोदकमञ्जरीरसः—

सूतो गन्धष्टङ्कणः शोषणश्च सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो मर्दयेत्तं त्रिरात्रं वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ॥ २४ ॥
तापे शीतं व्यञ्जनैस्तक्रभक्तं वृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
अह्नैवोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरं तु पित्ताधिक्ये मूर्छिते चापि दद्यात् ॥

इत्युदकमञ्जरीरसः ।

अथ ज्वराङ्कुशः—

नवज्वरे सर्वज्वरे रसरत्नप्रदीपात् ।

दारुमूषा शिखिग्रीवा रसकं च पृथक्पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥ २६ ॥
मर्दयेत्त्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥ २७ ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्याज्जीर्णज्वरं ध्रुवम् ॥ २८ ॥

इति ज्वराङ्कुशः ।

अथ हुताशनो रसः—

नागरं कर्षमात्रं स्यात्कर्षमात्रं च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्धमात्रं स्यात्तावद्दग्धवराटकम् ॥ २९ ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥ ३० ॥

इति हुताशनो रसः ।

अथ शीतभञ्जी रसः—

रसहिङ्गुलगन्धं च जेपालं मर्दितं त्रिभिः ।
दन्तीक्वाथेन संमर्द्य रसो ज्वरहरः परः ॥ ३१ ॥
आर्द्रकस्य रसेनाथ दापयेद्रक्तिकाद्वयम् ।
नवज्वरं महाघोरं नाशयेद्यामममात्रतः ॥ ३२ ॥
शर्करादधिभक्तं च पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
शीततोयं पिबेच्चानु इक्षुमुद्गरसो हितः ॥ ३३ ॥

शीतमञ्जीरसो नाम्ना सर्वज्वरकुलान्तकृत् ।

इति शीतमञ्जीरसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ।

अथ भिषभारसो वृन्दात्—(?)

रसं गन्धकताम्रं च नागं वङ्गं विषं तथा ॥ ३४ ॥
जेपालं स्वर्णबीजानि समभागानि कारयेत् ।
आर्द्रके सप्त भाव्यानि सप्तभाव्यानि चित्रके ॥ ३५ ॥
निर्गुण्ड्यां सप्तभाव्यानि सिद्धोऽयं भिषमारसः॥(?)
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान्कारयेत्ततः ॥ ३६ ॥
वटीमेकां प्रयुञ्जीत शृङ्गबेररसेन तु ।
सर्वज्वरहरा ज्ञेया याममात्रं तु शाम्यति ॥ ३७ ॥

इति भिषमारसो वृन्दात् ।

अथ शीतारिः—

सितमल्लमनःशिलाहिफेनरसकाम्भोधिजताप्यतुल्यभागैः ।
सुषवीरसमर्दितैस्त्रिवारं भज शीतारिमिमं सितार्धगुञ्जम् ॥ ३८ ॥
सेवनाद्धरते तीव्रं ज्वरं शीतं महोल्बणम् ।
मात्रात्रयेण निःशेषं पथ्यं मुद्गौदनं स्मृतम् ॥ ३९ ॥

इति शीतारिः ।

अथ चातुर्थिकारिः—

दरदः पारदश्चैव सितमल्लश्च तालकः ।
सममागानि सर्वाणि गुन्द्रानीरेण मर्दयेत् ॥ ४० ॥
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा सितया शीतवारिणा ।
गिलेच्चातुर्थिके योज्यं सद्यः खिन्नडिकाघृतम् ।
भक्षयेत्त्रिदिनं योगी ज्वरः शाम्यति निश्चितम् ॥ ३४१ ॥

इति चातुर्थिकारिः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ज्वरे पथ्यादिविचारो नामैकोनषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ५९ ॥

अथ षष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ संनिपाते मूर्छायां लोकनाथो रसः—

पञ्चभिर्लवणैः सूतं त्रिभिः क्षारैस्तथैव च ।
मर्दयेद्दोषनाशाय गुणाधिक्यविधीच्छया ॥ १ ॥

एवं संशोध्य सूतेन्द्रं राजिकाहिङ्गुशुण्ठिभिः ।
चूर्णितैः पिण्डिकां कृत्वा तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ॥ २ ॥
ततस्तां स्वेदयेत्पिण्डीं वस्त्रे बद्ध्वा तु काञ्जिकैः ।
दोलायन्त्रगतां यत्नात्स्वेदो यामचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
एवं शुद्धरसं कृत्वा क्रमेणानेन मर्दयेत् ।
गिरिकर्णी तथा भृङ्गवारा निर्गुण्डिका तथा ॥ ४ ॥
जयन्ती शृङ्गवेरं च मण्डूकी च तिलच्छदा ।
काकमाची तथोन्मत्तो रुबुकश्च ततः परम् ॥ ५ ॥
एतासामौषधीनां च रसतुल्यै रसैः क्रमात् ।
ततस्तत्सूतराजस्य कार्या मरिचमात्रिका ॥ ६ ॥
वटिका संनिपातस्य निवृत्त्यर्थं भिषग्वरैः ।
इयं श्रीलोकनाथेन संनिपातनिवृत्तये ॥ ७ ॥
कीर्तिता गुटिका पुण्या दृष्टप्रत्ययकारिणी ।
इयं प्राप्य वटी यस्मात्संनिपातान्विनश्यति ॥ ८ ॥
मयूरमीनवाराहछागमाहिषसंभवैः ।
प्रत्येकं वाऽथ सर्वैर्वा भाविता चेदियं भवेत् ॥ ९ ॥
ढालयेत्तत्र तोयानि सुशीतानि बहूनि च ।
शर्करादधिसंयुक्तं भक्तमस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १० ॥
इक्षवश्च तथा योज्या रसवीर्यविवृद्धये ।
शीतद्रव्ये भवेद्वीर्यं पित्तवद्धे महारसे ॥ ११ ॥

इति लोकनाथो रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ संनिपातसूर्यः–

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य तत्पादभागं रवितारहेम ।
भस्मीकृतं योजय मर्दयेत्तद्दिनत्रयं वह्निरसेन घर्मे ॥ १२ ॥
विषं च दत्त्वाऽत्र कलाप्रमाणमजादिपित्तैः परिभावयेच्च ।
वल्लद्वयं चास्य ददीत वह्निकटुत्रयार्द्रद्रवसंप्रयुक्तम् ॥ १३ ॥
तैलेन चाभ्यज्य वपुश्च कुर्यात्स्नानं जलेनापि च शीतलेन ।
यावद्भवेद्दुःसहशीतमस्य मूत्रं पुरीषं च शरीरकम्पः ॥ १४ ॥
पथ्ये यदिच्छा परिजायतेऽस्य मरीचखण्डं दधिभक्तकं च ।
स्वल्पं ददीताऽऽर्द्रकमत्स्यशाकं दिनाष्टकं स्नानविधिं च कुर्यात् ॥

इति संनिपातसूर्यः–

अथ जलयौगिकः—

सूतभस्मसमं गन्धं गन्धपादा मनःशिला ।
माक्षिकं पिप्पलीव्योषं प्रत्येकं च शिलासमम् ॥ १६ ॥
चूर्णयेद्भावयेत्पित्तैर्मत्स्यमायूरकैः क्रमात् ।
सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं द्रवम् ॥ १७ ॥
तालपर्णीरसं चानु पञ्चकोलमथापि वा ।
निहन्ति संनिपातादीन्रसोऽयं जलयोगिकः ॥ १८ ॥
जलयोगं विनाऽप्यत्र रसवीर्यं न वर्धते ।
ये रसाः पित्तसंयुक्ताः प्रोक्ताः सर्वत्र शंभुना ॥
जलसेकावगाहाद्यैर्बलिनस्ते तु नान्यथा ॥ १९ ॥

इति जलयौगिकः ।

वल्लप्रमाणमात्रा । अनुपानमार्द्रकरसः ।

त्रिदोषनीहारसूर्यः—

रसेन गन्धं द्विगुणं कृशानुरसैर्विमर्द्याष्ट दिनानि घर्मे ।
रसाष्टभागं त्वमृतं च दत्त्वा विमर्दयेद्वह्निजलेन किंचित् ॥ २० ॥
पित्तैस्तु संभावित एष देयस्त्रिदोषनीहारविनाशसूर्यः ॥ २१ ॥

इति त्रिदोषनीहारसूर्यः ।

अथ रसचूडामणिः—

सूतभस्म विषं ताम्रं जयपालं सुगन्धकम् ।
हेमतैलेन संमर्द्य ततो लघुपुटं पचेत् ॥ २२ ॥
भावयेत्कनकद्रावैरजामाहिषमीनजैः ।
पित्तैः पृथक्सप्तमितं विषधूमेन शोषयेत् ॥ २३ ॥
सप्तवारं त्रिवारं वा पश्चादार्द्रेण भावयेत् ।
रसचूडामणिः सिद्धः साक्षाच्छ्रीभैरवं महः ॥ २४ ॥
ततोऽस्य रक्तिकां गुञ्ज्याद्गुञ्जार्धं वाऽऽर्द्रनिम्बुयुक् ।
महारोगे संनिपाते नवे वाऽप्यनवे ज्वरे ॥ २५ ॥
जलावगाहनं कुर्यात्सेचनं व्यजनानिलम् ।
तत्क्षणान्मङ्गलप्राप्तं कुसुमं चन्द्रचन्दनम् ॥ २६ ॥
पथ्ये पयोऽन्सितं खाद्यं स्वादु द्राक्षेक्षुदाडिमम् ।
सितां समुद्गकरसां काञ्जिकं स्नानमेव वा ॥ २७ ॥

शूले गुल्मेऽग्निमान्द्याद्यौ ग्रहण्युदरपाप्मसु ।
वाते सर्वाङ्गकैकाङ्गगते वाऽप्यनिले तथा ॥ २८ ॥
प्रसूतिवाते सामे वा स्वानुपानैः प्रयोजयेत् ।
रक्तदोषं विना चैनं योजयेद्वर्जयेदिह ॥ २९ ॥
तैलाम्लराजिकामीनक्रोधशोकाध्वचङ्क्रमम् ।
बिल्वारनालसुषवीफलवृन्ताकमैथुनम् ॥ ३० ॥

इति रसचूडामणिः ।

अथ वडवो रसः—

पटुना पूरयेत्स्थालीं तन्मध्ये पटुमूषिकाम् ।
तन्मध्ये रामठीं मूषां तन्मध्ये पारदं क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
विषं विचूर्ण्य सूतांशं वारिणाऽऽलोड्य सप्तभिः ।
वह्निं प्रज्वालयेच्चुल्यां दृढं यामचतुष्टयम् ॥ ३२ ॥
तद्भस्म तिलमात्रं तु दद्यात्सर्वेषु पाप्मसु ।
ग्रहण्यां जठरे शूले मन्दाग्नौ पवनामये ॥ ३३ ॥
अयमेतान्निहन्त्येव कुर्याद्बहुतरां क्षुधाम् ।
तापे शीतक्रियाः कुर्याद्वाडवाख्ये रसोत्तमे ॥ ३४ ॥*

इति वडवो रसः ।

अथ सूचिकाभरणो रसः—

विषं पलमितं सूतं शाणिकं चूर्णयेद्द्वयम् ।
तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिप्तं शरावयोः ॥ ३५ ॥
मुद्रां कृत्वा च संशोष्य ततश्चुल्यां निवेशयेत् ।
वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥ ३६ ॥
तत उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् ।
संलग्नो यो भवेद्धूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत् ।
यावत्सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् ॥ ३८ ॥
तावन्मात्रो रसो देयो मूर्छिते संनिपातिनि ।

---

* इत ऊर्ध्वं [illegible] प्रयातमेव । [illegible] सूचिकाभरणो [illegible] पुनः [illegible] ॥
विषं विना [illegible] । क. [illegible] निर्दिष्टः ।

क्षुरेण प्रहते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्याऽवघर्षयेत् ॥ ३९ ॥
रक्तभेषजसंपर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥ ४० ॥

इति सूचिकाभरणो रसः ।

सूचिकाभरणो रसो रससिन्धोः—

रसवैक्रान्तहेमाभ्रं तीक्ष्णताम्रं मृतं समम् ।
षड्भिः समं शुद्धगन्धं सर्वं निर्गुण्डिकारसैः ॥ ४१ ॥
कषायैश्चित्रकस्यापि मर्दयेद्दिवसत्रयम् ।
सूर्यावर्तैर्मुनिभृङ्गास्तिलपर्णीन्द्रवारुणी ॥ ४२ ॥
काकमाची महाराष्ट्री कङ्गुणी गिरिकर्णिका ।
धत्तूरस्तुलसी दन्ती बृहती कण्टकारिका ॥ ४३ ॥
स्नुह्यर्कविजया मुण्डी काकतुण्डी जयाऽमृता ।
एतासां भावयेद्द्रावैश्चतुर्दशदिनावधि ॥ ४४ ॥
अर्कमूलकषायेण भावयेद्दिनपञ्चकम् ।
दत्त्वा संचूर्णितं पञ्चपित्तैर्भाव्यं दिनत्रयम् ॥ ४५ ॥
विषमुष्टिकषायेण भावयेद्दिवसत्रयम् ।
जेपालबीजमज्जोत्थतैलेन दिवसत्रयम् ॥ ४६ ॥
भावितं शोषितं चूर्णं मधुना सह मिश्रयेत् ।
सूचिकाभरणो नाम रसः स्यात्संनिपातजित् ॥ ४७ ॥
दापयेत्सूचिकाग्रेण सर्वेषां संनिपातिनाम् ।
ज्वरशूलोदरार्शानां प्लीहानां पाण्डुरोगिणाम् ॥ ४८ ॥
आध्मानशूलमन्दाग्निकासश्वासादिरोगिणाम् ।
श्लेष्मिणां स्थूलदेहानामनुपानं पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥

इति सूचिकाभरणो रसो रससिन्धोः ।

अथ त्रिपुरभैरवः—

विषटङ्कणलिम्लेच्छं दन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
दन्त्यम्बुमर्दितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥ ५० ॥
वल्लव्योषेण चाऽऽर्द्रस्य रसेन सितयाऽथ वा ।
दत्तो नवज्वरं हन्ति मान्द्यमानिलशोथहा ॥ ५१ ॥

हन्ति शूलं सविष्टम्भमर्शांसि क्रिमिजाल्गदान् ।
पथ्यं तक्रेण युञ्जीत रसेऽस्मिन्रोगहारिणि ॥ ५२ ॥

इति त्रिपुरभैरवः ।

अथ गन्धलोहः—

गन्धं लोहं भस्म मध्वाज्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।
शुभ्रे केशे कालिमा दीर्घदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ५३ ॥
इति गन्धलोहः ।

इति योगतरङ्गिण्यां संनिपाते रसायनाधिकारकथनं
नाम षष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६० ॥

अथैकषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ प्रत्येकं ज्वरोपद्रवाणां चिकित्सा—

अथ हिक्कायाम्—

ज्वराविरोधेन भिषग्विदध्यादेतेषु दोषोचितमेव कर्म ।
मूर्छातिसारौ वमिदाहहिक्का ज्वरे विशेषादतिदुश्चिकित्स्याः॥१॥

मूर्छायामिह कृतमालहारहूरा-
कृष्णाभिः सजलदपर्पटामयाभिः ।
संशीतं जलमतिसिद्धमिष्टमुक्तं
लेहो वा मधुत्रिवृतासितामयाभिः ॥ २ ॥

शीताम्भसाऽक्षिसेकः सुरभिर्धूपः सुमनसश्च शुभाः ।
मृदुतालवृन्तवाताः कदलीदलकमलसंस्पर्शाः ॥ ३ ॥
अरुचौ तु तिक्तकरसैरसकृत्कवलग्रहस्तथाऽम्लरसैः ।
मधुलवणमातुलुङ्गीफलकेसरधारणं वक्त्रे ॥ ४ ॥
श्वासे दशाङ्गयोगः सबलीविशदङ्गसंकोचे ।
लेहः कर्कटशृङ्गीकृष्णामधुसोमवल्कलैर्वेह ॥ ५ ॥
त्रिकटुसटी घनशृङ्गी गर्दभशाकं सपौष्करं सपदि ।
श्वासं जयति पयोधरसुधालतापञ्चमूलजलपीतम् ॥ ६ ॥
करकरसबीजपूरकविदारिकालोध्रलेपनं शिरसि ।
अरतिमपहरति दाहं हन्यान्मन्यातले भ्रान्तिम् ॥ ७ ॥

दन्ताशठबीजपूरकदाडिमबदरैः सचुक्रकैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटी मुखान्तस्था ॥ ८ ॥
शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीतमाकण्ठमाश्वेव तदुद्वमेच्च ।
तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे धरेद्गुडीं क्षौद्रवटाम्रलाजान् ॥ ९ ॥
वत्सादनी वत्सकवारिवाहविश्वंभरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति विश्वामृतावत्सकवारिदाश्च ॥ १० ॥
पाठामृतापर्पटमुस्तविश्वाकिराततिक्तेन्द्रयवान्विपाच्य ।
पिबेज्जयत्येव जवेन सर्वज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥ ११ ॥
नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हरेद्वा सितया समेता धूपोऽथ वा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ १२ ॥

इति हिक्कायाम् ।

मयूरपिच्छस्य मषी स कृष्णा मध्वन्विता वा कटुका सधातुः ।
क्वाथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ॥
विण्मक्षिकाणां मधुनाऽवलीढा सचन्दना शर्करयाऽन्विता वा॥१३॥

कृष्णां माक्षिकवैदेहिदधित्थरसमिश्रिताम् ।
लिहल्लिँह नरो नूनं वमिं जयति वेगतः ॥ १४ ॥
कासे कणाकणामूलकलिङ्गफलजं रजः ।
सविश्वभेषजं लिह्यान्मधुना वा वृषारसम् ॥ १५ ॥

पुष्करमूलकटुत्रिकटुशृङ्गीकट्फलयासककारविकाभिः ।
मधुललिताभिरयं खलु लेहः कासारिपु कफगदहर एकः ॥ १६ ॥

विबन्धे वातजित्कर्म कुर्याद्वात्रानुलोमनम् ।
मूत्रं प्रवर्तयेद्वाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥ १७ ॥

निद्रानाश उपायानाह–

मृष्टं तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावके क्षये ॥ १८ ॥
गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णेनाऽऽलोडितं लिहेत् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ १९ ॥
मूलं तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव निःसंदिग्धम् ॥ २० ॥

शीलयेच्चान्नर्निद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ २१ ॥
कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ २२ ॥
रसे शाके च सूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
निद्रां संजनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥ २३ ॥
पैष्टवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥ २४ ॥

इति निद्रानाश उपायाः ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥ २५ ॥
दाहे ज्वराविरोधेन यथाशास्त्रं हिमो विधिः ।
ज्वरे शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ २७ ॥
विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं प्रभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ २८ ॥
इति किंचिज्ज्वरस्योक्तं चिकित्सितमसंशयम् ।
मया दैर्घ्यभयादस्य ग्रन्थस्य बहु नोदितम् ॥ २९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरचिकित्सितं नामैकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सा

अथ शुण्ठीक्वाथः—

हरीतकीनिम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेद्दुर्जलज्वरशान्तये ॥ १ ॥
अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति मतिकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्षोदसिद्धः कषायः ॥ २ ॥

इति शुण्ठीक्वाथः ।

अथ पटोलादिः—

पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबेन्नरो निवारयेद्दुर्जलदोषमुल्बणम् ॥ ३ ॥

इति पटोलादिः ।

अथ किराततिक्तादिचूर्णम्—

किराततिक्तत्रिवृदम्बुपिप्पली विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनाऽपि सत्वरं सुदुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥४॥

इति किराततिक्तादिचूर्णम् ।

अथ दुर्जलजेता रसः—

भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यमयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ ५ ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥ ६ ॥
विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागिकः ।
मरिचं नवभागं च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ ७ ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायं च भक्षयेत् ॥ ८ ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यस्तस्मिन्दुर्जलजेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥ ९ ॥

इति दुर्जलजेता रसः ।

इति योगतरङ्गिण्यां दुर्जलजनितज्वरचिकित्सानाम द्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथातीसारनिदानम्—

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥

---

१ ग. °द्रवतीक्ष्णोष्ण° । २ ग. °रसात्म्यैश्चा° । ३ ग. सात्म्यैर्विप° ।

जलातिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥
संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः।
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥ ४ ॥
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः।
दोषावस्था नैकरूपप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति॥५॥
हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥
अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७ ॥
पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्छादाहपाकोपपन्नम्।
शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मणा तु विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः॥८॥
वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम्।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ९ ॥
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ १० ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ १२ ॥
संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १३ ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिकः।
तद्दोषाज्जायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ १५ ॥

---

१ ग. °भा च रोगी।

वातः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्ताद्धिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६ ॥
प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ १७ ॥
तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गक्रमं चाऽऽमविपक्वतां च ।

असाध्यलक्षणमाह—

पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्पिण्डनिभं तनु ।
घृततैलवसामज्जावेसवारपयोदधि ॥ १८ ॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णनीलारुणप्रभम् ।
मेचकं कर्बुरं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १९ ॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्रथितं बहु ।
तृष्णादाहक्लमश्वासहिक्कापार्श्वार्तिशूलिनम् ॥ २० ॥
संमूर्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदम् ।
प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ २१ ॥
असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मानमुपद्रुतम् ।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २२ ॥
हस्तपादाङ्गुलीसंधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
पुरीषस्योष्णता चैव मरणायातिसारिणाम् ॥ २३ ॥
श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनम् ॥ २५ ॥
बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः ।
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ २६ ॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
छर्दिं मूर्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ २७ ॥

अतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २८ ॥

योगतरङ्गिण्यामतीसारनिदानं नाम त्रिषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६३ ॥

अथ चतुष्पाष्टितमस्तरङ्गः ।

अतीसारपूर्वरूपचिकित्सा—

हितं लङ्घनमेवाऽऽदौ पूर्वरूपेषु देहिनः[1] ।
कुर्याच्चानशनस्यान्ते द्रवं लघु च भोजनम् ॥ १ ॥
हरिद्रादिं वाऽपि ++ पिबेच्छीते तु मानवः ।
षडङ्गं वा यवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २ ॥

षडङ्गयूषः—

मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यं जीरकसंयुतम् ।
षडङ्गयूषमित्याहुः सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ३ ॥
अग्निसंदीपनं पथ्यं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ ४ ॥

बिल्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च शुण्ठीतिलसंयुतां च ।
पिष्ट्वा षडङ्गः सुहितो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥
इति षडङ्गयूषः ।

तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ।
ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥ ६ ॥

इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ।

अथाऽऽमातिसारः—

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।
अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ ७ ॥

संसृष्टमेभिरितिलक्षणं पूर्वोक्तम् ।

अथ धान्यपञ्चकं चतुष्कं च—

न तु संग्राहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणम् ।
दोषा ह्यादौ वर्धमाना जनयन्त्यामयान्बहून् ॥ ८ ॥
शोफपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ ९ ॥
शिम्मस्य स्थविरस्यापि वातपित्तात्मकस्य च ।
क्षीणधातुबलार्तस्य बहुदोषोऽतिविस्रुतः ॥ १० ॥

1 क. °हिन: । श्री°।

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पातनान्मरणं व्रजेत् ।
स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ११ ॥
अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ।
दीप्ताग्निर्बहुदोषो यो विबद्धमतिसार्यते ॥ १२ ॥
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ।
क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥
भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पितम् ।
यो विबन्धप्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ॥ १४ ॥
तस्याऽऽदौ वमनं योज्यं पश्चाल्लङ्घनमेव च ।
शूलानाहप्रसेकार्तं वामयेदतिसारिणम् ॥ १५ ॥
पिप्पलीलवणाभ्यां च साधितेन जलेन वा ।
पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ॥ १६ ॥
आमातिसारनाशाय क्राथमेभिः पिबेन्नरः ।
पाठाहिङ्ग्वजमोदोग्रापञ्चकोलाद्वलं रजः ॥ १७ ॥
उष्णाम्बु पीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ।
त्र्यूषणातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलाभयाः ॥ १८ ॥
पीत्वोष्णेनाम्भसा जह्यादामातीसारमुद्धतम् ।
वचाबिल्वकणाविश्वकुष्ठदीप्यककूलकम् ॥ १९ ॥
सविडङ्गं जयेत्पीतमाममुष्णाम्बुना शृतम् ।
हरीतकी सातिविषा हिङ्गुसौवर्चलं वचा ॥ २० ॥
सैन्धवं चातिपिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
आमातिसारयोगोऽयं पाचयित्वा चिकि[3]त्सति ॥ २१ ॥
आमातिसारयोगेन यस्त्वनेन न शाम्यति ।
न तु योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ २२ ॥
एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामं च नागरम् ।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ २३ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ।
पाठा वत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ॥ २४ ॥

---

१ क. °त्पाचना° । २ क. °कोलन्दजं र° । ३ ग. °किस्विवैः । भा° ।

एतद्यामसमुत्थानमतिसारं सवेदनम् ।
कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ २५ ॥
श्वदंष्ट्रैरण्डधान्याम्लयवपुष्करसाधिता ।
पथ्या मधुयुता लीढा शूलातीसारनाशनी ॥ २६ ॥
नागरातिविषामुस्ताक्काथः स्यादामपाचनः ।
बिल्वं मोचरसः पाठा गुडूची विश्वमुस्तकम् ॥ २७ ॥
गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ।
धान्यनागरमुस्तं च वालकं बिल्वमेव च ॥ २८ ॥
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ।
पित्ते धान्यचतुष्कं च शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ॥ २९ ॥
इति धान्यपञ्चकं चतुष्कं च ।

अथाभयादिचतुःसमा गुटिका—

देवदारुवचा मुस्ता नागराऽतिविषाऽभया ।
सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३० ॥
नागरातिविषामुस्तैरथ वा धान्यनागरैः ।
तृष्णाशूलातिसारघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ३१ ॥
धान्यकातिविषोदीच्ययवानीमुस्तनागरम् ।
बला द्विपर्णी बिल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ३२ ॥
अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
आमातिसारमानाहं सविबन्धं विषूचिकाम् ।
कामलारोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ३४ ॥
इत्यभयादि चतुःसमा गुटिका ।

अथ कलिङ्गादिचूर्णम्—

बिल्वोत्थः स्वरसः पेयो *हिङ्गुलस्य समाक्षिकः ।
जयत्याममतीसारं क्काथो वा कुटजत्वचः ॥ ३५ ॥
पयः संक्वाथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणाम्भसा ।
क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ॥ ३६ ॥
एरण्डमूलसकलैरवति सोमेन मिश्रितैः सजवैः ।
स्विन्नां खादेदभयामामातीसारशूलार्तः ॥ ३७ ॥
इति काञ्जिकहरीतकी ।

* क. पुस्तके हिङ्गुलस्येति पाठान्तरम् ।

केसराञ्जलिनिषण्णकौ जटा दाडिमस्य दलमम्बुनोदकम् ।
क्वाथ एष परिशीलितो नृणां हन्ति साममवशूलमुल्बणम् ॥३८॥

कलिङ्गाऽतिविषा हिङ्गु पथ्या सौवर्चलं वचा ।
शूलस्तम्भं विबन्धघ्नं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ३९ ॥

इति कलिङ्गादिचूर्णम् ।

निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।
नरं रूक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्घृतम् ॥ ४० ॥
क्षारनागरचाङ्गेरीकोलवृक्ष्यम्लसाधितम् ।
सर्पिरित्थं पिबेद्वाऽपि शूलातीसारशान्तये ॥ ४१ ॥

इत्यामातिसारः ।

अथ पक्वातिसारः—

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।
अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दध्नि तां पिबेत् ॥ ४२ ॥
सर्वातिसारानेषा हि हन्ति पक्वान्न संशयः ।
सलोध्रं धातकी बिल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकम् ॥ ४३ ॥
पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनम् ।
पद्मं समङ्गा मधुकं बिल्वं जतु शलाटु च ॥ ४४ ॥
पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदं परम् ।
पक्वातिसारिणे देयो मुस्ताक्वाथः समाक्षिकः ॥ ४५ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।
शाल्मली मधुकं लोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचम् ॥ ४६ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रं च बिल्वमज्जा प्रियङ्गवः ।
मधुकं शृङ्गबेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ४७ ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
पक्वाम उपयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ४८ ॥
दीर्घवृन्तः स पथ्याह्वो महौषधसमन्वितः ।
पीतस्तण्डुलतोयेन पक्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥

---

१ घ. °सराडु° । २ घ. °श्री वेरकं कौ° । ३ घ. °ध्रं प्रि° ।

पथ्याजाजिदुरालम्भापोण्डाफलकल्कसंयुतः पीतः ।
स्वरसो जम्बुकल्कात्पक्वातीसारहा चैव ॥ ५० ॥
समङ्गा धातकी लोध्रं तथा जम्बु शलाटु च ।
(* शाल्मलीवेष्टकं चैव वृक्षदाडिमयोस्त्वचः ॥ ५१ ॥
आम्रास्थिबिल्वमध्यं च मधुकं च प्रियङ्गवः) ।
मुस्तकं शृङ्गबेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५२ ॥
नवपर्णानि चूतस्य कपित्थफलमेव च ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन गुटिकां कारयेत्ततः ॥ ५३ ॥
पिबेत्तेन ह्युपायेन पक्वातीसारशान्तये ।

इति समङ्गाद्या गुटिका ।

अथ कच्चटादि–

कुटजातिविषाचूर्णं मधुना सह लेहितम् ॥ ५४ ॥
चिरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ।
पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद्यदा ॥
प्रवर्तेत तदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ५५ ॥
कच्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीबेरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

इति कच्चटादि ।

अथ लघुगङ्गाधरं चूर्णम्–

मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ५७ ॥

इति लघुगङ्गाधरं चूर्णम् ।

अङ्कोलमूलकल्कः–

अङ्कोलमूलकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ ५८ ॥
कृत्वाऽऽलवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
आर्द्रकस्वरसेनाऽऽशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ५९ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

१ ग. कचनज° । २ ग. °ति कच्चटादिः ।

रद्दीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्जरं नृणाम् ।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६० ॥

इति पक्वातिसारः ।

अथ वातातीसारचिकित्सा—

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत्पाचयत्यपि च ॥ ६१ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
ग्राहिणी पाचनी पेया, वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ६२ ॥
पञ्चमूली बला विश्वधान्यकोत्पलबिल्वजा ।
वातातिसारिणे देया सूक्तेनान्यतमेन वा ॥ ६३ ॥
वचा सातिविषा मुस्ता बीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठो वातातिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ६४ ॥
पूतीकं मागधीं शुण्ठीं बलाधान्यं हरीतकीम् ।
पक्त्वाऽम्बुना पिबेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ६५ ॥

अथ पित्तातीसारचिकित्सा—

आमान्वयमतीसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
लङ्घितस्य यथा सात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ६६ ॥
शृतं चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।
पेयामम्लामतक्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ६७ ॥
धान्योदीच्यशृतं तोयं तृषादाहातिसारवान् ।
ताभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाहरेत्[1] ॥ ६८ ॥
बिल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ६९ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचौ ।
धातकी शृङ्गबेरं च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७० ॥
माक्षिकेण युतं हन्यात्पित्तातीसारमुल्बणम् ।
मन्दं संदीपयेदग्निं शूलं चाऽऽशु निवर्तयेत् ॥ ७१ ॥
मधुकं कट्फलं लोध्रं दाडिमस्य फलत्वचम् ।
पित्तातिसारे मध्वक्तं पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७२ ॥

---

१ म. माचरेत् ।

समङ्गा धातकीपुष्पं बिल्वं सौवर्चलं बिडम् ।
सक्षौद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
चूर्णं पित्तातिसारघ्नं शूलं चाऽऽशु नियच्छति ।
सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ॥ ७४ ॥
तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् ।
कट्फलातिविषाम्भोदवत्सकं नागरान्वितम् ॥ ७५ ॥
शृतं पित्तातिसारघ्नं पातव्यं मधुसंयुतम् ।
पलं वत्सकसंसिद्धं चतुर्गुणजले शृतम् ।
पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ७६ ॥

इति धान्याकघृतम् ।

अथ रक्तातीसारः—

तत्र तूर्णा क्रिया कार्या रक्तपित्तनिबर्हणी ।
छागे सार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलवालकैः ॥ ७७ ॥
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसैर्युता ।
कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ॥ ७८ ॥
सद्यो जयेदतीसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ।
समङ्गोत्पलमञ्जिष्ठा तिरीटतिलचन्दनम् ॥ ७९ ॥
छागीक्षीरेण संपीतं रक्तातीसारनाशनम् ।

इति समङ्गादिः ।

अथ कुटजाष्टकक्काथः—

कुटजाऽतिविषा मुस्ता बालकं लोध्रचन्दनम् ॥ ८० ॥
धातकी दाडिमं पाठा क्काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
दाहे रक्ते सशूले च आमरोगे च दुस्तरे ॥
कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ८१ ॥

इति कुटजाष्टकक्काथः ।

अथ वत्सकादिक्काथः—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥८२॥

इति वत्सकादिक्काथः ।

---

१ ग. °र्नोरसायुतैः । क. । २ ग. °तिलवत्सकान् । का° ।

अथ ह्रीबेरादिः—

ह्रीबेरातिविषा मुस्तं बिल्वधान्यकवत्सकम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ८३ ॥
हन्त्यरोचकपित्तामविबन्धं चातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ८४ ॥

इति ह्रीबेरादिः ।

अथ रसाञ्जनादिचूर्णम्—

आम्रवृक्षस्त्वचस्तक्रपिष्टायाः स्वरसं पिबेत् ।
चूर्णं स्वच्छाम्बुना युक्तं रक्तातीसारशान्तये ॥ ८५ ॥
बिल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ८६ ॥
गुडेन भक्षयेद्बिल्वं रक्तातीसारनशनम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ८७ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।
धातकी शृङ्गबेरं च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥
क्षौद्रेण युक्तं तद्धेयं रक्तातीसारमुल्बणम् ॥ ८८ ॥

इति रसाञ्जनादिचूर्णम् ।

बदरीमूलकल्कस्तु तिलकल्कस्तथैव च ।
मधुक्षीरयुतः पीतो रक्तातीसारनाशनः ॥ ८९ ॥
जम्ब्वाम्रामलकानां तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥ ९० ॥
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ।
यष्टी मधुस्तिलाः कृष्णाः पद्मकेसरमुत्पलम् ॥ ९१ ॥
क्षौद्रमत्स्यण्डिकायुक्तमाजेन पयसा पिबेत् ।
रक्तप्रवाहिकां शूलमेतत्पीतं नियच्छति ॥ ९२ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।
धातकी नागरं चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ९३ ॥
सशूलरक्तपित्तघ्नो योगो मधुसमन्वितः ।

---

१ ग. गुदेति ।

अथ पिच्छाबस्तिः—

अल्पाल्पं बहुशो रेक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥ (?)
यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छाबस्तिस्तदा हितः ।
शाल्मलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च ॥ ९५ ॥
संकुट्योलूखले सम्यग्गृह्णीयात्पयसि शृते ।
गृहीत्वा षट्पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ॥ ९६ ॥
युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ।
तैलाक्तवपुषो दद्यादस्तौ प्रत्यागते रसे ।
भोजयेत्पयसा वाऽपि पित्तातीसारपीडितम् ॥ ९७ ॥

इति पिच्छाबस्तिः ।

अथ क्षीरीवृक्षाद्यं घृतम्—

क्षीरिद्रुमाम्बीररसे विपक्कं तज्जे च कल्के पयसा च सार्पिः ।
सितोपलार्धं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ ९८ ॥

इति क्षीरिवृक्षाद्यं घृतम् ।

अथ कुटजक्षीरम्—

निष्क्वाथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक्पलत्रितयमम्बु चतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ ९९ ॥
प्रक्षिप्यमाषकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ।
रक्तातिसारी तं पीत्वा नेरुजं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥ १०० ॥

इति कुटजक्षीरम् ।

अथ शतावरीकल्कः—

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।
रक्तातिसारी पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ १ ॥

इति शतावरीकल्कः—

---

१ क. °रक्तं । २ ग. तद्वत्कल्के: प° ।

अथ नवनीतावलेहः—

गोदुग्धं नवनीतं च मधुना सितया सह ।
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतम् ॥ २ ॥

इति नवनीतावलेहः ।

पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमोहनुत् ॥ ३ ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् ।

अथ चन्दनकल्कः—

रक्तातिसारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करम् ।
गुदप्रक्षालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ ४ ॥

इति रक्तातीसारः—

अथ गुदपाके भ्रंशे दाहे च—

गुदो बहुभिरुद्घातैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेवयेत्तं तु शीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ ५ ॥
विरेकैर्बहुधा यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्यं तेनैव गुदसेचनम् ॥ ६ ॥
दाहे पाके हितं छागीक्षीरं सक्षौद्रशर्करम् ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥ ७ ॥
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदम् ॥ ८ ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य समितस्य तु वारिणा ।
साज्यस्य गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदम् ॥ ९ ॥

व्यथायाम्—

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तः प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्याऽऽमिषेण हि ॥ १1० ॥
मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥ ११ ॥
शम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् ।
ईषद्घृतेन चाभ्यक्तं स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १२ ॥

---

१ क. °च मुष्य° ।

गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत्क्षिप्रमेव च ।
गुदनिःसरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३ ॥

तद्यथा—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लक्षारनागरसंयुतम् ।
घृतं विपक्कं पातव्यं गुदभ्रंशगदापहम् ॥ १४ ॥

चाङ्गेर्यम्ललोणिका तस्याः स्वरसः, कोलस्य क्वाथः, दध्यम्लं दधिरूपमम्लमेतत्त्रयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणं क्षारनागरयोः कल्क इदं चाङ्गेरीघृतम् ।

कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १५ ॥

अन्यत्क्षुद्ररोगे वक्ष्यति

अथ श्लेष्मातिसारः—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।
योज्यश्चाऽऽमातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १६ ॥
पूतीकव्योषबिल्वाग्निपाठादाडिमहिङ्गुभिः ।
भोजयेत्संस्कृतैर्यूषैः श्लेष्मातीसारपीडितम् ॥ १७ ॥
गोकण्टकगुहाव्याघ्रीकषायं सुशृतं पिबेत् ।
आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १८ ॥
पथ्या सौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषावचम् ।
आमातिसारं कफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १९ ॥
चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालबिल्वं सनागरम् ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्दिश्लेष्मातिसारजित् ॥ २० ॥
पथ्याग्निकटुकापाठवचामुस्तकवत्सकैः ।
सनागरैर्जयेत्क्वाथः कल्को वा श्लेष्मिकसृतिम् ॥ २१ ॥
पाठां वचां त्रिकटुकं कुष्ठं च कटुरोहिणी ।
उष्णाम्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातीसारनाशनम् ॥ २२ ॥

इति श्लेष्मातिसारः ।

---

१ ग. "ध्निकाज्ञुवि" ।

अथ संनिपातातिसारः—

समङ्गातिविषा मुस्ता विश्वह्रीबेरधातकी ।
कुटजत्वग्फलैर्बिल्वैः क्वाथः सर्वातिसारनुत् ॥ २३ ॥
अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
चतुः समेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥
आमातिसारमानाहं सविबन्धं विषूचिकाम् ।
कृमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ २५ ॥

इत्यभयादिगुटिका ।

अथ बृहच्छालिपर्ण्यादि—

बिल्वाब्दधातकीपाठाशुण्ठीमोचरसाः समाः ।
पीता रुन्धन्त्यतीसारं गुडतक्रेण योजिताः ॥ २६ ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वाग्निपाठानागरधान्यकम् ॥
एतदाहारसंयोगो हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ २७ ॥

इति बृहच्छालिपर्ण्यादि ।

अथ कुटजपुटपाकः—

अवेदनं सुसंपक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ २८ ॥
स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु दग्ध-
माद्राय तत्क्षणमतीव च कोथयित्वा ।
जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं
बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् ॥ २९ ॥
सुस्विन्नमेतदपपीड्य रसं गृहीत्वा
क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः
सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ ३० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

अथ स्योनाकपुटपाकः—

काश्मरीपद्मपत्राद्यात्पक्वात्कट्वङ्गवल्कलात् ।
सपद्मकेसराद्ग्राही स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ ३१ ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ।
भेषजत्वात्पलं चास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १२ ॥

इति स्योनाकपुटपाकः ।

कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशोभनः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत् ॥ १३ ॥
इच्छन्त्यष्टमांशेन क्वाथादतिविषारजः ।

अथ कुटजावलेहः—

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४ ॥
चतुर्भागावशेषं तु कषायमुपकल्पयेत् ।
वस्त्रपूते पुनः क्वाथ्यं यावल्लेहत्वमागतम् ॥ १३५ ॥
मल्लातकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटु तथा ।
रसाञ्जनं चित्रकं च कुटजस्य फलानि च ॥ ३६ ॥
वचामतिविषां बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
वालकं च समङ्गा च प्रत्येकं तु पलं पलम् ॥ ३७ ॥
त्रिंशत्पलं गुडस्यात्र चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।
मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ ३८ ॥
एवं लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सांनिपातिकम् ॥ ३९ ॥
ये च दुर्नामजा रोगास्तांश्च सर्वान्व्यपोहति ।
रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १४० ॥
ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।
अनुपाने घृतं दद्याद्दधि तक्रं जलं पयः ॥ ४१ ॥
जीर्णान्नपथ्यभोजी स्यादर्शोऽल्पः प्रतिमुच्यते ।
रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ ४२ ॥

इति कुटजावलेहः ।

अन्यच्च—

शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।
क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन्वस्त्रपूते पुनः पचेत् ॥ ४३ ॥
सौवर्चलयवक्षारबिडसैन्धवपिप्पली ।
धातकीन्द्रयवाजाजिचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ ४४ ॥

---

१ ग. °समयतारये° । २ क. °र्शसिप° । ३ ग. °स्मिंस्तद् कृत्वा पु° ।

लिह्याद्बदरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥ ४५ ॥
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैतत्प्रवाहिकाम् ।

इति कुटजावलेहः ।

अथ षडङ्गघृतम्—

लेहे यत्रास्ति नो मागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः ॥ ४६ ॥
तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवकल्को विजानता ।
वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः ॥ ४७ ॥
पिप्पली शृङ्गबेरं च लाक्षाकटुकरोहिणी ।
षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेया मण्डावचारितम् ॥ ४८ ॥
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

इति षडङ्गघृतम् ।

इति संनिपातातिसारः ।

अथ श्लेष्मपित्तातिसारः—

समङ्गा धातकी बिल्वमाम्रास्थ्यम्भोजकेसरम् ॥ ४९ ॥
बिल्वं मोचरसं लोध्रं कुटजस्य फलत्वचम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन कषायं कल्कमेव च ॥ ५० ॥
श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं वाऽथ नियच्छति ।

इति समङ्गादिक्वाथश्चूर्णं च ।

अथ वातश्लेष्मातिसारः—

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ॥ ५१ ॥
कुरुतस्तावतीसारं क्रुद्धौ वह्निं निहत्य च ।
द्रवं सफेनं पुरिषं तन्वामं मन्दगन्धिकम् ॥ ५२ ॥
सशब्दवेदनावन्तं तत्राऽऽमं परिपच्यते ।
नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमक्लमैः ॥ ५३ ॥
प्रसक्तसक्थिकट्यूरुजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ।
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथ वा ॥ ५४ ॥
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणे ।
वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ ५५ ॥
तदत्रापि प्रयुञ्जीत संचिन्त्य कफमारुतौ ।

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

अथ च्छर्द्यतीसारः–

बिल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः साक्षौद्रशर्करः ॥ ५६ ॥
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाऽऽहुतिम् ।
पटोलयवधान्याककाथः पीतः सुशीतलः ॥ ५७ ॥
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ।
प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथाबलम् ॥ ५८ ॥
तृष्णातीसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरं वटशृङ्गावरोहकौ ॥ ५९ ॥
रसः कार्योऽथ वा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ।
छर्दिज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ ६० ॥
नियच्छत्यचिराद्युक्तं स्रुतिं वाऽनेकहेतुजाम् ।

इति च्छर्द्यतीसारः ।

अथ शोफातीसारः–

विडङ्गातिविषामुस्तादारुपाठाकलिङ्गकम् ॥ ६१ ॥
मरिचेन समायुक्तं शोफातीसारनाशनम् ।
किराताब्दामृतोदीच्यमुस्ताचन्दनधान्यकैः ॥ ६२ ॥
शोफातीसारहृत्कासतृड्दाहज्वरनाशनः ।

इति शोफातीसारः ।

अथ भयशोकजावतीसारौ–

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ॥ ६३ ॥
तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ।

तत्र प्रयोगाः–

विषार्शःकृमिसंभूते हिता योमयशर्मदा ॥ ६४ ॥
शर्कराधातकीलोध्रपाठारलुपिप्पलीसमक्रामिः ।
मोचरसपद्मकेसरसितायुतः क्षौद्रसंमिश्रः ॥ ६५ ॥
अर्शःप्रभवं कृमिजं विरुद्धपानान्नदोषसंभूतम् ।
अतिसारमयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ ६६ ॥

इति कल्याणकावलेहः ।

अथाऽऽमपाचनविधिः—

नागरातिविषामुस्ताक्वाथः स्यादामपाचनः ।
नागरातिविषाहिङ्गुमुस्तावत्सकचित्रकाः ॥ ६७ ॥
घनतेजोवतीपाठापिप्पलीन्द्रयवाः समाः ।
सैन्धवं कौटजं बीजं वचा कटुकरोहिणी ॥ ६८ ॥
बिडं पाठामतिविषां विडङ्गं विश्वभेषजम् ।
एलाकुटजबीजानि लोध्रं सावरकं निशि ॥ ६९ ॥
वत्सकातिविषाशुण्ठीबिल्वं हिङ्गु यवाम्बु च ।
श्लोकार्धाभिहिता योगाः षडेते पाचना मताः ॥ ७० ॥
उष्णाम्बुमद्यधान्याद्यैः पीता वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ।

इत्यामपाचनविधिः ।

अथ प्रवाहिका:—

तैलं सर्पिर्दधि क्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ॥ ७१ ॥
सर्वमालोड्य पातव्यं सद्यो हन्ति प्रवाहिकाम् ।
कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ॥ ७२ ॥
दध्नः सारोऽष्टमो भागः खण्डो हन्यात्प्रवाहिकाम् ।
बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ ७३ ॥
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ।

अथ त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणं त्रिफला चैव चित्रको गजपिप्पली ॥ ७४ ॥
* बिल्वकर्कटिकाहिंस्राविडङ्गं सनिदिग्धिकम् ।
घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥
तत्प्रयोगं पिबेत्काले हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् । (?)

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

अथ पुरीषक्षयः—

क्षीणाग्न्यतिपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् ।
स पिबेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोन्वितम् ॥ ७६ ॥

---

* ग. पुस्तके बिल्वकर्कटिकाऽत्र बिल्वपोशिका ।

---

१ क. °धान्योष्णैः पी° ।

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
सुतप्त*कुप्यक्कथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७७ ॥
बलाविश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् ।
दीप्ताग्निं पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ ७८ ॥
शशमांसं रुचिकरं सखण्डं सघृतं दधि ।
विपाच्य खादेत्सेवेच्च मुद्गान्नं शकृतः क्षये ॥ ७९ ॥
इति पुरीषक्षयः ।

तत्र सामान्यम्—

विबद्धवातो विट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।
सरक्तपिच्छश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ १८० ॥
यथाऽमृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
सरक्तोत्थेषु तत्पेयमपां भागेषु संस्कृतम् ॥ ८१ ॥

अथ सर्वातीसारे—

यथा शृतं भवेद्वारि तथाऽतीसारनाशनम् ।
अतीसारं निहन्त्येव शतभागशृतं जलम् ।
अतीसारेषु पानीयमधिकस्याधिकं फलम् ॥ ८२ ॥

अथ कुटजाष्टकावलेहः—

पेक्कार्द्रा[1]त्कुटजात्तुलां जलघटेऽष्टांशं पुनः पालिकैः
पाठा शाल्मलिधातकीघनविषालज्जाम्रबिल्वैः सह ।
तल्लिह्यात्कुटजाष्टकं जलगवाजाक्षीरमण्डानुपोऽ-
तीसारं ग्रहणीमसृग्दरमसृक्पित्तासृगर्शो जयेत् ॥ ८३ ॥

अथ कपित्थाष्टकम्—

धान्याजाजीयवानीरुचकजलचतुर्जातविश्वोषणाग्नि-
ग्रन्थ्यैकांशं त्रिभागं करिकणमगधा[2]दीप्यवृक्षाम्लबिल्वम् ।
श्वेताषट्कं कपित्थाष्टकमिदमरुचिं गुल्मयक्ष्मप्रतिश्या-
तीसारार्शोग्निसादग्रहणिगलगदश्वासकासान्निहन्ति ॥ ८४ ॥
इति कपित्थाष्टकम् ।

* क. पुस्तके—सुतप्तसुवर्णरजतताम्रलोहनिर्वापणात्क्वथितेन ।

१ क. पक्वार्द्रा° । २ ग. करिकणमगधा°दी° ।

अथ लघुलाईचूर्णम्—

कर्षं गन्धकमर्धपारदमुभौ कुर्याच्छुभां कज्जलीं
ऽयक्षं ऽयूषणतश्च पञ्चलवणं स्यादर्धकर्षं पृथक् ।
तच्छक्रासनचूर्णतुल्यनिहितं तत्सर्वमेकीकृतं
स्वादेच्छाणमितं सकाञ्जिकपलं मन्दाग्न्यतीसारनुत् ॥८५॥

इति लघुलाईचूर्णम् ।

अथ बृहल्लाईचूर्णम्—

दीप्यौ क्षारत्रयाग्नित्रिकटुगजकणावेल्लभल्लातकोग्रा
द्वे जीरे हिङ्गुकुष्ठाखिलपटुरसगन्धाभ्रधूमोत्तमाश्च ।
एतेषां तुल्यगन्धं रज उदितमतीसारशूलग्रहण्या-
नाहप्लीहप्रमेहानलहतिषु बृहल्लाईचूर्णं प्रशस्तम् ॥ १८६ ॥

इति बृहल्लाईचूर्णम् ।

अथ मृतसंजीवनो रसः—

रसगन्धौ विषं सूतात्पादभागं समं च तैः ।
गगनं भावयेदेभी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ ८७ ॥
सर्पाक्षी धातकी स्वर्णा विषा विश्वजयाऽम्बुदम् ।
यवानी बिल्वधान्याकजीरपाठाः कणा शिवा ॥ ८८ ॥
कुटजत्वक्कपित्थं च दाडिमं सकलिङ्गकम् ।
इत्येषां गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥ ८९ ॥
मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य वल्लकः ।
षट्प्रकारमतीसारं हंन्त्यनेनानुशीलितः ॥ ९० ॥
विश्वाब्दधातकीदारु यवान्यम्बुकणावचम् ।
कुटजो धान्यकं बिल्वं पाठेन्द्रयवशाल्मलम् ॥ ९१ ॥
विषामयं समं चैषां चूर्णेन मधुना सह ।

इति मृतसंजीवनो रसः ।

अथ चन्द्रप्रभावटी—

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं मृतं चाभ्रं समं समम् ॥ ९२ ॥

---

१ क. °वर्धं पञ्चव° । २ क. च दद् । ३ ग. °कं ताम्रं मृतं च° ।

तुल्यं च खादिरं सारं तथा मोचरसं क्षिपेत् ।
द्रवैः शाल्मलिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् ॥ ९३ ॥
चणमात्रां वटीं कृत्वा खादेज्जीरकसंयुताम् ।
त्रिदोषजमतीसारं सज्वरं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ९४ ॥

इति चन्द्रप्रभावटी ।

स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धान्नभोजनम् ।
व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
इति किंचिन्निगदितमतीसारचिकित्सितम् ।
ग्रन्थभूयस्त्वभीत्याऽत्र नाधिकं किंचिदीरितम् ॥ १९६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां त्रिमल्लभट्टप्रथितायामतीसारचिकित्सा नाम चतुष्षष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरातीसारः–

पृथगुक्तनिदानेन ज्वरातीसारनिर्णयः ।
कर्तव्यो भिषजा तत्र तत्क्रमेण विधिर्यतः ॥ १ ॥
ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नेहोदितं पुनः ॥ २ ॥
च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
अतिप्रवर्तमानं तु साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥ ३ ॥
ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ४ ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
उत्पलषष्टिकासिद्धं लाजकमण्डादिकं पेयम् ॥ ५ ॥

यथा–

पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत्साम्लां शृतां नरः ॥ ६ ॥

इत्युत्पलषट्कम् ।

अथ पाठासप्तकक्वाथः—

धातकी क्वाथसंसिद्धा विश्वभेषजकल्किता ।
दाडिमाम्लयुता पेया ज्वरातीसारशूलिनाम् ॥ ७ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षुरकारनालैः
स्विन्नां लिहन्ति विजयां मधुनाऽन्वितां ये ।
तेषां प्रणाशमुपयान्त्युदरामयास्तु
सर्वे सशूलविषमज्वरकासहिक्काः ॥ ८ ॥

मुस्ताकरेणूपपद्मक्वाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥ ९ ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तापर्पटकामृता ।
जयत्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधा ॥ १० ॥

इति पाठासप्तकक्वाथः ।

अथ नागरादिः—

नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ११ ॥

इति नागरादिः ।

अथ बृहद्गुडूच्यादिः—

गुडूचीप(पा)माख्याम्बुदकुटजयावप्रतिविषा-
किरातोशीराह्लाहिमसलिलविश्वौषधकृतः ।
कषायः पीतोऽसौ व्यपनयति बलाससहितम्
ज्वरातीसारं रक्ततृडरुचिवमीदाहशमनः ॥ १२ ॥

इति बृहद्गुडूच्यादिः ।

अथ ह्रीबेरादिः—

ह्रीबेराऽतिविषा मुस्ता बिल्वनागरधान्यकम् ।
पिबेत्पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥ १३ ॥
सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाऽपि विज्वरम् ।

इति ह्रीबेरादिः ।

अथ कलिङ्गादिक्वाथः—

कलिङ्गाऽतिविषा शुण्ठी किराताम्बुयवासकम् ॥ १४ ॥

---

१ म. °ज्वरविषम° । २ घ. °हाः । कणाक° । ३ क. °मघः ॥ १० ॥

ज्वरातिसारसंतापं नाशयेदविकल्पतः ।

इति कलिङ्गादिक्वाथः ।

अथोशीरादिक्वाथः—

उत्पलं दाडिमत्वक्च पद्मकेसरमेव च ॥ १५ ॥
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ।
उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥ १६ ॥
समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ।
हन्त्यरोचकपिच्छामविबन्धं सातिवेदनम् ॥ १७ ॥
सशोणितमतीसार सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ।

इत्युशीरादिक्वाथः ।

अथ बिल्वादिः—

बिल्वबालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ॥ १८ ॥
कुटजाब्दामृताक्वाथो ज्वरातीसारशूलनुत् ।

इति बिल्वादिः ।

अथ व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषवत्सकबीजानि निम्बभूनिम्बमार्कवम् ॥ १९ ॥
चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतानेतांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ॥ २० ॥
सर्वमेकत्र संयुक्तं पातव्यं तण्डुलाम्बुना ।
सक्षौद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ २१ ॥
तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ।
कामलाग्रहणीदोषान् गुल्मान् प्लीहानमेव च ।
प्रमेहं पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ २२ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

रसः पूर्वोक्त एव ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ज्वरातीसारचिकित्साकथनं नाम
पञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६५ ॥

---

१ ग. °न्द्रामृतः क्वा° । २ ग. °मूलिने ।

अथ षट्षष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ ग्रहण्यधिकारः—

अथ ग्रहणीनिदानम्—

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणी किं तामाह—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी साऽभिधीयते ॥ २ ॥

कला किं तामाह—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ग्रहणीमाह—

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ४ ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृषालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्यपाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ६ ॥

तत्र वातः—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ७ ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संदूष्य कुरुते गदान् ।

व्यथाः—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता ॥ ८ ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णविषूचिका ॥ ९ ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ १० ॥

जीर्णे जीर्यति चाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ११ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १२ ॥

अथ पित्तजा—

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनिलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ १३ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १४ ॥

अथ कफजा—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १५ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १६ ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १७ ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टं गुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशास्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १८ ॥

अथ त्रिदोषजा—

पृथग्वातादि निर्दिष्टं हेतु लिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं ग्रहणीदोषमुल्बणम् ॥ १९ ॥

घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह—

प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ २० ॥

अथ संग्रहणीलक्षणम्—

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भ्रमः ।
द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ २१ ॥

---

१ ग. °म् । संप्लाव° । २ ग. °तिमैथुनात् । ३ ग. °र्यकफष्ठी° । ४ ग. °थं तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ।

आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा द्वादशाहाद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ सात्म्यं च गच्छति ।
दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।
सा भवेदामवातेन संग्रहाद्ग्रहणी मता ॥ २३ ॥

अथ साध्यासाध्यलक्षणम्—

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारस्तैर्यैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नो विनिवर्तते वा ॥२४॥
बालके ग्रहणीसाध्या यूनि कृच्छ्रा प्रकीर्तिता ।
वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानं नाम षट्षष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ ग्रहणीचिकित्सा—

तत्र वातजा—

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसारभेषजैः ॥ १ ॥
दोषं सामं निरामं च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्याऽऽमं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥ ३ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत्संवर्तयत्यपि ॥ ४ ॥

संवर्तयति घनी करोति ।

ज्ञात्वा तु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् ।
दीपनैर्भेषजैः पक्वैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

तस्या उपचाराः—

धान्यबिल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीशृतं जलम् ।
स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ६ ॥

---

१ ग. शान्ति ।

अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्—

पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः।
रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गसटिभिर्घृतम् ॥ ७ ॥
पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च।
शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ ८ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः।
काञ्जिकेन च तत्पक्त्वा पीतमग्निकरं परम् ॥ ९ ॥
शूलगुल्मोदरानाहकार्श्यानिलगदापहम्।

अत्र सुराभावे द्विगुणं काञ्जिकं देयम्।

इति पञ्चमूलाद्यं घृतम्।

अथ शुण्ठीघृतम्—

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम्।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥

इति शुण्ठी घृतम्।

इति वातग्रहणी।

अथ पित्तग्रहणी—

रसाञ्जनादिचूर्णम्—

रसाञ्जनं प्रतिविषा वत्सकस्य फलत्वचौ ॥ ११ ॥
नागरं धातकी चैव सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पित्तग्रहणिदोषार्शोरक्तपित्तातिसारनुत् ॥ १२ ॥

इति रसाञ्जनादिचूर्णम्।

अथ नागराद्यं चूर्णम्—

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १३ ॥
नागरातिविषामुस्तं धातकी सरसाञ्जनम्।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठातिक्तकरोहिणी ॥ १४ ॥
पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १५ ॥

अर्शांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १६ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

अथ चन्दनाद्यं घृतम्—

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठामूर्वाकटुत्रयम् ।
षड्ग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णीपरूषकम् ॥ १७ ॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतकान् ।
कटुकारोहिणीमुस्तनिम्बं च द्विपलांशकम् ॥ १८ ॥
द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थघृतात्पचेत् ।
किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १९ ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

व्रीहिप्राण्यङ्गयोः क्वाथमुषितं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।
विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २१ ॥

अथ श्लेष्मग्रहणी—

अथ रास्नादिचूर्णम्—

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
लवणाम्लकटुक्षारैः क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् ॥ २२ ॥
शठी व्योषाऽभयाक्षारो ग्रन्थिकं बीजपूरकम् ।
लवणाम्लाम्बुना पेयं श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ २३ ॥
रास्नापथ्याशटीव्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
ग्रन्थिकं मातुलुङ्गस्य सममेकत्र चूर्णयेत् ॥ २४ ॥
पिबेदुष्णेन तोयेन श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ।

इति रास्नादिचूर्णम् ।

अथ सर्वजाग्रहणी—

तत्र शुण्ठ्यादिः—

सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ २५ ॥

---

१ क. वाथा । २ ग. °भयीरा° ।

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टघृतानि च ।
प्रविभज्य यथावस्थं सर्वजे बस्तिकर्म च ॥ २६ ॥
शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेज्जलेन क्वथितां समांशाम् ।
मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २७ ॥

इति शुण्ठ्यादिः ।

अथ चित्रकादिगुटिका—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदा च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ २८ ॥
गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ २९ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

अथ कल्याणकावलेहः—

भैषज्यमेकतः सर्वं ग्रहण्यां तक्रमेकतः ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ॥ ३० ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्वैशद्याच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ३१ ॥
तावत्संवर्धयेत्तक्रं यावत्स्याद्बद्धविट्कता ।
ततस्तु ह्रासयित्वा तदन्नं संभोजयेत्क्रमात् ॥ ३२ ॥
अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
दद्याद्भोजनकाले तु प्रातर्नक्तं च रोगिणे ॥ ३३ ॥
त्रिप्रस्थामलकीरसाद्गुडतुलार्धं च त्रिवृत्तैलयो-
र्मान्यौ पञ्चपटुर्विदीप्यहपुषाजाजीवराषट्कटु ।
पाठैलाकणवेल्लमाक्षिकमयं लेहस्त्रिजातव्रण-
त्वग्बीजोदरमेहरुग्ग्रहणिपाण्डूवर्शस्सु कल्याणकः ॥ ३४ ॥

इति कल्याणकावलेहः ।

अथ वृद्धगङ्गाधरं चूर्णम्—

मुस्तावालकलोध्रवत्सकवृकीविश्वारलुश्रीमदा-
लज्जामोचरसाब्रकीटजविषाचूर्णस्तु गङ्गाधरः ।

१ ब. °टाल्याक° ।

पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकयुतः कर्षोन्मितो वाहिका-
  मुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥३५॥

इति वृद्धगङ्गाधरं चूर्णम् ।

अथ बृहल्लवङ्गादिचूर्णम्—

अर्धश्वेतालवङ्गागरुतगरतुगात्वक्कणा शीतशुण्ठी-
  जीरोशीरेभजातीफलनलदजलालोत्पलैलेन्दुचूर्णम् ।
दोषार्तेऽल्पाग्निशुक्रज्वलनबलरुचौ गुल्ममेहप्रतिश्या-
  हिक्काकासातिसारक्षयतमकगलोरुग्रहेषु ग्रहण्याम् ॥ ३६ ॥

इति बृहल्लवङ्गादिचूर्णम् ।

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम्—

जातीफलाग्निहिमवेल्लतिलेन्दुजीर-
  वांशीत्रिकत्रयमनक्षमितं नतं च ।
तालीसदेवकुसुमे अपि चूर्णमेषां
  द्विःशर्करं च सममङ्गमिदं ग्रहण्याम् ॥ ३७ ॥

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ महाकल्याणगुडः—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ।
धान्यकं च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥ ३८ ॥
त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकस्तथा ।
सौवर्चलं सैन्धवं च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ ३९ ॥
आरग्वधस्त्वचं पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
नागरेन्द्रयवा चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ ४० ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां तथा ॥ ४१ ॥
तिलतैलं पलान्यष्टौ रसमामलकं तथा ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४२ ॥
यदा पक्वं विजानीयात्तदैनमवतारयेत् ।
उदुम्बरं वाऽऽमलकं बदरं* वा यथाफलम् ॥ ४३ ॥

---

* ग. पुस्तके–°रं वा प्रकल्पयेत् । यथाबलं प्रयुञ्जीत समीक्ष्य मतिमान्भिषक् । सर्वांश्च प्र° ।

तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाऽनलम् ।
निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ४४ ॥
अर्शांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहभगंदरम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
कल्याणकगुडश्चैष पिचुपादं समश्नुयात् ।
ज्वरेऽपि च सदा योज्यो रक्तपित्ते सविड्ग्रहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः राळ इति लोके ।
इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥
बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गबेर-
क्वाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
शोफाग्निसादारुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

त्रिकांशे तक्रस्य त्रिकुडवपटी पथ्यमभयाः
पचेद्यस्थीः सार्धं घृततिलजशुण्ठ्यग्निकुडवैः ।

---

१ क. °वरप्रस्थः स्वा° ।

समावाप्यांजाजीमरिचचपलादीप्यकपलं
लिहन्नेता हन्ति ग्रहणिमनलं दीपयति च ॥ ५२ ॥

इति तक्रहरीतकी ।

अथ रसाः-

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहभस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥ ५३ ॥
चित्रकस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचाभां वटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥ ५४ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ।

इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ सुवर्णरसपर्पटी-

शुद्धं सूतं पलमितं तुर्यांशस्वर्णसंयुतम् ॥ ५५ ॥
मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाप्नुयात् ।
प्रक्षाल्योष्णाम्बुना पश्चात्पलमात्रे सुगन्धके ॥ ५६ ॥
द्रुते लोहमये पात्रे बादरानलयोगतः ।
प्रक्षिप्य चालयेल्लोह्यां मन्दं लोहशलाकया ॥ ५७ ॥
ततः पाकं विदित्वा तु रम्भापत्रे शनैः क्षिपेत् ।
गोमयस्थे तदुपरि रम्भापत्रेण यन्त्रयेत् ॥ ५८ ॥
शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रमवृद्धं निषेवयेत् ।
माषमात्रं भवेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् ॥ ५९ ॥
सक्षौद्रेणोषणेनैव लेहयेद्भिषगुत्तमः ।
ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी ॥ ६० ॥
सद्यो बलकरी शुक्रवर्धिनी वह्निदीपनी ।
क्षयकासश्वासमेहशूलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६१ ॥

इति सुवर्णरसपर्पटी ।

अथ ग्रहणीकपाटः-

शुद्धाहिफेनबलिसूतकपर्दभस्म-
हालाहलोषणविशुद्धसुवर्णबीजैः ।
अम्भोधिपङ्क्तिकरशैलधराष्टविंश-
त्यंशैर्विचूर्णिततमैर्ग्रहणीकपाटः ॥ ६२ ॥

---

१ क. °इसवक्षणा° ।

वल्लोऽस्य हन्ति मधुना सह जीरकेण
मुक्तोऽतिसारमपि संग्रहणीमुदग्राम् ।
आमं विपाच्य सहसा जनयत्यवश्यं
वैश्वानरं जठरवर्तिनमार्तिभाजः ॥ ६३ ॥

इति ग्रहणीकपाटः ।

अथ ग्रहणीगजकेसरिरसः—

गन्धं पारदमभ्रकं च वरदं लोहं च जातीफलं
बिल्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां व्योषं तथा धातकीम् ।
मुस्तामप्यभयां कपित्थजलदौ दीप्यानलौ दाडिमं
टङ्काद्भस्म कलिङ्गकाह्वमकजं बीजं च पक्षेक्षणम् ॥ ६४ ॥
एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं संमर्द्य संचूर्णये-
द्धत्तूरच्छदजैः रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीच्याकृतिम् ।
वृत्तोऽसौ ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरा-
तीसारं विनिहन्ति जूर्तिसहितां तीव्रां विषूचीमपि॥ ६५ ॥
दुःसाध्यामपि बिम्बिसीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं
नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीमकण्ठीरवः ॥ ६६ ॥

इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ ग्रहणीकपाटम्—

रसेन्द्रगन्धातिविषाभयाभ्रं क्षारत्रयं मोचरसो वचा च ।
जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटम् ॥ ६७ ॥
तस्यार्धमाषं मधुना प्रभाते शम्बूकभस्माभियुतं निहन्ति ।
उग्रं ग्रहण्यामयमग्निमान्द्यं क्षैण्यं क्षयं श्वासमुरःक्षतं च ॥ ६८ ॥

इति ग्रहणीकपाटम् ।

अथ रसपर्पटी—

शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम् ।
निहन्ति ग्रहणीं क्षौद्रयुक्ता पथ्यभुजां भृशम् ॥ ६९ ॥

इति रसपर्पटी ।

अथ शम्बूकभस्मयोगो भैषजतन्त्रात्—

दग्धशम्बूकसिन्धूत्थतुल्यं क्षौद्रेण लेहयेत् ।
निष्कैकेन निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ७० ॥

इति शम्बूकभस्मयोगो भैषजतन्त्रात् ।

निषेधः-

पिच्छिलानि कठोराणि गुरूण्यन्नानि यानि च।
आमकुन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः क्वचित् ॥ ७१ ॥

अथाग्निसूतराजः-

रसबलिसमभागं तुल्यहिङ्गुलयुक्तं
द्विगुणितमहिफेनं धूर्तबीजेन तुल्यम्।
निखिलविहितचूर्णं षोडशांशं विषं स्या-
द्ग्रहणिजलधिशोषी सूतराजो ह्यग्निः ॥ ७२ ॥
घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रं प्रवाह्
हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलेन।
त्रिकटुकमधुयुक्तः सर्ववान्ति च शूलं
कफपवनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम्॥ ७३ ॥

इत्यग्निसूतराजः।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानचिकित्साकथनं नाम
सप्तषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्टितमस्तरङ्गः।

अथार्शोधिकारः-

निदानम्-

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान्जगुः ॥ २ ॥

अथ वातार्शोहेतुः-

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

---

१ क. "मेदांसि च"।

अथ पित्तार्शोहेतुः—

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

अथ कफार्शोहेतुः—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

अथ त्रिदोषार्शोहेतुः—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च ।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥

पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ १० ॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ११ ॥

वातार्शः—

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः कर्कशाः खराः ॥ १२ ॥
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
बिम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसंनिभाः ॥ १३ ॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
श्वासकासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥

---

१ क. '°म्भोऽन्नस्य' । २ क. '[illegible]' । ३ क. 'विषमाः क' ।

कृष्णत्वक्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १७ ॥

पित्तार्शः—

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १८ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसंनिभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्छारुचिमोहदाः ॥ १९ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २० ॥

कफार्शः—

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ २१ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसंनिभाः ॥ २२ ॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकार्षिणः ।
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २३ ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २४ ॥
वसाभसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २५ ॥

त्रिदोषार्शः—

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ।

रक्तार्शः—

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २६ ॥
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः ॥ २७ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २८ ॥

१ ख. 'द्रवहरि' । २ क. 'रुणुर्' ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ।
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न गच्छति ॥ २९ ॥
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।

अथ वातानुबन्धः—

कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि वाऽधिकम् ॥ ३० ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरूक्षणम् ।

कफानुबन्धमाह—

शिथिलं श्वेतपीतं च विट्स्निग्धं गुरुशीतलम् ॥ ३१ ॥
यद्यर्शसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ।
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ॥ ३३ ॥
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ।
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ॥ ३४ ॥
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ।

साध्यत्वादि—

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ ३५ ॥
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ।
द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि तु ॥ ३६ ॥
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परि संवत्सराणि च
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ ॥ ३७ ॥
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ।
शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ॥ ३८ ॥
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ।
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ॥ ३९ ॥
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ।
हृत्पार्श्वशूलसंमोहौ छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ॥ ४० ॥

कृष्णागुरुवास्यगन्धश्च म्रियन्तुर्गुरुजा नरम् ।
तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ॥ ४१ ॥
शोथातीसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ।
मेढ्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ ४२ ॥
गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥ ४३ ॥
कीलोपमं स्थिरकरं चर्मकीलं तु तं विदुः ।
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीपोतरचिरस्यामर्शोनिदानकथनं नामाष्टविंशस्तरङ्गः ॥ १८ ॥

अथैकोनत्रिंशत्तमस्तरङ्गः ।

अथार्शश्चिकित्सा—

तत्रार्शसामुपदिशन्ति चतुष्प्रकार-
मारोग्यमेकमगदैरपरं च शस्त्रैः ।
क्षारेण चान्यदनलेन चतुर्थमित्थ-
मित्यागमैककृतिनः किल सुश्रुताद्याः ॥ १ ॥
स्यादौषधैरचिरजेषु चिरोद्गतेषु
क्षारेण च क्षतजपित्तसमुद्भवेषु
स्थूलेषु वातकफजेष्वनलेन शस्त्रैः
सत्त्वाधिकस्य बलिनश्च ततश्चिकित्सा ॥ २ ॥

चिकित्साकलिकातः ।

तस्य प्रतिक्रिया—

स्नेहस्वेदादयो वाते पित्ते स्यू रेचनादयः ।
कफे वान्त्यादयोऽर्शस्सु मिश्रे मिश्रा प्रतिक्रिया ।
पित्तवद्रक्तजे कार्यः प्रतीकारोऽर्शसि ध्रुवः ॥ ३ ॥
अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ ४ ॥

---

१ क. 'स्मः खौड ।

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसि ॥ ५ ॥
वातातिसारवद्भिन्नवर्चांस्यर्शांस्युपाचरेत् ।
उदावर्तविधानेन गाढविट्कानि चाऽसकृत् ॥ ६ ॥
प्रवृत्तबहुलास्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।
विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानीविश्वसंयुतम् ॥ ७ ॥
न प्ररोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमाहताः ।

अथ तिलादिमोदकः—

तिलं भल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ८ ॥

इति तिलादिमोदकः ।

अथ मरीचादिमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकसूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः प्रोक्तोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ९ ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति प्रभूतगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लीपदमर्शांसि च नाशयत्याशु ॥ १० ॥

इति मरिचादिमोदकः ।

अथ नागकेसराद्यवलेहिका—

मृल्लिप्तं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ११ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासाद्गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः॥ १२ ॥
अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।
पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ १३ ॥
समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो दद्याद्गुदजे शोणितात्मके ॥ १४ ॥
त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ १५ ॥

---

१ प, मार्कण्डं समाहाय पु° ।

चित्रविल्वाग्निसिन्धूत्थनागरेन्द्रयवाररलून् ।
तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ १६ ॥
नागकेसरमल्लातनवनीततिलैः कृतः ।
कल्कः शुक्तिमितो लीढो रक्तार्शःकुलकण्डनः ॥ १७ ॥

इति नागकेसराद्यवलेहिका ।

अथ शिरीषबीजादिलेपः—

शिरीषबीजं द्वौ क्षारौ लाङ्गली सैन्धवं वचा ।
स्नुहीक्षीरेण पिष्टानि गवां पित्तेन भावयेत् ॥ १८ ॥
अर्शांसि लेपयेत्तेन सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
लिप्तान्येतानि सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः ॥ १९ ॥

इति शिरीषबीजादिलेपः ।

अथ रालाधूमादिः—

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत चिकित्सकः ॥ २० ॥
पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीशस्य फलं तथा ।
स्नुग्दुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान्हरेत् ॥ २१ ॥
हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितम् ।
एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ २२ ॥
शस्त्रैर्वाऽथ जलूकाभिः प्रोच्छन्नकठिनार्शसः ।
शोणितं संचितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ २३ ॥
रालाचूर्णस्य तैलेन सार्षपेण युतस्य च ।
धूमदानेन युक्त्याऽर्शोरक्तस्रावो निवर्तते ॥ २४ ॥

इति रालाधूमादिः ।

अथ सूरणपिण्डी—

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।
तथैवार्शांसि सर्वाणि वल्लकारुष्करौ हतः ॥ २५ ॥
हरिद्रायाः प्रयोगेण प्रमेहा इव षोडश ।
क्षाराग्निभ्यां निवर्तन्ते तथा कृश्या गुदोद्भवाः ॥ २६ ॥
भागाः षोडशवृद्धदारकसहितात्कन्दात्कृतात्कर्कशा-
दष्टौ चित्रकमूलतश्च तुलिताः स्युस्तालमूलीयुतात् ।

तालीसत्रिफलाविडङ्गमगधाविश्वोपकुल्याजटा-
मल्लातैश्च चतुष्पलैर्द्विपलिकैरेलालवङ्गोषणैः ॥ २७ ॥
इत्येभिः सकलैर्गुडद्विगुणितैः कुर्याद्भिषग्मोदकान्-
यैर्भुक्तैर्न नृणां भवन्ति गुदजाः प्लीहाश्च पाण्डवामयाः ।
नो गुल्मग्रहणीगदोदररुजः कोष्ठे च शूलानि च
श्वासश्लीपदशोफविद्रधिवक्कृद्धृन्ध्यर्बुदादीनि च ॥ २८ ॥

इति सूरणपिण्डी ।

अथ काङ्कायनगुडचिकित्सा—

पथ्यादलस्य गुरुणः पलपञ्चकं स्या-
देकं पलं च मरिचादपि जीरकाच्च ।
कृष्णातदुद्भवजटाचविकाग्निशुण्ठ्यः
कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रवृद्धम् ॥ २९ ॥
एतैररुष्करपलाष्टकसंयुतैः स्या-
त्कन्दस्त्वरुष्करफलाद्द्विगुणः प्रकल्प्यः ।
स्याद्यावशूकगुडवार्धमतः समस्ता-
द्योज्यो गुडो द्विगुणितो वटकीकृतश्च ॥ ३० ॥
काङ्कायनेन मुनिना गदितः किलायं
श्रेयस्करेण वटकोऽत्र गुदामयघ्नः ।
क्षाराग्निशस्त्रतपनैरपि येन सिद्धाः
सिध्यन्त्यनेन वटकेन गुदामयास्ते ॥ ३१ ॥

इति काङ्कायनगुडश्चिकित्सातः ।

अथ समशर्करं चूर्णम्—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।
खादेन्नरः समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ३२ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

अथ चतुःसमो मोदकः—

सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुडेन यो मोदकमत्त्युदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धिं सहसैव दारकम् ॥ ३३ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ।

अथ सिन्धूत्थदेवदाल्यादिलेपः—

सिन्धूत्थं देवदाल्याश्च बीजं काञ्जिकपेषितम् ।
गुदाङ्कुरान्प्रलेपेन पातयत्यचलानपि ॥ ३४ ॥

इति सिन्धूत्थदेवदाल्यादिलेपः ।

अथ क्षारसूत्रम्—

देवदालीकषायेण शौचमाचरतां नृणाम् ।
किं वा तद्धूमसेवाभिः कुतः स्युर्गुदजाङ्कुराः ॥ ३५ ॥
तमापोलाञ्छनं केचिद्दुर्नामघ्नं जगुर्बुधाः ।
तक्रं सकृष्णं पिबतां दुर्नामश्रवणं कुतः ॥ ३६ ॥
भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
बन्धनात्सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शोभगन्दरम् ॥ ३७ ॥

इति क्षारसूत्रम् ।

अथ प्राणदो मोदकः—

तालीसज्वलनोषणाः सचविकास्तुल्या द्विभागा भवे-
त्कृष्णामूलसमन्विता त्रिपलिका शुण्ठी चतुर्जातकम् ।
स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडस्त्रिगुणितरेभिः कृता मोदकाः
कासश्वासमदाग्निमान्द्यगुदजप्लीहप्रमेहापहाः ॥ ३८ ॥

इति प्राणदो मोदकः ।

श्रीबाहुशालो गुडः—

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं सठी ।
गवाक्षीमुस्तविश्वाह्वविडङ्गानि हरीतकी ॥ ३९ ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
वृद्धदारुपलान्यष्टौ सूरणस्य च षोडश ॥ ४० ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ ४१ ॥
लेह्यं पचेत्पुनस्तावद्यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४२ ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्द*चित्रकाद्विपलांशकान् ।
एलात्वङ्मरिचं चापि नागाह्वं चापि षट्पलम् ॥ ४३ ॥

* क. सूरणकन्दः ।

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसोदनः ॥ ४४ ॥
जयेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ।
पञ्च गुल्मान्प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ४५ ॥
दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्माणं चापकर्षति ।
पीनसे च प्रतिश्याय आढ्यवाते तथैव च ॥ ४६ ॥
अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
दुर्नामारिरयं चाऽऽशु दृष्टो वारसहस्रशः ॥ ४७ ॥
प्रयत्नेनैनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षनिरामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजननो वलीपलितनाशनः ॥ ४८ ॥
रसायनवरश्चैव मेधाजनन उत्तमः ।
गुडः श्रीबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
यावद्दर्वीप्रलेपः स्याद्यावद्वा तन्तुली भवेत् ।
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः ॥ ५० ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥ ५१ ॥
सार्धं पलं पलं सार्धं अक्षरेणुकयोस्तयोः ।
ज्येष्ठा तु कन्यसा हीना प्रागुक्ता मुनिभिर्विधिना ॥ ५२ ॥

इति श्रीबाहुशालो गुडः ।

अथागस्तिमोदकः—

हरीतकीनां द्विपलं [illegible] ।
[illegible] गुडस्य [illegible] कृतम् ॥ ५३ ॥
अगस्तिमोदकानेतान्कल्पितान्परिभक्षयेत् ।
शोफार्शोग्रहणीदोषकासोदर[illegible]म् ॥ ५४ ॥

इत्यगस्तिमोदकः ।

अथ व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां
चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

---

१ क. '[illegible]' । २ क. '[illegible]' ।

दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विबन्ध-
मग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ ५५ ॥
चूर्णे चूर्णसमो देयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ५६ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

अथ विजयचूर्णम्—

श्रीदीव्योग्राग्निहिङ्गुद्विविषमिशिवृकीचव्यतिक्तापटूनि
ग्रन्थिक्षारेन्द्रजत्रित्रिकमिति विजयः सोष्णकैरण्डतैलः ।
हन्त्यर्शःकासगुल्मग्रहणिकृमिरुजः पाण्डुरुग्मूर्धवात-
श्वासप्लीहप्रमेहज्वरमरुचिमुदावर्तवध्मामवातान् ॥ ५७ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

अथ बृहद्भल्लातकलेहः—

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसंमितानि ।
विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ ५८ ॥
पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।
सितोपलाषोडशभिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥५९॥
ततः प्रयुञ्ज्याग्निबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् ।
कचान्सुनीलान्घनकुञ्चितांग्रान्सुपर्णदृष्टिं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ६० ॥
जवं हयानां बलमुत्तमं च स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।
स्त्रीवल्लभत्वं विविधं प्रभावं नीरोगतां द्वित्रिशतायुषं च ॥ ६१ ॥
न चान्नपाने परिहारमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च ।
प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ ६२ ॥

इति बृहद्भल्लातकलेहः ।

नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
क्रियामर्शस्सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितम् ।
चर्मकीलं तु संछिद्य दहेत्क्षारेण वाऽग्निना ॥ ६३ ॥

अथ रसाः—

विषरविगगनायःसूतगन्धं समांशं
समद्रुतभृङ्गथाऽऽर्द्रकन्दकैः सप्तवारम् ।

---

१ ग. 'भेद्यकथा' ।

प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितः सोऽ-
नलहतिजलबन्धं माषमात्रः ससर्पिः ॥ ६४ ॥

इति नित्योदितो रसः ।

अथार्शःकुठारो रसः—

भागः शुद्धरसस्य भागयुगुलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः
पञ्चबिल्वाग्निदलोषणात्रयरजो दन्ती च भागैः पृथक् ।
पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धूद्भवा
भागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥ ६५ ॥
स्नुग्दुग्धं च गवां जलावधि शनैः पिण्डीकृतं तद्भवे-
द्वौ माषौ गुदकीलकाननजटाच्छेदे कुठारो रसः ॥ ६६ ॥

इत्यर्शःकुठारो रसः ।

निषेधः—

वेगावरोधस्त्रीयानं कटुकं चोत्कटाशनम् ।
यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ६७ ॥

हितमाह—

शालिगोधूमवार्ताकमुद्गकन्दकठिल्लकान् ।
जाङ्गलामिषवास्तूकमरिचं चार्शसो हितम् ॥ ६८ ॥
पथ्या गुडान्विता सेव्या नित्यमर्शोविकारिभिः ।
अर्शांसि तेन शाम्यन्ति न प्ररोहन्ति चापरे ॥ ६९ ॥
कफकृन्ति न सेव्यानि द्रव्याण्यर्शोयुतैर्नरैः ।
विना तक्रसमं गव्यं विनाऽन्नं लघुपाकि च ॥ ७० ॥

इति योगतरङ्गिण्यामर्शोनिदानचिकित्साकथनं नामैकोन-
सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथाग्निमान्द्याधिकारः—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ २ ॥

कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते ।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ३ ॥
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ।

त्रिदोषजमाह—

विषमो वातजान्रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ॥ ४ ॥
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसंभवान् ।
समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।

तस्य क्रियां तत्रानामाह—

सममग्निं भिषग्रक्षेदन्नपानैर्नृणां हितैः ॥ ६ ॥
मन्दं संवर्धयेदग्निं कटुतिक्तकषायकैः ।
तीक्ष्णमग्निं दधिक्षीरपायसैः समतां नयेत् ॥ ७ ॥
स्नेहाम्ललवणाद्यैश्च विषमाग्निमुपाचरेत् ।

तत्रोपचारः—

जरणकचककुण्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेल्लं
सलवणमजमोदा हिङ्गु पथ्येति कर्षम् ।
पृथगथ पलमात्रा स्यात्त्रिवृच्चूर्णमेषां
जननमुदरवह्नेः पाचनं रेचनं च ॥ ८ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मान्द्यनिदानचिकित्साकथनं नाम
सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अजीर्णस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ १ ॥
ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ २ ॥
आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ३ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥

अजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिर्गौरवमुष्टम्भो भ्रमो मारुतमूढता ।
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽमाजीर्णम्—

तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णम्—

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ विदग्धाजीर्णम्—

विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ८ ॥

अथ रसशेषाजीर्णम्—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ।
प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ॥ ९ ॥
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ।
अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ १० ॥
विषूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ।

अथ विषूचीलक्षणम्—

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ ११ ॥
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ।
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ॥
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

विषूच्या लक्षणमाह—

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च विषूचिकायां च शिरोविभेदः ॥ १३ ॥

---

१ क. "विविधाश्चित हि"।

प्रकम्पानाहशूलघ्वादीन्वायुरत्र करोति हि ।
पित्तं ज्वरातिसाराङ्गदाहादीन्वेदनानि च ॥ १४ ॥
श्लेष्माङ्गगुरुताछर्दिर्वाक्सङ्गष्ठीवनानि च ।

पञ्चोपद्रवानाह—

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्रघातो विसंज्ञता ॥ १५ ॥
अमी उपद्रवा घोरा विषूच्यां पञ्च दारुणाः ।

अथालसकलक्षणम्—

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत्परिकूजति ॥ १६ ॥
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ।
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ॥ १७ ॥
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य वै ।
अधो गच्छति नो चोर्ध्वमोदनं न च पच्यते ॥ १८ ॥
तेन सोऽलसको नाम शीघ्रं देहविनाशकृत् ।
क्षुद्रास्तेऽलसके दोषाश्छर्द्यतीसारवर्जिताः ॥ १९ ॥

अथ दण्डालसकस्य लक्षणम्—

कारकास्तीव्रपीडादेः स्रोतसां च निरोधकाः ।
तिर्यग्गन्तस्तनुस्तम्भान्दण्डवत्स्तम्भयन्ति च ।
स दण्डालसकस्त्याज्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ २० ॥

अथ विलम्बिका—

दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥२१

अथ देशजातामसमुद्भवलक्षणम्—

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

अलसे विषूच्यामरिष्टमाह—

यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ २३ ॥

---

१ क. 'रानदाहादीनतीसारं करोति हि ।

अथ भस्मकमाह—

कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतसंप्रवृद्धो ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य ॥ २४ ॥
भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्तस्मादसौ भस्मकनामकोऽभूत् ।
तृट्श्वासकासभ्रमदाहशोषविशेषमोहश्रमकर्मकारी ॥ २५ ॥

इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथोपचारः—

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।
धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥ २६ ॥
अन्नं विदग्धस्य नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
यद्वाऽस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात्॥२७॥

अथ षट्प्रकाराजीर्णोपशममाह—

विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं, पेयं च लवणोदकम् ।
रसशेषे दिवा स्वप्नं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ २८ ॥

लेपमाह—

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः ।
दिवा स्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ २९ ॥

एतेषां दिवास्वापमाह—

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् ।
क्षीणान्क्षीणकफाञ्शिशून्मदहतान्वृद्धान्रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३० ॥

अथ गुडाष्टकम्—

हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३१ ॥ (८)
गुडेन, शुण्ठीमथ वोपकुल्यां, पथ्यां तृतीयामथ, दाडिमं वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३२ ॥ (८)

---

१ ग. कोष्ठोऽतिक° ।

व्योषदन्तीत्रिवृच्चित्राकृष्णामूलं विचूर्णितम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ ३३ ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
शोथोदावर्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम् ॥ ३४ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

अन्यच्च—

तत्राऽऽमे वमनं कार्यं, विदग्धे लङ्घनं हितम् ।
विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं, रसशेषे शयीत च ॥ ३५ ॥
पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।
मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ३६ ॥
चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् ।
आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु नियच्छति ॥ ३७ ॥
भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽत्र काले ।
पूर्वं स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशी ॥ ३८ ॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कण्ठगलोऽपि यस्य ।
द्राक्षां सितां माक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां वै स सुखं लभेत ॥ ३९ ॥

अथ चित्रकादियवागूः—

चित्रकचविकानागरमागधिकाग्रन्थिकैर्यवागूः स्यात् ।
गुल्मानिलशूलहारिणी रुचिप्रदा वह्निजननी च ॥ ४० ॥

इति चित्रकादियवागूः ।

अथ संजीवनी गुटिका—

(1) लवङ्गपथ्ययोः क्वाथः सैन्धवेनावधूलितः ।
पीतः प्रशमयत्युग्रमजीर्णं रेचयत्यपि ॥ ४१ ॥
(2) विडङ्गं नागरं कृष्णां पथ्यावह्निबिभीतकान् ।
वचां गुडूचीं भल्लातं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ।
गुञ्जाभा गुटिकाः कार्या दद्यादार्द्रकजै रसैः ॥ ४३ ॥
एकामजीर्णयुक्तस्य, द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् ।
तिस्रो भुजङ्गदष्टस्य, चतस्रः संनिपातिनः ॥ ४४ ॥
गुटिका जीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ।

इति संजीवनी गुटिका ।

अथ विषूचिकाञ्जनम्—

मातुलुङ्गीजटाव्योषं निशाबीजं करञ्जकम् ॥ ४५ ॥
काञ्जिकेनाञ्जनं हन्याद्विषूचीमतिदारुणाम् ।

इति विषूचिकाञ्जनम् ।

अथाग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा मता ॥ ४६ ॥
पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गबेरं चतुर्गुणम् ।
यवानी पञ्चगुणिता षड्गुणा च हरीतकी ॥ ४७ ॥
चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं मतम् ।
एतद्वातहरं चूर्णं पीतमामप्रशान्तये ॥ ४८ ॥
पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ।
सोदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुदरं तथा ॥ ४९ ॥
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ।
चूर्णमग्निमुखं नाम पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ५० ॥

इत्यग्निमुखं चूर्णम् ।

अथ हिङ्ग्वष्टकं चूर्णम्—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगान्निहन्ति ॥ ५१ ॥

इति हिङ्ग्वष्टकं चूर्णम् ।

अथ लघुवैश्वानरं चूर्णम्—

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भवहविचूर्ण-
मुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।
तस्याऽऽमिषेण सघृतेन सहान्नपानं
भस्मी भवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥ ५२ ॥

इति लघुवैश्वानरं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्—

तालीसग्रन्थिधान्यैर्मुवरविडकणाकृष्णजीरच्छदोऽम्लं
सामुद्रं विश्वजीरोषणमथ रुचकं त्वक्त्रुटीदाडिमान्तैः ।

विंशत्यष्टत्रिपञ्चैकचतुरवयवैर्भास्करोऽत्राथ वाऽम्ले-
गुल्माद्यर्शोऽग्निकासग्रहणिजठरहृत्त्वग्गदे श्लेष्मवाते ॥ ५३ ॥
इति लवणभास्करं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।
सैन्धवं च विडं चैव पत्रतालीसकेसराः ॥ ५४ ॥
एषां द्विपलिका भागा, पञ्च सौवर्चलस्य च ।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ५५ ॥
त्वगेला चार्धभागा स्यात्सामुद्रात्कुडवद्वयम् ।
दाडिमात्कुडवं चैव, द्विपलं चाम्लवेतसम् ॥ ५६ ॥
एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।
लवणं भास्करो नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ५७ ॥
श्लेष्मवातं वातगुल्मं शूलमन्दाग्न्यरोचकान् ।
अन्यानपि निहन्त्याशु रोगाँल्लवणभास्करम् ॥ ५८ ॥
इति लवणभास्करं चूर्णम् ।

अथ धनंजयवटी—

जीरकं चित्रकश्चव्यं समुगन्धं वचात्वचौ ।
एलाकर्चूरहपुषाकारवीनागकेसरम् ॥ ५५ ॥
पृथक्कर्षमिता ह्येते, मिसिः कर्षार्धसंमिता ।
यवानी पिप्पलीमूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ ६० ॥
जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्षयुगं मतम् ।
धान्यकं पत्रकं चापि कर्षत्रयमितं पृथक् ॥ ६१ ॥
कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु रोमकम् ।
मरिचात्पिचवः सप्त, त्रिवृन्मूलात्पलद्वयम् ॥ ६२ ॥
पृथग्वृशाक्षं सामुद्रं सैन्धवं नागरं तथा ।
शरावसंमितं चुक्रं, तदर्धं तिन्तिडीफलम् ॥ ६३ ॥
धनंजयवटी ह्येषा धनंजयविवर्धिनी ।
अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्द्रुतम् ॥ ६४ ॥
हरेद्विबन्धसंबन्धमाध्मानं कर्षयत्यपि ।
ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्रोचयेद्रुचिमुत्तमाम् ॥ ६५ ॥
इति धनंजयवटी ।

अथ शङ्खद्रावः—

अर्कस्नुहीतिलाश्वत्थचिञ्चापामार्गवह्निजम् ।
गृहीत्वा भस्म तस्मात्तु वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥ ६६ ॥
मृद्वग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणतां व्रजेत् ।
तत्तुल्यावेव संग्राह्यौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा ॥ ६७ ॥
सामुद्रं चापि गोदन्ता कासीसं चापि सोरकम् ।
द्विगुणं पञ्चलवणं शङ्खद्रावरसे तु तत् ॥ ६८ ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य सप्ताहं चाम्लयोगतः ।
साधितं सकलं चूर्णं वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥ ६९ ॥
द्रुतं तेजोजलप्रख्यं स्वच्छं भवति तत्तदा ।
सर्वान्धातून्द्रावयति वराटानपि शङ्खकान् ॥ ७० ॥
अजीर्णस्याथ मन्दाग्नेः का वार्ता द्रावणे पुनः ।
गुल्मप्लीहोदरं शूलमष्ठधाऽपि विनाशयेत् ॥ ७१ ॥
वैद्यजीवनहेतुश्च शङ्खद्रावरसो ह्ययम् ।

इति शङ्खद्रावः ।

अथामृतार्णवो रसः—

चिञ्चाश्वत्थस्नुहीमुष्कापामार्गार्कस्य भस्मतः ॥ ७२ ॥
पृथक्समुद्धरेद्युक्त्या लवणानि भिषग्वरः ।
टङ्कणं च यवक्षारं स्वर्जिकां लवणानि च ॥ ७३ ॥
रामठं तालकं चैव लोणारं नवसागरम् ।
सोमक्षारं च गोदन्तां ताप्यं गन्धकजं रजः ॥ ७४ ॥
विडं समुद्रफेनं च सौराष्ट्रीं सोरकं विषम् ।
शङ्खचूर्णं शङ्खनाभिचूर्णं पाषाणजं रजः ॥ ७५ ॥
मनःशिलां च कासीसं सममेतत्तु कारयेत् ।
अम्लवेतसजद्रावैरातपे भावयेद्दिनम् ॥ ७६ ॥
सप्तधा तदभावे तु जम्बीराम्लेन तद्विधा ।
अतिशुष्कमिदं काचकूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
कूपीद्वयं नियोज्याथ वारुणीयन्त्रमाचरेत् ।
तत्तेजस्तु ततो ग्राह्यं भिषजा गुरुमार्गतः ॥ ७८ ॥
काचपात्रे क्षिपेदेतद्दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
गुञ्जैकं पर्णखण्डेन गुञ्जाद्वयमथापि वा ॥ ७९ ॥

भक्षयेदथ वा देहबलाग्न्युचितमात्रया ।
कासश्वासं क्षयाजीर्णं ग्रहणीमुदराणि च ॥ ८० ॥
गुल्मारोचकमन्दाग्निं प्लीहकच्छपिकाकृमीन् ।
अर्शोऽश्मरीमूत्रकृच्छ्रमूत्राघातांश्च पाण्डुताम् ॥ ८१ ॥
आमवातं च कुष्ठानि पक्षाघातादिकान्गदान् ।
अशीतिसंख्यान्वातोत्थाञ्श्लेष्मोत्थान्विंशतिं तथा ॥८२॥
शूलानि शोथान्यक्ष्माणमजीर्णानि निहन्ति च ।
भुक्त्वा तु कण्ठपर्यन्तं रसं गुञ्जोन्मितं लिहेत् ॥ ८३ ॥
भस्मी भवति तद्भुक्तं पुनर्भोजनमिच्छति ।
यामार्धाद्द्रावयत्येव शङ्खधात्वश्मवज्रकम् ॥ ८४ ॥
मांसे कृत्वाऽऽतपे स्थाप्यं मांसं द्रवति तत्क्षणात् ।

इत्यमृतार्णवो रसः ।

अथ बृहदग्निमुखं चूर्णम्—

क्षारौ जीरे मिसिनतचतुर्जातषट्कान्निमावा-
मार्गीवार्वीन्द्रयवहपुषासारधात्र्यः पटूनि ।
कुम्भाब्दोग्रामलपृथुविषापौष्कराम्लोऽम्लिदीप्यौ
पूतीपत्त्रार्कयसटिवृकीवेल्लरीहिङ्गुवेलम् ॥ ८५ ॥
शिग्रोर्मुष्के क्षुरतिलवटोर्भस्मतत्तोऽसकृद्वा
वाःसिक्तोऽयोमल इति समैर्लुङ्गमुक्तार्द्रकाम्भः ।
त्रिःक्षिः पीतोऽग्निमुख ज्वराजीर्णगुल्मग्रहण्या-
नाहोन्माद्श्वसनकसनार्शःखुडे कुष्ठवृध्द्योः ॥ ८६ ॥

इति बृहदग्निमुखं चूर्णम् ।

सौवर्चलाभयादीप्यशुण्ठीरुष्णाम्बुना पिबेत् ।
सर्वाजीर्णविनाशाय लवङ्गं वाऽपि केवलम् ॥ ८७ ॥

अथैकैकाहारजनिताजीर्णस्यैकैकमौषधं यथा—

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि वरम् ॥ ८८ ॥

---

१ क. 'पूर्वं केचापी' । २ ग. 'सैन्धवाश्मरी' ।

घटो वेसवाराह्वयकेन फेणी
शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणामूलतो लड्डुकापूप*शष्ठा-
विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥ ८९ ॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं सपदि ताण्डुलं जलम् ।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि शिवाफलं वरम् ॥ ९० ॥

मधूकमालूरनृपादनानां पचस्य खर्जूरकपित्थकानम् ।
पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव पेयम् ॥ ९१ ॥

खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तम् ।
यज्ञाङ्गबोधिद्रुफलेषु शीतं
प्लक्षे तथा वार्युषितं प्रणीतम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो ऽ्शितं वीप्यकस्तु चिपिटे कणायुतः ।
षष्टिको दधिजलेन जीर्यते मांसमाशु तुषवारिणा पचेत् ॥ ९३ ॥

गोधूमे कर्कटिका माषे तक्रं च मूलकं चणके ।
आमलकं किल मुद्गे वीप्यः पक्वौ तु पावनाले स्यात् ॥ ९४ ॥
खण्डं च खण्डयति माषभवं ह्यजीर्णं
तैलं कुलत्थजमिति प्रवदन्ति केचित् ।
द्राक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा
वातामवृत्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ९५ ॥
कङ्गुगूश्यामाकनीवारकोरदूषमकुष्ठकाः ।
दध्नो जलेन जीर्यन्ते काञ्जिकेनाऽऽढकीं पचेत् ॥ ९६ ॥
पिष्टान्ने शीतलं वारि कृशरान्ने तु सैन्धवम् ।
माषेण्डर्यां निम्बमूलं मुद्गयूषस्तु पायसे ॥ ९७ ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेज्झटिति +मातुलपुत्रकेण ॥ ९८ ॥

---

* क. शष्ठा शठकः पानकविशेषः । + क. धत्तूरफलम् ।

---

१ ग. 'पम टावि' ।

किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांसभोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥ ९९ ॥
शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसारक्कथनेन पाकः ॥ १०० ॥

आममाम्रफलं मीने, तद्बीजं पिशिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥ १ ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥ २ ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलानि निम्बक्कथितानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ३ ॥
विपच्यते सूरणको गुडेन, तथाऽऽलुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूषात्कसेरुपाकः खलु नागरेण ॥ ४ ॥
लवणं तण्डुलतोयात्सर्पिर्जम्बीरवारिणा च पचेत् ।
मरिचादपि तत्पाकं शीघ्रं यात्येव, काञ्जिकात्तैलम् ॥ ५ ॥

क्षीरं जीर्यति तक्रेण, तद्गव्यं कोष्णमण्डतः ।
माहिषं मणिमन्थेन, शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ ६ ॥
रसाला जीर्यति व्योषात्खण्डं नागरभक्षणात् ।
गुडो नागरमुस्ताभ्यां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ७ ॥
मद्यं रसालया, सा च हरिमन्थेन जीर्यति ।
फलानि सकलान्याशु यवक्षारात्पचन्ति हि ॥ ८ ॥

उष्णेन शीतं, शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत्क्षारगणस्तथाऽम्लैः ।
स्निग्धेषु रूक्षं च तदप्यनेन
स्निग्धं च रूक्षेण च पाकमेति ॥ ९ ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वाऽजीर्णं तोयजातं निहन्या-
त्तत्र क्षौद्रं* भद्रमुक्तं विशेषात् ॥ ११० ॥
इत्यजीर्णकुलकण्डनं गणं
नूनमाह मुनिरत्रिसंभवः ।

* क. 'तत्र च क्षौ' इति पाठान्तरम् ।

सम्यगेनमधिगम्य योजयन्
न क्वचित्स्खलति जातु तत्त्ववित् ॥ ११ ॥

इत्यजीर्णकण्टको गणः ।

पलं चिञ्चाक्षारं पलपरिमितं पञ्चलवणं
द्रवं सम्यक्पिष्टं भवति विधिना निम्बुकरसैः ।
ततस्तप्तं तप्तं पलपरिमितं शङ्खशकलं
क्षिपेद्वारान्सद्यः प्रमथितमनेनैव विधिना ॥ १२ ॥

पलप्रमाणं कटुकत्रयं च पलार्धमानेन लवङ्गभागः ।
बिल्वं पलद्वादशभागमानं पलार्धमानं रसगन्धकं च ॥ १३ ॥

बदरास्थिप्रमाणेन वटीं कुर्याद्विधानतः ।
सर्वाजीर्णप्रशान्त्यर्थं खादेच्छङ्खवटीमिमाम् ॥
गुल्मोदरेषु शूलेषु वह्निमान्द्येषु पूजिता ॥ १४ ॥

इति शङ्खवटी ।

अथापरा शङ्खवटी—

शङ्खं सप्त दिनानि निम्बुकरसे निर्वाप्य तप्तं पल-
द्वंद्वं तिन्तिणिभूतिका पलमिता सार्धं च सौवर्चलात् ।
सिन्धूत्थाच्च पलं समुद्रलवणं काचाद्विडाच्चकतो
गद्याणास्त्रिकटोर्नव द्विगुणिता एतद्विया योजयेत् ॥ १५ ॥

अष्टौ रामठगन्धयोर्मिलितयोर्गद्याणकः पारदा-
च्चत्वारोऽत्र विषस्य पञ्च कथिताः कोलास्थिमात्रा कृता ।
एषा शङ्खवटी निहन्ति पवनं शूलान्यजीर्णामयं
मन्दाग्नित्वमरोचकं प्रशमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राण्यपि ॥ १६ ॥

इत्यपरा शङ्खवटी ।

शङ्खवटी—

चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसैः कल्कितं
तस्मिञ्शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि ।
हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबलीन्संक्षिप्य निष्कांशकान्
बध्वा शङ्खवटी क्षयग्रहणिरुग्गुल्माग्निमान्द्यं जयेत् ॥ १७ ॥

इति शङ्खवटी ।

---

१ म. °बलिं निक्षि° । २ म. °शिकाढ्यपरिक्षशूलामनुत् ।

अथाग्निकुमारः—

पारदं च विषं गन्धं टङ्कणं सममागतः।
मरिचान्यष्ट भागाः स्युर्द्वौ द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १८ ॥
पक्वजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत्।
गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ १९ ॥
समीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विषूचिकाम्।
क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ २० ॥

इत्यग्निकुमारः।

अथ शङ्खवटीरसः रसार्णवतः—

चिञ्चाश्वत्थस्नुहिक्षाराद्पामार्गार्कतस्तथा।
लवणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ २१ ॥
सैन्धवाद्यान्समादाय सर्वमेतत्पलद्वयम्।
कर्षं कर्षं विषं गन्धरसं टङ्कणकं तथा ॥ २२ ॥
हिङ्गुपिप्पलिशुण्ठीनां तथा मरिचजीरयोः।
द्वौ द्वौ कर्षौ पृथक्कार्यौ तथा द्वौ शङ्खचूर्णतः ॥ २३ ॥
पलत्रयाच्च कर्षैकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः।
एतत्सर्वं समासाद्य श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥ २४ ॥
भावयेदम्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः।
रसः शङ्खवटी नाम्ना सेवितः सर्वरोगजित् ॥ २५ ॥
गुञ्जामात्रमिदं खादेद्भवेद्दीपनपाचनम्।
अजीर्णं वातसंभूतं पित्तश्लेष्मभवं तथा ॥
विषूचीं शूलमानाहं हन्यादत्र न संशयः ॥ २६ ॥

इति शङ्खवटीरसः।

अथ बृहन्महोदधिः—

दन्तीबीजमकल्मषं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं
गन्धं पारदटङ्कणं च मरिचं श्रीवृद्धदारं विषम्।
खल्वे दण्डयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्रवैर्भावना
देयाः पञ्चदशातु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः॥ २७॥
त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः शुभधिया सप्तैव चाऽऽवेमिनः
पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिषक्संमता।

क्षुद्बोधप्रकरी त्रिशूलशमनी जीर्णज्वरध्वंसिनी
कासारोचकपाण्डुतोदरगदस्तोमामरुङ्नाशिनी ॥ २८ ॥
वस्त्याटोपहलीमकामयहरी मन्दाग्निसंदीपनी
सिद्धेयं तु महोदधिप्रकटिता सर्वामयघ्नी सदा ॥ २९ ॥
इति बृहन्महोदधिः ।

अथ क्रव्यादरसः—

शुद्धो रसः पलमितो द्विपलं गन्धकं मतम् ।
पलार्धं लोहभस्म स्यात्ताम्रमर्धपलं मतम् ॥ ३० ॥
सर्वं कज्जलिकां कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ।
चुल्ह्यामग्निं मृदुं दद्याद्यथा गन्धो न दह्यते ॥ ३१ ॥
गोमयस्याऽऽलवाले तु पत्रं वातारिजं क्षिपेत् ।
स्थापयेच्च रसं तत्र पत्रं चोपरि निक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
वस्त्रशुद्धं ततः कृत्वा लोहपात्रे पुनः क्षिपेत् ।
पुनस्तत्तापयेच्चुल्ह्यां मातुलुङ्गरसं ततः ॥ ३३ ॥
तुलामानं प्रदद्याथ पञ्चकोलशृतां तुलाम् ।
चुक्रस्य च तुलां दत्त्वा सिद्धं तच्च समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥
एकं तद्गोलकं कृत्वा तैः समं टङ्कणं क्षिपेत् ।
टङ्कणार्धं विषं दद्यान्मरिचं विषतुल्यकम् ॥ ३५ ॥
भावनाश्चणकक्षारैः सप्त दद्याद्विचक्षणः ।
सिध्यत्येवं रसस्तत्तु रसं माषद्वयात्मकम् ॥ ३७ ॥
सैन्धवं माषमात्रं तु तक्रेण सह पाययेत् ।
रसं क्रव्यादनामानं दद्यात्तं भोजनोपरि ॥ ३६ ॥
शीघ्रं तज्जारयेद्भुक्तं पुनर्भोजनमाचरेत् ।
अनेन क्रमयोगेण सर्वव्याधिहरो रसः ॥ ३८ ॥
इति क्रव्यादरसः ।

अथ मन्थानभैरवाद्बृहत्क्रव्यादरसः—

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् ।
पारदं पलमानं तु मृतशुल्बायसी पुनः ॥ ३९ ॥
पलमानेन संमिश्र्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ १४० ॥

१ क. ख. । तोलं ।

मृद्वग्निना पचेत्तं तु दर्व्या संचालयेन्मुहुः ।
पलमात्रं रसं सम्यग्दद्याज्जम्बीरकस्य तु ॥ ४१ ॥
संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः ।
भावनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्प्रमिताः पृथक् ॥ ४२ ॥
मृष्टटङ्कणचूर्णं च तुल्येन सह मेलयेत् ।
तदर्धं कृष्णलवणं मरिचं सर्वतुल्यकम् ॥ ४३ ॥
सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा ।
ततः संशोष्य संपेष्य कूप्यां च जठरे क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनेकशः ।
भुक्तानि कण्ठपर्यन्तं चतुर्वल्लमितो रसः ॥ ४५ ॥
पद्वम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् ।
पुनर्भोजयति क्षिप्रं का पुनर्वह्निमन्दता ॥ ४६ ॥
रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवात् ।
सिंहलक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ।
पुनर्भोजनकामस्य भैरवानन्दयोगिना ॥ ४७ ॥
कुर्याद्दीपनमुद्धतं च पचनं दुष्टामयोच्छोषणं
तुन्दस्थौल्यनिबर्हणं गदहरः शूलार्तिमूलापहः ।
गुल्मप्लीहविनाशनं बहुरुजां विध्वंसनं स्रंसनं
वातग्रन्थिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ ४८ ॥

इति बृहत्क्रव्यादः ।

अथ रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ-

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मिश्रितम् ॥ ४९ ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ॥ १५० ॥
रामबाणममृतं रसायनं नागपत्रमरिचेन भक्षणम् ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं सामवातखरदूषणं जयेत् ॥ ५१ ॥
दीपते तु चणकानुपानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥ ५२ ॥
इति रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

---

१ क. चूर्णेन तु° । २ क. च । छिद्रो प्राम यमाप्राय भै° । ३ क. °नमूर्धजरुपदहद्दुदा° ।

अथाग्निमुखो रसः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
अश्वत्थचिञ्चापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ ५३ ॥
जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
शङ्खक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुजीरं द्विभागिकम् ॥ ५४ ॥
मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा ।
पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलं विषूचिकाम् ॥ १५५ ॥
हिक्कां गुल्मं च मोहं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
रसेन्द्रसंहितायाश्च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निमुखो रसः ।

अथाजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ—

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ ५७ ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ५८ ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ।

इत्यजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ विषूच्यादिचिकित्सा—

विषूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ १६० ॥
तद्दिने लङ्घनं कार्यमाचारस्तु विरिक्तवत् ।
जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विषूचिकाम् ॥ ६१ ॥
सतैलं कारवेलाम्बु विधुनोति विषूचिकाम् ।
बालमूलस्य निष्क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ६२ ॥
विषूचीनाशनश्रेष्ठो जठराग्निविवर्धनः ।
बिल्वनागरनिष्क्वाथो हन्याच्छर्दिविषूचिकाम् ।
बिल्वनागरकैडर्यक्वाथस्तद्वधिको गुणैः ॥ ६३ ॥

इति कैडर्यं कट्फलम् ।

अथानुभूतमिदम्—

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ६४ ॥

इत्यनुभूतमिदम् ।

अथ चुक्राद्यं तैलम्—

अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद्धन्ति सूचिकाम् ॥ ६५ ॥
विषूच्यामतिवृद्धायां तक्रं दधिसमं जलम् ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥ ६६ ॥
पलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे
तदर्धं प्रत्येकं करतलमितं जातिफलकम् ।
कटोस्तैलं किंचित्कुडवमितमग्नावधिशृतं
तदेतच्चुक्राद्यं शमयति विषूचीश्च सगदाः ॥ ६७ ॥

इति चुक्राद्यं तैलम् ।

त्वक्पत्ररास्नागरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।
उद्वर्तनं खल्लिविषूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥६८॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलं च तच्छृतम् ।
विषूच्यां मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम् ॥ ६९ ॥
पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ १७० ॥

उत्क्लेशलक्षणं तु—

उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितम् ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥
सरुग्वाऽऽनद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुषट्कम्—

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥ ७२ ॥

हैमवती श्वेतवचा ।

१ क. चुक्रं ।

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्तिं जठरे निहन्यात्।
स्वेदो घटैर्वा बहुबाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथाऽन्यैरपि पाणितापैः॥ ७३॥

इति विषूचीचिकित्सा।

विलम्बिकालसकयोरूर्ध्वाधः शोधनं हितम्।
नालेन फलवर्त्या च तथा शोधनभेषजैः॥
वृण्डाद्यलसकेऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः॥ ७४॥

अथामृता हरीतकी—

तक्रे समुत्स्वेद्य शिवाशतानि तद्बीजमुद्धृत्य च कौशलेन।
षडूषणं पञ्च पटूनि हिङ्गुक्षाराबजाजीमजमोदकं च॥ ७५॥
षडूषणादेस्त्रिवृदर्धभागा गणस्य देयाऽम्बरगालितस्य।
विभाव्य चुक्रेण रजांस्यमीषां क्षिपेच्छिवाबीजनिवासगर्भे॥७६॥
समुद्य घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निषेवेत्।
अजीर्णमन्दानलजाठरामयान्सगुल्मशूलग्रहणीगुदाङ्कुरान्॥ ७७॥
विबन्धमानाहरुजौ जयत्यसौ तथाऽऽमवातांस्त्वमृता हरीतकी॥७८॥

इत्यमृताहरीतकी।

अथ हुताशनः—

एकं च विग्द्वादशभागमानं योज्यं विषं टङ्कणमूषणं च।
हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफवातहन्ता॥ ७९॥

इति हुताशनः।

अथ लघुक्रव्यादः—

पारदाद्द्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम्।
पिप्पलीपिप्पलीमूलमग्निशुंठीलवङ्गकम्॥ १८०॥
लोहसाम्यं पृथक्कुर्याद्रससाम्यं सुवर्चलम्।
टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत्॥ ८१॥
एतद्विचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्सप्तधाऽम्लकैः।
एतद्रसायनं माषमात्रं भुक्ते प्रदापयेत्॥ ८२॥
तक्रेण केवलं वाऽपि दद्याद्भोजनपाचनम्।
क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम्।
सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञकम्॥ ८३॥

इति लघुक्रव्यादः।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १८४ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामजीर्णनिदानचिकित्साकथनं नामैकसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ भस्मकरोगनिदानचिकित्सा—

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
तीव्रं प्रवर्धयेद्वह्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

अथोपद्रवाः—

तृड्दाहश्वासमूर्छादीन्कृत्वैवात्याग्निसंभवात् ।
पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेत्तनुम् ॥ २ ॥

क्रियामाह—

तं भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमण्डाहिमास्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥
अत्युद्धुताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धतक्रसर्पींषि ।
सेवेत यवागूं वा समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥
असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रति भोजने ।

विरेचनमाह—

श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

हितमाह—

यत्किंचिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

विशिष्टत्वमाह—

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनः ॥ ७ ॥

दोषधात्वग्निपक्वापक्वमाह—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति ।
दोषक्षये च धातून्धातुक्षैण्ये तथा प्राणान् ॥ ८ ॥

तस्योपचाराः—

मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ९ ॥
कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो वाऽप्युदकेन वै ।
अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥
नारीक्षीरेण संपिष्टां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥
सिततण्डुलसितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् ॥ १२ ॥

अथ विदार्यादिघृतम्—

विदारीस्वरसक्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥

इति विदार्यादिघृतम् ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां भस्मकरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम
द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कृम्यधिकारः—

कृमिनिदानम्—

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयश्च विरुद्धभुक्संलभते कृमींश्च ॥ ४ ॥

कफोद्भवानाह—

माषमांसगुडक्षीरदधिसूक्तैः कफोद्भवाः ।

शोणितोद्भवानाह—

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥

पुरीषजानाह—

माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।

अथाभ्यन्तरकृमिलक्षणम्—

ज्वरो विवर्णता शूलो हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः ॥ ६ ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ।
कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
पृथुवर्ध्मनिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ ९ ॥
कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
मूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ।
रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
अपादा वृत्तताम्राश्च सूक्ष्माः केचिददर्शनाः ।
केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥ १२ ॥
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ।
पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ॥ १३ ॥
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ।
तदाऽऽस्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ १४ ॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ १५ ॥
सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ।
विड्भेदः शूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
लोहमर्षोऽग्निसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गमात् ॥ १६ ॥

इति कृमिनिदानम् ।

अथ कृमिरोगचिकित्सा—

बाह्यास्तैलादिलेपैर्बहुभिरपहरेच्छ्लेष्मणामाशयोत्था-
न्सेकाद्यै रक्तकोष्ठे रुधिरसमुदितानस्रदोषघ्नकाद्यैः ।
विड्जातांस्तांस्तु पक्वाशयसमुदयिनो रेचनैरौषधैश्च
प्रोक्तैरेवं समस्तान्विधिवदपनयेज्जन्तुमाजोऽन्नजन्तून् ॥ १७ ॥
मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिग्रुक्वाथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः ।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ १८ ॥

इति योगशतात् ।

अथ राजमार्तण्डात्—

पारसीकयवानीकाः पीताः पर्युषितवारिणा प्रातः ।
गुडपूर्वाः कृमिजालं कोष्ठगतं पातयन्त्याशु ॥ १९ ॥
पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
लिह्यात्क्षौद्रेण वेडङ्गचूर्णं वा कृमिनाशनम् ॥ २० ॥
विडङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः ।
दीपनं कृमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥ २१ ॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
कृमीणां नाशनं सेव्यमग्निसंदीपनं परम् ॥ २२ ॥
विडङ्गशृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं कृमिहरं दृष्टं कृमिजाश्च गदाञ्जयेत् ॥ २३ ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना कृमिनाशनम् ।
कम्पिल्लचूर्णकर्षार्धं गुडेन सहभक्षितम् ॥ २४ ॥
नाशयेत्तत्कृमीन्सर्वानुदरस्थान्न संशयः ।
विडङ्गकौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥ २५ ॥
संचूर्ण्य खादेत्खण्डेन कृमीन्नाशयितुं नरः ।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ २६ ॥
धत्तूरपत्रजं वाऽपि कृमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः ॥ २७ ॥
ताम्बूलपत्रजो वाऽपि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥ २८ ॥

---

१ क. °कसेके इ° । २ क. सीयक° ।

तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूका नाशयति क्षणात् ।
कृमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
रक्तजानां तु संहारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सया ॥ ३० ॥
ककुभकुसुमं विडङ्गं लाङ्गलिभल्लातकं तथोशीरम् ।
श्रीवेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं दद्यात् ॥ ३१ ॥
एष सुगन्धो धूपो मशककृमीणां विनाशकः प्रोक्तः ।
शय्यासु मत्कुणानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ३२ ॥

इति राजमार्तण्डात् ।

अथ विडङ्गादितैलम्—

दाडिमत्वकृतः क्राथस्तिलतैलेन संयुतः ।
त्रिदिनात्पातयत्येव कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ ३३ ॥
मण्डीं पिष्ट्वाऽऽरनालेन गोमूत्रेणातिमुक्तकः ।
कुनटीकटुतैलेन योगो यूकाविनाशनः ॥ ३४ ॥
सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।
निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैर्यूकाः ॥ ३५ ॥

इति विडङ्गादितैलम् ।

अथ कृमिमुद्गरो रसः—

हरीतकीं चैव तथा हरिद्रां सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् ।
इन्द्रवारुणिजलेन भावितं कीटसङ्घविनिवारणं परम् ॥ ३६ ॥
निम्बोऽजमोदा जन्तुघ्नं ब्रह्मबीजं सचोरकम् ।
सहिङ्गुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ३७ ॥
विशालायाः फलं पक्वं तप्तलोहोपरि क्षिपेत् ।
तद्धूमो दन्तलग्नानां कीटानां पातनः परः ॥ ३८ ॥
क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च ।
पलाशबीजं च विचूर्ण्यमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽवलीढम् ॥३९॥
पिबेत्कषायं घनजं तदूर्ध्वं रसोऽयमुक्तः कृमिमुद्गराख्यः ।
कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात् ॥४०॥

इति कृमिमुद्गरो रसो रत्नप्रदीपात् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

अम्लं च मिष्टं च रसं विशेषा-
त्क्रमीन्जिघांसुः परिवर्जयेद्धि ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां क्रमिनिदानचिकित्साकथनं नाम
त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानम्—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः संनिपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचः पाण्डुरतां नयन्ति ॥२॥
त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

पाण्डुरः श्वासकासार्तः पीतत्वङ्नखलोचनः ।
वम्यग्निसादश्वयथुसहितः पाण्डुरोगवान् ॥ ४ ॥
कृष्णारुणत्वं नेत्रादेर्वातात्पित्तात्तु पीतता ।
कफेन शुक्लता पाण्डौ सर्वलक्ष्म त्रिदोषतः ॥ ५ ॥
सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ६ ॥
ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रूक्षाद्भुक्तं च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणध्यपि ॥ ९ ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

---

१ म. °श्च पीत्वाम्बु° ।

मृज्जलक्षणमाह—

मृद्भक्षणाद्भवेत्पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः।
सकासश्वासशूलार्शःसदारुचिसमन्वितः ॥ ११ ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १२ ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १३ ॥
बद्धाल्पविट् च हरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
दीनः श्वेतादिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्छातृषान्वितः ॥ १४ ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १५ ॥

असाध्यत्वमाह—

अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

पाण्डुरोगे कामलामाह—

पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

कोष्ठशाखाश्रयानाह—

हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ॥ १८ ॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १९ ॥

अथ कुम्भकामला—

कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
कृष्णपीतशकृन्नेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ २० ॥
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ २१ ॥

नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ।
छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ॥ २२ ॥
नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ।

अथ हलीमकम्—

यदा तु पाण्डुवर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः ॥ २३ ॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च सादस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ॥ २४ ॥
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।
पाण्डुरुक्कामला कुम्भकामला च हलीमकम् ॥ २५ ॥

इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकनिदानम् ।

अथ चिकित्सा—

अथायोमोदकः—

साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ २६ ॥
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं यत्त्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ।
विरेचन*द्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥ २७ ॥
विधिः स्निग्धोऽत्र वातोत्थे तिक्तशीतश्च पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ २८ ॥
द्विपञ्चमूलीक्वथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तम् ।
ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां कासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २९ ॥
अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥३०॥

इत्ययोमोदकः ।

अथ मण्डूरवटकाः—

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽयसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ३१ ॥

---

* अत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—इन्दुलोचननेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत् । त्रुटिमन्थकमुस्तारं शतपुष्पा विचूर्णिता ॥ १ ॥ माषद्वयं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् । रेचयेन्मृत्तिका शुद्धा शिशूनां हितमौषधम् ॥ २ ॥ विघृष्य गन्धर्वबीजानि भास्वद्विट् निम्बवारिणा । नाभौ गुदे वा लेपेन शिशूनां रेचनं परम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमश्नतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पक्तिशूलं च दारुणम् ॥ ३२ ॥
अयोमलं सुसंतप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
साधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३३ ॥
सग्रन्थिकाब्दचविकासुरदारुदार्वी-
माक्षीकधातुभिरिदं सविडङ्गभागैः ।
चूर्णं कटुत्रयफलत्रयचित्रकैश्च
मण्डूरकं द्विगुणमष्टगुणं च मूत्रम् ॥ ३४ ॥
पक्त्वा च लेहवदनेन कृताः प्रयुक्ता
मण्डूरकाख्यवटकास्त्वनुपानतक्राः ।
पाण्ड्वामयं श्वयथुयुक्तमपि प्रमेहं
बाधिर्यमूरुजडतां च जयन्ति जन्तोः ॥ ३५ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

अथ मण्डूरलवणम्—

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु
मूत्रे निषिञ्चेद्बहुशो गवां च ।
तत्रैव सिन्धूत्थसमं विपाच्यं
निरुद्धधूमं च बिभीतकाग्नौ ॥ ३६ ॥
तक्रेण पीतं मधुनाऽथ वाऽपि
बिभीतकाख्यं लवणं प्रयुक्तम् ।
पाण्ड्वामयिभ्यो हितमेतदस्मा-
त्पाण्डवामयघ्नं न हि किंचिदन्यत् ॥ ३७ ॥

इति मण्डूरलवणम् ।

अथ नवायसं चूर्णम्—

सत्र्यूषणानि सफलत्रिकचित्रकाणि
साम्भोधराणि सविडङ्गफलानि च स्युः ।
कर्षाणि लोहरजसश्च नवेति चूर्ण-
मेतन्नवायसमिदं मधुनाऽवलीढम् ॥ ३८ ॥
न स्युः प्रमेहपिटका न च पाण्डुरोगाः
स्थौल्यं तनोः स्थविरता न च शीघ्रमेति ।

नो कुष्ठरुग्जठरजा जठरस्य नैव
नाग्नेरपारवमनेन नवायसेन ॥ ३९ ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् ।
ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ४० ॥
फलत्रिकामृतावासातिक्तामूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ४१ ॥
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा-
लेहो निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ४३ ॥
अञ्जनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसैः शुभैः ।
हिङ्गुना द्रोणपुष्प्या वा रसेनाञ्जितलोचनः ॥ ४४ ॥
अचिरात्कामलां हन्ति पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ॥ ४५ ॥
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥ ४६ ॥
कुम्भाख्यकामलायां तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ४७ ॥
दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितमष्ट वारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥४८॥

अथ हलीमकविधिः—

पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके ।
कामलायां तु या दृष्टा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ ४९ ॥
मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्ति हलीमकम् ॥ ५० ॥
सितातिक्ताबलायष्टीत्रिफलारजनीयुगैः ।
लोहं लिह्यात्समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥ ५१ ॥

---

१ म. °रता ज° ।

अथ त्रिफलाद्यो लोहः—

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ।
भागाश्चित्रकमूलाच्च विडङ्गानां तथैव च ॥ ५२ ॥
पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ।
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ ५३ ॥
अष्टौ भागाः सितायास्तु तत्सर्वं मधुसंयुतम् ।
श्लक्ष्णचूर्णं सुसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ५४ ॥
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्नि ना ।
दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ५५ ॥
वर्जयित्वा कुलित्थांश्च काकमाचीकपोतकान् ।
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ ५६ ॥
कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम् ।
विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यो लोहः ।

अथ त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात्—

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च
गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः ।
व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः
सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ ५८ ॥

पृथक् पृथक् षड्गगनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।
घृष्टं चतुःषष्टिमितं तदर्धाः स्युर्भावना मार्कवजद्रवस्य ॥ ५९ ॥
शिग्रूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्था गृहकन्यकायाः ।
आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ।
क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्षार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ॥ ६० ॥

इति त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात् ।

अथामृताद्यं घृतम्—

अमृतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगद्विषः सर्पिः ।
क्षीरचतुर्गुणमेतद्धितरेव हलीमकार्तेभ्यः ॥ ६१ ॥

---

१ ग. °गगनस्य चाष्टौ ।

यवगोधूमशालीनां मुद्गजाङ्गलजै रसैः ।
मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजनमिष्यते ॥ ६२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानचिकित्सानाम चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७४ ॥

अथ पञ्चसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ रक्तपित्तनिदानम्—

क्षारकट्वम्लतीक्ष्णाद्विदग्धं पित्तं दहत्यसृक् ।
तदूर्ध्वाधोनिलैर्याति रक्तपित्तं तदुच्यते ॥ १ ॥

रुग्विनिश्चयात् ।

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुनिषेवणैः ॥ २ ॥
कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ ३ ॥
ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ।
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैर्वा प्रवर्तते ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ ५ ॥
सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ॥ ६ ॥
सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफात्मकम् ।
श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ७ ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ८ ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गे त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ।
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ।

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्द्वयम् ॥ १० ॥

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥
एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
त्रिदोषजमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगतः ॥
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १२ ॥
दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्छा
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं
भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १३ ॥
मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तस्यासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥
लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥

इति रक्तपित्तनिदानम् ।

अथ रक्तपित्तचिकित्सा–

पित्तास्रं स्तम्भयन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मोदरादिकृत् ॥ १७ ॥
क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।
अवाम्यमविरेच्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १८ ॥
ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य सर्वं लोहितपित्तिनः ।
अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ १९ ॥
ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् ।

अथ रेचनमाह–

आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथ वा ॥ २० ॥

---

१ क. °स्तास्रवं र° । २ ख. °गुल्मज्वरा° ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं सर्पिषा माक्षिकोत्तरम्।
मुस्तेन्द्रयवयष्ट्याह्वमदनाश्च पयो मधु॥ २१॥
शिशिरे वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम्।

तस्योपचारः—

शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे॥ २२॥
रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः।

तस्यान्नमाह—

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः॥ २३॥
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम्।

यूषार्थेऽन्नमाह—

मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः॥ २४॥
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम्।

अम्लदानमाह—

दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थं चापि दापयेत्॥ २५॥

दानार्थे फलान्याह—

पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः।

शाकम्—

शाकार्थं शाककाम्यानां तण्डुलीयादयो हिताः॥ २६॥

मांसरसदानार्थं तानाह—

पारावतकपोतांश्च लावान्रक्ताक्षवर्तकान्।
शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान्॥ २७॥
रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसं तेषां प्रयोजयेत्।
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान्ससैन्धवान्॥ २८॥
कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम्।
पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः॥ २९॥
पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी।
मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः॥ ३०॥

अथ चन्दनाद्यं चूर्णम्—

चन्दनं नलदं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् ।
नागपुष्पं च बिल्वं च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
ह्रीबेरं चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।
शृङ्गवेरं सातिविषा धातकी रससाञ्जना ॥ ३२ ॥
आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।
नीलोत्पलं समङ्गा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचः ॥ ३३ ॥
चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।
तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ३४ ॥
योगं लोहितपित्तानामर्शसां ज्वरिणां तथा ।
मूर्छामदोपसृष्टानां तृष्णार्तानां प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
अतीसारं तथा छर्दिं स्त्रीणां चापि रजोग्रहे ।
प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते ।
अश्विनोः संमतो योगो रक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ३६ ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

अथ राजमार्तण्डात्—

मध्वाटरूषकरसौ यदि तुल्यभागौ
कृत्वा नरः पिबति पुण्यतरः प्रभाते ।
तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्य-
माशु प्रशाम्यति जलैरिव वह्निपुञ्जः ॥ ३७ ॥

इति राजमार्तण्डात् ।

अथैलादिगुटिका—

आटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जनैः ।
विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ३८ ॥
वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुं लोध्राञ्जनाम्भोरुहकेसराणि ।
पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ ३९ ॥
वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४० ॥
पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी ।
मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः ॥ ४१ ॥

---

१ क. ङ्गां गरि° । २ ख. °त्रिका जले । हि° ।

खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ४२ ॥
वासकस्वरसैः पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ४३ ॥
द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् ।
तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ ४४ ॥
अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४५ ॥
लोहगन्धिनि निःश्वास उद्गारे रक्तगन्धिनि ।
मृद्वीकोषणमात्रां तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ ४६ ॥
एलापत्रत्वचो* द्राक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ ४७ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने तदा ॥ ४८ ॥
कासश्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्छां मदभ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ४९ ॥
शोषं प्लीहाढ्यवातं च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ५० ॥

इत्येलादिगुटिका ।

अथ प्रियङ्ग्वादिचूर्णम्—

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५१ ॥
घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं चेक्षुरसं हितं वा ॥ ५२ ॥
नस्यं दाडिमपुष्पोत्थं रसो दूर्वाभवोऽथ वा ।
आम्रास्थितः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित् ॥ ५३ ॥
वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरेभिः प्रयोजयेत् ।
प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्रमञ्जनं चेति चूर्णयेत् ॥ ५४ ॥

---

* क. पुस्तके 'चोर्धांक्षा इति पाठान्तरम् ।

---

१ क. 'भिसभा' ।

तच्चूर्णं योजयेत्तत्र रसे क्षौद्रसमन्वितम् ।
नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेढ्राच्च वेगितम् ॥ ५५ ॥
रक्तपित्तस्रवं हन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ।
यत्र शस्त्रक्षते चैव रक्तं स्रवति वेगतः ॥
तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ५६ ॥

इति प्रियङ्ग्वादिचूर्णम् ।

अथ दूर्वाद्यं घृतम्—

मेढ्रतोऽतिप्रवृत्तेस्तु बस्तिरुत्तर इष्यते ।
दूर्वासोत्पलकिंजल्कमञ्जिष्ठा सैलवालुकम् ॥ ५७ ॥
मूर्वा लोध्रमुशीरं च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ।
द्राक्षा मधुकपथ्या च काश्मरी चन्दनं सितम् ॥ ५८ ॥
एतैः पिष्टैः कर्षमात्रैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अजाक्षीरं तण्डुलाम्बु पृथक्दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥
तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।
कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥
चक्षुःस्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
मेढ्रपायुप्रवृत्ते च तत्तत्कर्मसु तद्धितम् ॥
रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

अथ वासाद्यं घृतम्—

वासां सशाखां सदलां समूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं च
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ६२ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
कल्काद्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ६३ ॥

---

१ ग. °न्मलद्दषम् । २ ग. °म् । विपचेत्काथिरेभिर्वै सर्पिराज्यं सुधामिना । अ° ।

अथ शतावरीघृतम्—

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं काकोलिमेदोमधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य पचेद्घृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् ॥ ६४ ॥
कासज्वरोन्मादविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तं विविधं निहन्ति ॥ ६५ ॥

इति लघुशतावरीघृतम् ।

अथ बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रस्थद्वयं मतम् ।
तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६६ ॥
जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ।
काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥ ६७ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्रावयेद्भिषक् ॥ ६८ ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।
क्षीणे शुक्रे तु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ६९ ॥
अन्तर्दाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।
योनिशूलं सदाहं च मूत्रकृच्छ्रं च पैत्तिकम् ॥ ७० ॥
एतान्रोगान्निहन्त्याशु छिन्नाभ्रमिव मारुतः ।
शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ७१ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

अथ कुष्माण्डावलेहः—

शतावरीघृते चास्मिञ्शर्करामधुपादिकम् ।
मध्वेव पादिकं देयं वासासर्पिषि संमतम् ॥ ७२ ॥
कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ।
पचेत्तप्ते घृते प्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ॥ ७३ ॥
यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।
पिप्पलीशृङ्गबेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ॥ ७४ ॥
त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकान् ।
न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टयेत्ततः ॥ ७५ ॥

---

१ क. 'त्समितं ।

लेहीभूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्धकम् ।
तद्यथाऽग्निबलं खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षये ॥ ७६ ॥
कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः ।
वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ॥ ७७ ॥
उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७८ ॥

इति कूष्माण्डकावलेहः ।

अथ खण्डकूष्माण्डः—

खण्डकामलकाद्याद्यो रसः प्रस्थद्वयोन्मितः ।
खण्डकूष्माण्डके कंसः स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात् ॥ ७९ ॥
अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो रसः ।
पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ८० ॥
चक्रं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत् ।
शिवा धात्री धनं भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ८१ ॥
तालीसविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ।
पिप्पलीकुडवं चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ८३ ॥

इति खण्डकूष्माण्डः ।

अथ वासाखण्डः—

तुल्यमार्धपि कूष्माण्डे पाको बन्धेन मुद्रया ।
तुल्यमादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ॥ ८४ ॥
तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ।
चूर्णानामभयानां तु खण्डाच्छतपलं तथा ॥ ८५ ॥
द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे शीते च माक्षिकात् ।
कुडवं पलमात्रं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ ८६ ॥
क्षिप्त्वाऽवलोड्य तं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ८७ ॥

इति वासाखण्डः ।

---

१ ग. °मलक्याद्यो रसः । २ ग. °योक्तितः । ३ ग. °ण्डाच्छुद्धात्तथा शतम् ।

अथ खण्डखाद्यो लेहः—

शतावरी छिन्नरुहा सिंहास्यो मुण्डिका बला ।
शालमूली च गायत्री त्रिफलापास्त्वचस्तथा ॥ ८८ ॥
भार्गी पुष्करमूलं च पृथक्पञ्च पलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ८९ ॥
वस्त्रपूतं च तं क्वाथं गृहीत्वा तत्र निक्षिपेत् ।
क्रियौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ॥९०॥
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ॥ ९१ ॥
पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ।
प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ॥ ९२ ॥
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ।
त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेसरम् ॥ ९३ ॥
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ॥ ९४ ॥
गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसं पयः ।
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादिबृंहणम् ॥ ९५ ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ॥ ९६ ॥
श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
आनाहं रक्तसंस्रावमम्लपित्तं नियच्छति ॥ ९७ ॥
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ।
आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्धनम् ॥ ९८ ॥
श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ।
छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्रकरास्तथा ॥ ९९ ॥
कुलिङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।
नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ॥ १०० ॥
शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफलम् ।
फलं वार्ताकपक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ॥ १०१ ॥
ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसंभवम् ।
वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ १०२ ॥

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

अथ खण्डामलकं च खण्डहरीतकी—

कार्पासीदलसंस्तरे ससलिले भाण्डे शिवा वाऽभयाः
संस्वेद्याथ परत्र वारिणि पुनस्तोयान्तरे ताः प्लुताः ।
विद्ध्वा वंशशलाकयाऽथ विजलाः खण्डस्य पाके शनैः
पक्त्वा मिष्टशिवाः शिवानि दधतेऽसृक्पित्तरोगे नृणाम् ॥१०३॥

इति खण्डामलकं च खण्डहरीतकी ।

अथ रसाः—

शुद्धपारदबलिप्रवालकं हेममाक्षिकभुजङ्गरङ्गकम् ।
मारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेत्पृथगथ द्रवैस्त्रिशः ॥ १०४ ॥
चन्दनस्य कमलस्य मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च ।
धान्यवारणकणाशतावरीशाल्मलीवटजटामृतस्य च ॥ १०५ ॥
रक्तपित्तकुलकण्डनाभिधो जायते रसवरोऽस्रपित्तिनाम् ।
प्राणदो मधुवृषद्रवैरयं सेवितस्तु वसुकृष्णलामितः ।
नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ १०६ ॥

इति रक्तपित्तकुलकण्डनो रसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ॥

अथ वासामृतः—

आटरूषनवपल्लवद्रवं पालिकं सरसभस्मवल्लकम् ।
कर्षसंमितमधुप्रयोजितं प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १०७ ॥

इति वासामृतः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।
रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ १०८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां रक्तपित्तनिदानचिकित्साकथनं नाम पञ्चसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७५ ॥

अथ षट्सप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ क्षयरोगनिदानम्—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

---

१ क. °वाभान्भयं सं°। २ क. °दवलीव°।

अथ क्षयलक्षणम्—

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तरा: ॥ २ ॥
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ।
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ॥ ३ ॥
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स स्मृतः ।
नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यं पुरा ॥ ४ ॥
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ।
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ॥ ५ ॥
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ।
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तस्माच्निगद्यते ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजवान् ॥ ६ ॥

शोषलक्षणम्—

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्टत्वमाह—

स्वप्नेषु काकशुकसल्लकनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ८ ॥

राजयक्ष्मणो लक्षणमाह—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ९ ॥
स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तादृक्तस्य चाऽऽगमः ॥ १० ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य च ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ११ ॥

---

१ क. 'स्तक'।

एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ।
कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ १२ ॥
त्रिभिर्वा पीडितैर्लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ १३ ॥
सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
उक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥
महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ।
शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ १६ ॥
कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ।
व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषिणम् ॥ १७ ॥
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणं शृणु ।

व्यवायशोषिशोकशोषिणौ—

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १८ ॥
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ।
प्रध्यानशीलः स्रस्तांसः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ १९ ॥

जराशोषिणमाह—

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वनः ॥ २० ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥

व्यायामशोषिणमाह—

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २२ ॥

अध्वप्रशोषिणमाह—

अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २३ ॥

रक्तशोषिणमाह—

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयन्त्रणात् ।
व्रणिनश्च भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २४ ॥
उरःक्षती कफं सास्रं सपूयं पूतिमुद्वमेत् ।
सकासश्वासपार्श्वार्तिरसाध्यो ज्वरदाहवान् ॥ २५ ॥
परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ २६ ॥

इति क्षयरोगनिदानम् ।

अथ क्षयरोगचिकित्सा—

अथ षडङ्गयूषः सुश्रुतात्—

व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
मुकुलैर्मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २७ ॥
हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरबृंहणैः ॥ २९ ॥
तक्रमांसरसाहारैरध्वशोषिणमाचरेत् ।
ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ ३० ॥
व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मकेण तु ॥ ३१ ॥
बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य यत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३२ ॥
मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।
अतो विशेषात्संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ३३ ॥
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ॥ ३४ ॥
मूलकानां कुलित्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।
सपिप्पलीकं सयवं सकुलित्थं सनागरम् ॥ ३५ ॥
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३६ ॥

द्रवतो[1] द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
पादस्थं संस्कृतं चाऽऽज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ३७ ॥

इति षडङ्गयूषः सुश्रुतात् ।

अथ सप्तामृतलौहम्–

धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ३८ ॥
अश्वगन्धामृताभीरुदशमूली बलावृषाः ।
पौष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ३९ ॥
कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णं तु कारयेत् ।
तत्पिबेत्क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ४० ॥
हरिणच्छागमांसं तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।
अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिनिवारणम् ॥ ४१ ॥
छागमांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।
छागोपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४२ ॥
मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयाः ।
घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ ४३ ॥

इति सप्तामृतलौहम् ।

अथ दशमूलादिक्काथः–

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाऽऽज्यमाक्षिके ॥ ४४ ॥
दशमूलबलारास्नासुरदारुनागरैः क्वथितम् ।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥४५॥

इति दशमूलादिक्काथः ।

ककुभत्वङ्नागबला वानरीबीजचूर्णितं पयसा ।
पीतं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४६ ॥

अथ तालीसाद्यं चूर्णम्–

तालीसोषणविश्वपिप्पलितुगाः कर्षाभिवृद्धाः क्रमात्
कर्षार्धा त्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंशकर्षा सिता ।

---

[1] म. द्रव्यतो ।

तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचाबाध्मानमन्दानल-
श्वासच्छर्द्यतिसारशोषकसनप्लीहज्वरे शस्यते ॥ ४७ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्ष्मामागमाजः सिता
वांशीमागधिकात्रुटित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं भजे ।
लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं हस्ताङ्घ्रिदाहं क्षयं
पार्श्वार्तिज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥ ४८ ॥

इति सीतोपलाद्यं चूर्णम् ।

अथ च्यवनप्राशबिभीतकावलेहौ—

द्राक्षैलाब्धदशाङ्घ्रिजी*वनबलाशृङ्गीघुंचटायःकणा-
पथ्याकाननसाब्जपुष्करशठीछिन्नाविदारीवृषम् ।
वर्षाभूहिममाभ्रकं जलघटे धात्रीशतैः पञ्चभिः
पक्त्वा व्यस्थिशिवायुतं यम+कतो द्विः षट्पले गर्जितम् ॥ ४९ ॥
सश्वेतार्धतुलां पचेन्मधुतुगाकृष्णाचतुर्जाततः
षड्द्वित्र्येकपलान्वितश्च्यवनकप्राशो जरामृत्युजित् ।
कासश्वासखुडज्वरक्षयतमोहृन्मूत्रशुक्रार्तिजित्
सक्षौद्रोऽक्षशताजमूत्र×शतजः कासे कफश्वासहा ॥ ५० ॥

इति च्यवनप्राशबिभीतकावलेहौ ।

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम्—

रास्ना कर्पूरतालीसमेकपर्णी शिलाजतु ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गदहनाः समाः ॥ ५१ ॥
चतुर्दशायसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
लीढं कासज्वरं श्वासं राज(हन्ति)यक्ष्माणमेव च ।
बलवर्णाग्निपुष्टीनां वर्धनं दोषनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

---

* क. पुस्तके—जीवकर्षभकौ मेदाकाकोल्यौ द्वौ च योजिते । द्वे सूर्पपर्ण्यौ ~~जीवन्ती मधुकं~~ चैतत्र्यं गणः ॥ १ ॥ + क. पुस्तके—द्वाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकः । × क. पुस्तके—तुलतः ।

अथागस्त्यहरीतकी—

[illegible]स्त्यादशमूलपुष्करशठीयासस्वगुप्ताबला-
पामार्गेभकणामृतौपधवृकीग्रन्थ्यग्निमार्गीरसाः ।
आम्रापथ्यशतं यवाढकमपां पञ्चाढकं वा यव-
स्वेदात्याच्यमिमाः शिवाः स च रसो गौडीतुला ऽयञ्जलिः॥५३॥
कृष्णातैलघृतात्पुनः कुडविकक्षौद्रैरगस्त्यामयाः
कासार्शोग्रहणीक्षयज्वरजराश्वासप्रतिश्यारुचौ ॥ ५४ ॥

हस्त्यगस्त्यहरीतकी ।

अथ च्यवनप्राशश्चिकित्साकालिकातः—

द्विपञ्चमूले जलसिद्धमाज्यं बासाघृतं वाऽप्यथ षट्पलं च ।
हितं पयश्छागलमथ्यवाप्ये प्रयुज्यते नागबलाभिधानम् ॥ ५५ ॥
शृङ्गीं सामलकीं फलत्रिकबलीं छिन्नीं विदारीं शठीम्
जीवन्तीं दशमूलचन्दनघनैर्नीलोत्पलैलावृषैः ।
मृद्वीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकै-
स्त्द्रोणेन शतानि पञ्च विपचेद्धात्रीफलानामतः ॥ ५६ ॥
उद्धृत्याऽऽमलकानि तैलघृतयोः षड्भिश्च षड्भिः पलै-
र्भृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यण्डिकायाः पचेत ।
शीते षण्मधुनः पलानि कुडवो वांश्याश्चतुर्जाततो
मुष्टिर्मागधिका पलद्वयमयं प्राशः स्मृतश्च्यावनः ॥ ५७ ॥
न शोषः साफल्यं व्रजति वपुषि क्षीणमनसो
न मूर्छा न छर्दिस्तृडपि च न च श्वासकसनम् ।
न चालक्ष्मीर्विघ्नं क्वचिदपि च न व्यापदमयं
प्रयोगादेतस्मान्मनसिजधियो बिभ्रति मनः ॥ ५८ ॥

इति च्यवनप्राशः ।

अथ खण्डपिप्पल्यवलेहः—

कृष्णाप्रस्थं पचेद्वाऽऽढकपयसि घृतस्याञ्जलिं खण्डपात्रं
दत्त्वा लेहोपमेऽस्मिन्सुरकुसुमचतुर्जातविश्वोषणेन्दून् ।

---

१ क. °वणादीन् ।

ग्रन्थिमीखण्डयष्टीमधुघु*सृणजलं जातिकोशं च कर्षं
प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च कृष्णावलेहः ॥ ५९ ॥
आदौ मन्दाग्निकार्श्यं हरति स च शिशुस्त्रीजरन्मानुषेषु
प्रायो वृष्योऽक्षिपथ्यो विपुलबलकरो दीपनः पाचनश्च ।
कासश्वासप्रमेहक्षयरुगतितृषाकामलापाण्डुकण्डू-
प्लीहाजीर्णज्वरं चानिलकफविकृतीरम्लपित्तं च हन्यात् ॥६०॥
इति खण्डपिप्पल्यवलेहः ।

अथ शिवगुटिका—

त्रीन्वारान्प्रथमं शिलाजतुजले भाव्यं भवेत्त्रैफले
निष्क्वाथे दशमूलजेऽथ तदनु च्छिन्नोद्भवाया रसे ।
चाटघालकथने पटोलसलिले यष्टीकषाये पुन-
र्गोमूत्रेऽथ पयस्यथापि च गवामेषां कषाये ततः ॥ ६१ ॥
द्राक्षाभीरुविदारिकाद्वयपृथकपर्णीस्थिरापौष्करैः
पाठाकीटजकर्कटाख्यकटुकारास्नाम्बुबालमुस्तैः ।
दन्तीचित्रकचव्यवारणकणावीराष्टवर्गौषधै-
रम्भोणे चरणस्थितैः पलमितैरेभिः पृथग्भावयेत् ॥ ६२ ॥
धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पञ्चकै-
र्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णाद्विदारीभवात् ।
तालीसात्कुडवं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिष-
स्तैलस्य द्विपलं पलाष्टकमथ क्षौद्राद्विचार्योजयेत्॥ ६३ ॥
तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेसरैश्च ।
बिल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रकल्प्याः ॥
तासामेकतमां प्रयोज्य विधिवत्प्रातः पुमान्भोजनात्
प्राग्वा मुद्गदलाम्बु जाङ्गलरसं शीतं शृतं वा जलम् ।
माक्षीकं मदिरामगुर्दशनमुक्पीत्वा पयो वा गवां
प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवत्सुभगतां सपद्ममानन्दकृत् ॥ ६४ ॥
शोफग्रन्थ्यधिमन्थवेपथुवमीपाण्ड्वामयश्लीपद-
प्लीहार्शःप्रदरप्रमेहपिटकामेहाश्मरीशर्कराः ।

---

* स. कुङ्कुमम् ।

---

१ ˚म्बुधैः । द० ।

हृद्रोगार्बुदवृद्धिविद्रधिविषकृद्योन्यामयाः सानिला
ऊरुस्तम्भभगंदरज्वररुजस्तूणीप्रतूणीतृषः ॥ ६५ ॥
वातासृक्प्रबलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्
कासश्वासमुरःक्षतक्षयमसृक्पित्तं सपानात्ययम् ।
उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्वं तनौ
आलस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ६६ ॥
भवति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतै-
र्वृतमलिकुलाकारैरेभिः शिरःसु शिरोरुहैः ।
प्रसरति बलाव्यस्तातङ्कं वपुश्च समुद्वहन्
प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनवल्लभः ॥ ६७ ॥
स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्
सकृदपि यथा ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् ।
व्रजति च यथा युक्तो योगी शिवस्य समीपतां
शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः ॥ ६८ ॥

इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका—

कौटजं त्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि च ॥ ६९ ॥
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ।
त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्यान्पलोन्मितान् ॥ ७० ॥
निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्यात्त्रिजातकाम् ।
मधु त्रिफलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥ ७१ ॥
दाडिमाम्लपयःक्षीररसयूषसुरासवान् ।
तान्भक्षयित्वाऽनु पिबेन्निरन्नो हितभक्ष्यभाक् ॥ ७२ ॥
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगंदरान् ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रस्थानविबन्धनात् ॥ ७३ ॥
यद्यत्र बीजतोयेन कान्तलोहं तथाऽभ्रकम् ।
पलं पलं च मिलितं तदा स्यात्किमतः परम् ॥ ७४ ॥
तीव्रदुःखप्रदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् ।
राजरोगं च व्याधिं च जयेदिति किमद्भुतम् ॥ ७५ ॥

इति लघुशिवगुटिका ।

अथ चरकात्—

फलत्रिककाथविशुद्धभावी
शुद्धं गुडूच्या दशमूलशुद्धम् ।
स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं
शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ ७६ ॥

इति चरकात् ।

अथ यवान्याद्यं चूर्णम्—

यवानी तिन्तिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् ।
दाडिमं बादरं चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥ ७७ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य तु ॥ ७८ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्ष्यरोचनम् ॥ ७९ ॥
हितं पार्श्वार्तिशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८० ॥

इति यवान्याद्यं चूर्णम् ।

अथ द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैकम् ।
कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतं च ।
सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोरःकासहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

अथ बलाद्यं घृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बपर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ८२ ॥
कृत्वा कषायं पेष्याथ दद्यात्तामलकीं सटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ ८३ ॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ८४ ॥

---

१ घ. मकरौ° । २ ख. °मू । हृत्पार्श्वा° ।

अथ द्राक्षासवः—

मृद्वीकायास्तुलार्धं तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
पादशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥
गुडस्य द्वितुलां मानीं धातक्या घृतभाजने ।
विडङ्गं फलिनी कृष्णा त्वगेलापत्रकेसरम् ॥ ८६ ॥
मरिचं च भिषक्चूर्णं सम्यक्कृत्वा विचक्षणः ।
क्षिपेच्च पलिकैर्भागैः स्थापयेच्च कियद्दिनम् ॥ ८७ ॥
ततो यथाबलं पीत्वा कासश्वासात्प्रमुच्यते ।
हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रमुरःसंधिं करोति च ॥ ८८ ॥
चतुर्थभागं द्राक्षाया धातकीमत्र केचन ।
प्रयच्छन्ति ततो वीर्यमेतस्योच्चैः प्रजायते ॥ ८९ ॥

अथ पिप्पल्याद्यरिष्टः—

पिप्पलीलोध्रमरिचपाठाधात्र्येलवालुकैः ।
चव्याचित्रकजन्तुघ्नक*मुकोशीरचन्दनैः ॥ ९० ॥
मुस्ताप्रियङ्गुलवलीहरिद्रामिशिपेलवैः ।
पत्रत्वक्कुष्ठतगरैर्नागकेसरसंयुतैः ॥ ९१ ॥
भागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षां षष्टिपलां क्षिपेत् ।
पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ९२ ॥
तोयार्मणद्वये सिद्धं भवत्येतत्सुखावहम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकासगुल्मोदरापहम् ॥ ९३ ॥
पिप्पल्यादिररिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परः ।

अथ छागलादिघृतम्—

छागमांसतुलां सम्यक्पाचयेदर्मणेऽम्भसि ॥ ९४ ॥
पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदे द्वे तथा जीवककर्षभौ ॥ ९५ ॥
काकोलीक्षीरकाकोल्यौ कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
सम्यक्सिद्धेऽवतार्याथ शीते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ ९६ ॥
शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ।
पलं पलं पिबेत्प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ॥ ९७ ॥
बल्यं स्थौल्यकरं वृष्यं दीपनं मन्दवह्निजित् ।

* क. भद्र ।

अथ चन्दनादितैलम्—

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ॥ ९८ ॥
मञ्जिष्ठा सरलं दारु सठ्येलापूतिकेसरम् ।
पत्रं बिल्वमुशीरं च कक्कोलं च नताम्बुदम् ॥ ९९ ॥
हरिद्रे सारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ।
त्वग्रेणुनलिका चैभिस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ॥ १०० ॥
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ।
अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ॥ १०१ ॥
आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ।
विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ १०२ ॥

अन्यच्च—

श्रीखण्डाम्बुनखाब्दरात्रिसरलश्रीपूतिमांसीचतु-
र्जातोग्रागरुयष्टिपद्मकमुराशैलेयबिल्वामरैः ।
गोप्यंम्राण्डलवङ्गरेणुशठिरुग्भाण्डचेणजामिश्चतु-
र्मस्तु स्यात्समलाक्षवारितिलजं सिद्धं क्षयादौ हितम् ॥१०३॥

इति चन्दनादितैलम् ।

अथ बृहन्नवायसम्—

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥ १०४ ॥
संचूर्ण्य लोडयेत्क्षौद्रैर्नित्यं भक्षति मानवः ।
कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगंदरम् ॥
ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं ग्रहणीं जयेत् ॥ १०५ ॥

इति बृहन्नवायसम् ।

अथ लाक्षादितैलम्—

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्काथं चतुर्मस्तुरु-
ग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्यश्च कौन्ती हिमैः ।
रास्नाद्यैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णे ज्वरे
सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥१०६॥

१ ख. °ठापत्रके° । २ क. °प्यः खाण्ड° । ३ क. °रुग्भाडचेणजामि° ।

अथ महालाक्षादितैलम्-

तैले तुल्यजतूदकं दशजटाक्वाथेन तुल्यं सरा-
वाट्यालकथनेन चापि पयसा दध्नश्च धान्याम्बुना ।
चातुर्जातलवङ्गकुन्दुरुमुरागोपीतिरीटामया-
श्यामांसत्रिघनाम्बुदारुसरलारास्नानखोशीरकैः ॥ १०७ ॥
कालीयागुरुरक्तचन्दनरसामांसीतुरुष्काण्डिका
कर्चूरैस्तगरैर्गजामिशिहिमैः शैलेयमूर्वानलैः ।
यष्टीपद्मकरेणुकापटुकटुव्योषैश्च मण्डीयुतैः
संपिष्टैश्चतुरम्बुभिश्च विधिवन्मन्दाग्निपक्वं क्रमात् ॥ १०८ ॥
यक्ष्माणं क्षयमङ्गसादमनिलव्याधिं च जीर्णज्वरं
कण्डूपाण्डुमुदर्दमण्डलमसृक्पित्तं च रौक्ष्यं जयेत् ।
सूत्यां राजनि बालके च तरुणे वृद्धे सगर्भस्त्रियां
मूर्धार्तौ पलितेऽपि शूलिनि महालाक्षादितैलं हितम् ॥१०९॥

अथ रसाः-

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः-

रसं वज्रं हेम तारं नागं लोहं तथाऽभ्रकम् ।
तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमम् ॥ ११० ॥
राजावर्तं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परागकम् ।
शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ १११ ॥
मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेनाऽऽपूर्य वराटकान् ।
टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ११२ ॥
मृद्भाण्डे तान्सुसंयम्य सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
आदाय चूर्णयेत्सम्यङ्निर्गुण्ड्याः सप्त भावनाः ॥ ११३ ॥
आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः ।
द्रवैर्भाव्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ११४ ॥
क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् ।
योजयेत्पिप्पलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा ॥ ११५ ॥
पोटलीरत्नगर्भोऽयं सर्वरोगहरो मतः ॥ ११६ ॥

इति रत्नगर्भपोटलीरसः ।

---

१ क. °मथ इवा° । २ क. °मारात्रि ।

अथ कुमुदेश्वरो रसो रसार्णवात्—

पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् ।
तदर्धं दरदं दद्यात्तदर्धां च मनःशिलाम् ॥ ११७ ॥
सर्वार्धं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।
द्विःसप्त भावना देयाः शतावर्या रसेन च ॥ ११८ ॥
ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसंज्ञकः ।
सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रप्रमाणतः ॥ ११९ ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
यक्ष्माणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥ १२० ॥
ज्वरादीनखिलान्रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः ।
सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ १२१ ॥

इति कुमुदेश्वरो रसः ।

अथ पञ्चामृताख्यो रसः—

भस्मीभूतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमा-
त्संवृद्धैस्त्रितयं त्रयः क्रिमिहराम्भोदैर्युतः कट्फलैः ।
निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योषार्द्रकैर्भावितो
गोलीकृत्य विशेषतो निगदितः पञ्चामृताख्यो रसः ॥१२२॥
नानेन सदृशः कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये ।
निहन्ति सकलान्रोगान्भवरोगमिवाच्युतः ॥ १२३ ॥
सर्वरोगहरः सूतस्तत्तद्रोगानुपानतः ।
अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ १२४ ॥

इति पञ्चामृतो रसः सारसंग्रहात् ।

अथ राजमृगाङ्कः—

रसभस्म त्रयो भागाः स्वर्णभस्मैकभागिकम् ।
मृतताम्रस्यैकभागः शिलागन्धकतालकम् ॥ १२५ ॥
यथाभागद्वयं शुद्धं मेलयित्वा विचूर्णयेत् ।
वराटीः पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १२६ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तं निरोधयेत् ।
शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १२७ ॥

रसो राजमृगाङ्कोऽयं पञ्चगुञ्जः क्षयापहः ।
दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।
सघृतं दापयेत्पथ्यं राजरोगप्रशान्तये ॥ ३ ॥

अथ मृगाङ्कः—

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युञ्ज्याञ्जवमौक्तिकानि ।
सूतप्रमाणो बलिरङ्घ्रिभागः क्षीरस्य सर्वं तुषवारिणा तु ॥१२८॥
संमर्द्य वस्त्रे सुनिधाय गोलं दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णे ।
माण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥१२९॥
साज्योषणाभिर्मधुपिप्पलीभिर्वल्लोऽस्य देयो न ततोऽधिकस्तु ।
पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि॥१३०॥
इति रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ कनकसुन्दरो रसः—

रसः कनकभागिकः कनकमाक्षिकस्तालकः
शिलारसकगन्धकौ रससमाः सतुत्था इमे ॥ १३१ ॥
विमर्द्य पयसा रवेः सकलमेतदस्योपरि
द्रवैः प्रतिदिनं पृथक् तदिति भावयेद्बुद्धिमान् ॥ १३२ ॥
जयामुनिकलिप्रियादहनभृङ्गवासोद्भवै-
र्विभाव्य च रसैस्ततः सुदृढगोलकं स्वेदयेत् ।
मृगाङ्कवदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं सप्तधा
विमर्द्य च कटुत्रयाम्बुभिरयं क्षयस्यान्तकृत् ॥ १३३ ॥
रसः कनकसुन्दरो भवति संनिपातेऽप्ययं
सहाऽऽर्द्रकरसैस्तथा पवनगुल्मशूलादिहृत् ।
सविश्वघृतयोजितः सकलमत्र पथ्यं हितं
मृगाङ्कवदथापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः—

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्ध-
सूतेन पिण्डितमथो वसुभागभाजम् ।
गन्धं द्रुते बदरवह्निषु लोहपात्रे
दत्त्वा विलोड्य लघुलोहशलाकया तत् ॥ १३५ ॥

१ घ. 'द्विपलो°' ।

मन्दं निरस्य सुरभीमलमण्डलस्थं
रम्भादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत् ।
रम्भादलं लघु नियन्त्र्य तदावदीत
शीतं सुवर्णरसपर्पटकाभिधानम् ॥ १३६ ॥
पित्तोल्बणे ससितया तुगयाऽथ वाते
श्लेष्मोल्बणे किल तुगामधुपिप्पलीभिः ।
क्षीणे विरेकिणि च शोथिनि मन्दवह्नौ
पाण्डौ प्रमेहिणि चिरज्वरिणि ग्रहण्याम् ।
वृद्धे शिशौ सुखिनि राज्ञि नरे च नार्यां
भैषज्यमेतदुचितं हितमामयघ्नम् ॥ १३७ ॥

अथ प्राणदा पर्पटी—

सूताभ्रायोहिवङ्गोषणविषमखिलांशेन गन्धेन लौह्यां
कोलाग्नौ विद्रुतेन क्षणमथ मिलितं ढालितं गोमयस्थे ।
रम्भापत्रेऽमुनाऽन्येन च दृढपिहितं प्राणदा पर्पटी स्या-
त्पाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररुजि कसने यक्ष्ममेहाग्निमान्द्ये ॥ १३८ ॥
प्राणदा पर्पटी सैषा भाविता शंभुना स्वयम् ।
तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगविनाशिनी ॥ १३९ ॥

अथ लोकेश्वररसः—

पलं कपर्दिचूर्णस्य पलं पारदगन्धयोः ।
माषटङ्कणकस्यैकं जम्बीराद्भिर्विमर्दयेत् ॥ १४० ॥
पुटेल्लोकेश्वरो नाम्ना लोकनाथोऽयमुत्तमः ।
क्षते कुष्ठं रक्तपित्तमन्यरोगान्क्षयं जयेत् ॥ १४१ ॥
पुष्टिवीर्यप्रसादौजःकान्तिलावण्यदः परः ।
कोऽस्ति लोकेश्वरादन्यो नृणां शंभुमुखोद्भुतात् ॥ १४२ ॥

अथ लोकेश्वरपोटलीरसः—

रसस्य भस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत् ।
द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ १४३ ॥
वराटकांश्च संपूर्य टङ्कणेन निरुध्य च ।
भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ क्षिप्त्वा रुन्धीत मृन्मये ॥ १४४ ॥

---

१ ग. 'भ्राभ्रादि' । २ ग. 'मलमि' ।

शोषयित्वा पुटेन्नूर्ते रत्निमात्रेऽपराह्णके ।
स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ १४५ ॥
एष लोकेश्वरो नाम वीर्यपुष्टिविवर्धनः ।
गुञ्जाचतुष्टयं चास्य पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥ १४६ ॥
खादयेत्परया भक्त्या लोकेशः सर्वदर्शनः ।
अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासे पित्ते रसक्षये ॥ १४७ ॥
मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् ।
लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं दधि च योजयेत् ॥ १४८ ॥
एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् ।
पथ्यं मृगाङ्कवज्ज्ञेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ १४९ ॥

ये शुष्का विषमाशनैः क्षयरुजा व्याप्ताश्च ये कुष्ठिनो
ये पाण्डुत्वहताः कुवैद्यविधिना ये शोषिणो दुर्भगाः ।
ये तप्ता विविधैर्ज्वरैर्भ्रमदोन्मादैः प्रमादं गता-
स्ते सर्वे विगतामया हि परया स्युः पोटलीसेवया ॥ १५० ॥

इति लोकेश्वरपोटलीरसः ।

अथ द्वितीयो राजमृगाङ्कः—

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १५१ ॥
प्रतिभागद्वयं सिद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १५२ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तांश्च धारयेत् ।
शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १५३ ॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
दशभिः पिप्पलीक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।
सघृतैर्दापयेद्वाऽथ वातश्लेष्मोद्भवे क्षये ॥ १५४ ॥

इति राजमृगाङ्कः ।

अथ शिलाजत्वादिलोहम्—

शिलाजतुयुतं लोहपलं तु विधिमारितम् ।
पथ्याशी सेवते यस्तु स यक्ष्माणं व्यपोहति ॥ १५५ ॥

अथ वसन्तकुसुमाकरः—

प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक्
　पृथक्पृथगथो मृते रजतहेमनी द्व्यंशके ।
अयोभुजगवङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं
　शुभेऽहनि विभावयेद्भिषगिदं धिया सप्तशः ॥ १५६ ॥
द्रवैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः
　पयःकदलिकन्दजैर्मृगजचन्दनाद्युद्भवैः ।
वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्द्विवल्लोऽशितः
　समस्तगदवृद्धवृद्धवेत्किल निजानुपानैरयम् ॥ १५७ ॥
क्षिणोत्यनु मधूषणैः क्षयगदेषु सर्वेष्वपि
　प्रमेहरुजि रात्रिभिः समधुशर्कराभिः सह ।
सितामलयजद्रवैर्महति रक्तपित्तेऽथ वा
　सितामधुसमन्वितैर्वृषभपल्लवानां द्रवैः ॥ १५८ ॥
त्रिजातगजचन्दनैरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो
　मनोभवकरः परो वमिषु शङ्खपुष्पीरसैः ।
अभीरुरसशर्करामधुभिरम्लपित्तामये
　परेषु तु यथोचितं ननु गदेष्वमुं सेवयेत् ॥ १५९ ॥

इति वसन्तकुसुमाकरः ।

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः—

सूताभ्रस्वर्णताराऽरुणभिदुरशिलातार्प्यगन्धप्रवाला-
　योमुक्ताशङ्खतालं वरमिदमनलक्राथतः सप्तमाल्यम् ।
निर्गुण्डीसूरणाम्भःपविरविपयसा त्रिः पृथग्भावयित्वा
　तेनाऽऽपूर्यान्वराटानथ मिहिरपयष्टङ्कणालिप्तवक्त्रान् ॥१६०॥
कृत्वा भाण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे युक्तितस्तांस्तु पक्त्वो-
　द्धृत्यैतान्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं सूतभस्मात्र दद्यात् ।
वैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं सप्तशः शिग्रुमूल-
　त्वङ्नीरैश्चित्रमूलोद्भवसलिलकृता भावनास्त्वेकविंशत् ॥१६१॥
आर्द्रैर्जम्बीरनीरैः पृथगथ विजयालुङ्गतोयैश्च सप्त-
　भाव्यं शुष्कं च कृत्वाऽप्यथ सकलचतुर्थांशकं टङ्कणं च ।

१ क. °स्मात्र' ।

टङ्कात्पादं विषं तत्सममरिचमथो नागरं देवपुष्पं
पथ्याजाती*फलाख्यं पृथगथ मिलितं पादभागं विषस्य ॥१६२॥
पश्चाल्लुङ्गार्द्रनीरैरपि मृगमदया भावयेत्तच्च सर्वं
गोलं कृत्वा सुलग्ने विधिवदथ भजेद्राजयोग्यो रसेन्द्रः ।
एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरखिलगदध्वान्तविध्वंसहंस-
स्तत्तद्रोगानुपानादुषसि कवलितः सार्धवल्लप्रमाणः ॥ १६३ ॥
वातव्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशूलास्रवाता-
सृक्पित्तक्लैव्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे ।
कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिमुखमकोष्ठेव्रणार्शःप्रकष्टे
सास्रे सश्वासवातश्रुतिमगजगदे सर्वथैव प्रशस्तः ॥ १६४ ॥
इति त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः ।

अथ सूर्यप्रभा गुटिका—

दार्वीव्योषविडङ्गचित्रकवचापीताकरञ्जामृता
देवाह्वाऽतिविषा त्रिवृत्सकटुका कुस्तुम्बरुः कारवी ।
द्वौ क्षारौ लवणत्रयं गजकणा चव्यं तथाऽरुष्करं
तालीसं कणमूलपुष्करजटाभूनिम्बसंज्ञैर्युतम् ॥ १६५ ॥
भार्गीपद्मकजीरकोशकुटजं दन्ती वचा भद्रकं
सर्वं कर्षसमांशकं सुभिषजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् ।
तद्वत्पञ्चपलं वरं गिरिजतु स्यात्पञ्चमुष्टिः पुरो-
र्लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमिश्रितम्॥१६६॥
क्षिप्त्वा पञ्च पलानि शुभ्रसिकतां वांशीपलं योजितं
चैकैकं त्रिसुगन्धिवस्तु पलिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् ।
एकीकृत्य समांशमेव गुटिका कार्या सुवर्णोन्मिता
सा च ब्रह्ममुखाम्बुजप्रकटिता सूर्यप्रभा नामतः॥१६६॥
शोषं कासमुरःक्षतं सतमकं पाण्ड्वामयं कामलां
गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं प्लीहं क्षयं च क्रिमीन् ।
कुष्ठार्शोविषमज्वरग्रहणिकामूत्रग्रहं नाशये-
द्भुक्त्वैकां गुटिकां प्रहृष्टमनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥१६८॥

---

* क. कणाख्यम् ।

---

१ क. °भिसुतमकेषु° ।

नास्त्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणिनां
मुद्राभप्रमदाप्रमदाद्रिपवराद्सिंही तु सूर्यप्रभा ॥ १६९ ॥

इति सूर्यप्रभा गुटिका ।

ज्वराणां शमने यो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यक्ष्मिणां ज्वरवृद्धेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १७० ॥
नित्यं स्वदेवपूजा भक्तो भैषज्यदेवतागुरुषु ।
छागलमांसपयोऽश्नञ्जीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥१७१॥
उपद्रवान्सस्वरवैकृतादींश्चयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।
त्यजेत्कुवैद्यप्रतिपादितानि बुधो विरुद्धानि च भेषजानि ॥१७२॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां क्षयरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम
षट्सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७६ ॥

अथ सप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथोरःक्षतनिदानचिकित्सा—

धनुरायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोन्नतः ॥ १ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान्क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥
अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वा विप्रनृत्यतः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ५ ॥
उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं स्विद्यतेऽथ विमज्यते ।
संपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ६ ॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥ ७ ॥
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाऽभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥
उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ १० ॥
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ११ ॥
भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १२ ॥

इत्युरःक्षतनिदानम् ।

अथोरःक्षतचिकित्सा—

उरोमन्थी क्षती लाजान्पयसा मधुसंयुतान् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाऽद्यात्सशर्करम् ॥ १३ ॥
पार्श्वबस्तिरुजि स्वल्पपित्ताग्निस्तान्सुरायुतान् ।
चित्रपक्षा समुस्ताऽतिविषा पाठा सवत्सिका ॥ १४ ॥
बलाऽश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति उरःक्षतम् ॥ १५ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं जीवकर्षभकौ मधु ।
लिह्यात्क्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणतरः कृशः ॥ १६ ॥
नीलिकातिविषाग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ १७ ॥
लाक्षाचूर्णं सुकृतं क्षौद्राज्येनान्वितं सकृल्लीढम् ।
शमयति शोषोद्भूतं वमनं रक्तस्य सिद्धमिव ॥ १८ ॥
एलापत्रत्वचो*द्राक्षां पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १९ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २० ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २१ ॥

---

* क. पुस्तके लाक्षेति पाठान्तरम् ।

शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २२ ॥

इत्येलादिगुटिका ।

अथ यष्ट्याह्वाद्यं घृतम्—

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कासिद्धं क्षते हितम् ॥ २३ ॥

इति यष्ट्याह्वाद्यं घृतम् ।

अथ बलाद्यं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलान्संशमयत्युदीर्णान् ॥ २४ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

अथ श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकत्तृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी बला सर्षपका स्थिरा ॥ २५ ॥
पलिकान्साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
कल्कः स्वगुप्तवर्षाभूमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २६ ॥
शतावर्यादिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीवृषैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ २७ ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
धनुस्तम्भाध्वभाराध्वक्षीणानां बलमांसदः ॥ २८ ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

अथ कल्याणघृतम्—

तालीसत्रिफलैलवालफलिनीसोम्यापृथक्पर्णिनी-
दन्तीदाडिमदारुचन्दननिशादार्वीविशालोत्पलैः ।
जातीपुष्पहरेणुपद्मकयुतैर्जन्तुघ्नमञ्जिष्ठिका-
रक्तिसह्वीत्रुटिसारिवाद्वयनतैर्नागेन्द्रपुष्पान्वितैः ॥ २९ ॥
अष्टाविंशतिभिश्चतुर्गुणजले कल्याणमेभिः शृतं
हन्त्येतांश्चचतुर्थकं ज्वरमुरःकम्पं सवन्ध्यामयम् ।

सापस्मारगदोदराः सपवनोन्मादाः सजीर्णज्वरा
जायन्ते न पुनः कृतेन हविषा कल्याणकेनामुना ॥ ३० ॥

इति कल्याणघृतम् ।

अथ द्राक्षादिघृतम्—

द्राक्षायाः संमतं प्रस्थं मधुकस्य पलाष्टकम् ।
पचेत्तोयाढके सिद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३१ ॥
पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥
सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतहितं परम् ॥ ३३ ॥
वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ।
प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ३४ ॥

इति द्राक्षादिघृतम् ।

अथामृतप्राशावलेहः—

क्षीरे धात्रीविदारीक्षुक्षीरिणां च तथा रसे ।
पचेत्समं घृतं प्रस्थं *मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३५ ॥
द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसंज्ञकैः ॥ ३६ ॥
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करायास्तुलां तथा ।
पलार्धिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेसरान् ॥ ३७ ॥
विनीय तस्य संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ।
अमृतप्राश इत्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥
क्षीरमांसाशिनो हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।
तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिहिक्काप्रमर्दनः ।
मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नश्च बल्यः श्रीरतिवर्धनः ॥ ३९ ॥

इत्यमृतप्राशावलेहः ।

अथ रसराजः—

मुक्ताप्रवालरसहेमसिताभ्रकान्त-
वङ्गं मृतं सकलमेतदहो विभाव्यम् ।

---

* क. मधुरैः कर्षसंमितैरिति पाठान्तरम् ।

छिन्नारसेन च वरीसलिलेन सप्त-
वारं ततो मधुहविर्मरिचेन साकम् ॥
लिह्यादुरःक्षतहरं रसराजकाख्यं
माषप्रमाणमतनूद्भवहेतुमेनम् ॥ ४० ॥

इति रसराजः ।

अथामृतेश्वरो रसः—

रसभस्मामृतासत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामाऽयं चद्गुञ्जो राजयक्ष्मणि ॥ ४१ ॥

इत्यमृतेश्वरो रसः ।

अथ राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

त्रयोंऽशा मारितात्सूतादेकोंऽशो हेमभस्मतः ।
एकोंऽशो मृतताम्रस्य शिलागन्धश्च तालकम् ॥ ४२ ॥
प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत्सर्वं विचूर्णयेत् ।
वराटीः पूरयेत्तेन च्छागीक्षीरेण टङ्कणम् ॥ ४३ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तांश्च धारयेत् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ ४४ ॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
मरिचैकनविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा ॥ ४५ ॥
मधुना सर्पिषश्चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ।
अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवक्षयः ॥ ४६ ॥
उरःक्षतादिकासानां नाशनः परमः स्मृतः ।

इति राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथाग्निरसः शार्ङ्गधरात्—

शुद्धसूतं द्विधागन्धं कुर्यात्खल्वेन कज्जलिम् ॥ ५७ ॥
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
द्वियाममातपे गोलं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥ ५८ ॥
आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च स्यादुष्णं यामयुग्मतः ।
धान्यराशौ न्यसेत्पश्चाद्दिनत्रयात्तदुद्धरेत् ॥ ४९ ॥

---

१ क. °त पञ्चाटकं म° ।

संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रैः सत्यं वारितरं भवेत् ।
त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ॥ ५० ॥
नवभागोन्मितैरेतैः सम एष रसो भवेत् ।
निष्कद्वयमिदं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ॥ ५१ ॥
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ।

इत्यग्निरसः शार्ङ्गधरात् ।

यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ॥ ५२ ॥
अन्नपानं निषेव्यं स्यात्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ।
हितमत्र विशेषेण खण्डकूष्माण्डसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥

उपद्रवांश्च स्वरभेदकृतादींश्चयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।
शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयनं च त्यजेदुदारान्विजयान्भजेत ॥
गुरुद्विजातींस्त्रिदशांश्च पूजयेत्कथाः सुपुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः ॥ ५४ ॥

सुहृदां दर्शनं गीतं वादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
बस्तयः क्षीरसर्पींषि हृद्यमद्यं सुशीलता ॥ ५५ ॥
बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं पूर्वं प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
व्यायामं च व्यवायं च शोकं क्रोधमसूयनम् ।
धातुक्षयकरं यच्च तत्सर्वं वर्जयेत्क्षयी ॥ ५७ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामुरःक्षतनिदानचिकित्साकथनं नाम सप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७७ ॥

अथाष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कासनिदानम्—

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वादतिभोजनस्य वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च प्रकारानाह—

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

वातजमाह—

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

पित्तजमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ६ ॥

कफजमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः[1] ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्स शोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभुग्नेनैव चोरसा ॥ ९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाऽऽकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

क्षयजमाह—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ १२ ॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।
सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ॥ १३ ॥
शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १४ ॥

---

1 ग. °तिव्यायामभा° ।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥
नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
त्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु पालयेत् ।
पूयाभमरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् ॥ १७ ॥
निष्ठीवञ्श्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः ।
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ १८ ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

इति कासनिदानम् ।

अथ कासचिकित्सा—

रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयं क्षीरं यूषरसादिभिः ॥ १९ ॥

पथ्यमाह—

ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ २० ॥

तस्योपचारः—

वृशमूली शृता श्वासकासहिक्कारुजापहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ २१ ॥
पञ्चमूलीकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २२ ॥
रसं कर्कोटकानां च घृतभृष्टं सनागरम् ।
वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ २३ ॥

अथापराजितो लेहः—

शठीशृङ्गीकणाभार्गीगुडवारिदयासकैः ।
सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ २४ ॥

इत्यपराजितो लेहः ।

अथ भार्ग्याद्यवलेहः—

भार्गीद्राक्षामृताशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजम् ।
गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २५ ॥

इति भार्ग्याद्यवलेहः ।

अथ विश्वादिलेहः

विश्वमार्गीकणाक्षसोमवल्कद्राक्षाः शठीं सिताम् ।
लीढ्वा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति विश्वादिलेहः ।

अथ दशमूलादिघृतम्—

दशमूलीकषायेण मार्गीकल्कं घृतं पचेत् ।
दक्षतित्तिरनिर्यूहे तत्परं वातकासजित् ॥ २७ ॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

अथ कण्टकारीलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालभाम् ।
शठीपुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ २८ ॥
मार्गीं छिन्नरुहां रास्नां कर्कटाख्यां च कर्षिकाम् ।
कल्कान्निदिग्धिद्वितुलाकषाये पलविंशतिम् ॥ २९ ॥
मत्स्यण्डिकाया दत्त्वाऽनु सर्पिषः कुडवं पचेत् ।
सिद्धशीते पृथक्क्षौद्रे पिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ३० ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ३१ ॥

इति कण्टकारीलेहः । इति वातकासचिकित्सा ।

अथ बलादिक्वाथः—

बलाद्विबृहतीद्राक्षावासाभिः क्वथितं जलम् ।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुसंयुतम् ॥ ३२ ॥

इति बलादिक्वाथः ।

अथ शठ्यादिक्वाथः—

शठीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
एतत्क्वाथं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ ३३ ॥

इति शठ्यादिक्वाथः ।

---

* क. विट्खदिरः ।

---

१ ग. °दिग्धपंतु° ।

अथ खर्जूरादिलेहः—

शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३४ ॥
खर्जूरं पिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः ।
मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ ३५ ॥

इति खर्जूरादिलेहः ।

अथ क्षीरामलघृतम्—

माहिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः प्रस्थं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिबर्हणम् ॥ ३६ ॥

इति क्षीरामलघृतम् । इति पित्तकासचिकित्सा ।

अथ नवाङ्गयूषः—

कफजे वमनं कार्यं कासे लङ्घनमेव च ।
शस्ता यवान्नविकृतिर्यूषाश्च कटुतिक्तकाः ॥ ३७ ॥
मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।
शुण्ठीकणाभ्यां सकुलित्थकेन यूषो नवाङ्गः कफकासहन्ता ॥३८॥

इति नवाङ्गयूषः ।

अथ शठ्यायवलेहः—

शठी सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटकस्य च ।
अभया शृङ्गबेरं च समान्दृषदि पेषयेत् ॥ ३९ ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं तक्रोदकपरिप्लुतम् ।
श्लेष्मकासी लिहेदेतमवलेहं मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

इति शठ्याद्यवलेहः ।

अथ व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषाजमोदचित्रकजीरकषड्ग्रन्थिचव्यकल्कितं सर्पिः ।
कफकासश्वासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ ४१ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् । इति श्लेष्मकासः ।

अथ द्वन्द्वजकासचिकित्सा—

अथ कट्फलादिः—

कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाऽभया ।
शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराह्वं च जले शृतम् ॥ ४२ ॥

---

१ क. शठीद्विप° ।

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफान्विते ।
कण्ठरोगे मुखे शूले हिक्काश्वासज्वरेषु च ॥ ४३ ॥

इति कट्फलादिः ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां क्वाथं मधुसमायुतम् ।
पिबेत्सपित्तकफजे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥ ४४ ॥
वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।
पित्तश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं च योजयेत् ॥ ४५ ॥

अथ क्षतकासचिकित्सा—

कासे तु क्षतजे बल्यैर्जीवनैर्बृंहणैरपि ।
शमनं पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ४६ ॥
यवागूं वा पिबेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ।
इक्ष्विक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ॥ ४७ ॥
मधुकं पिप्पली द्राक्षा शृङ्गी चैव शतावरी ।
द्विगुणा च तुगा क्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।
लिह्यात्तं मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ४८ ॥

इतीक्ष्वाद्यवलेहः ।

मञ्जिष्ठमूर्वानतवह्निपाठां कृष्णां हरिद्रां विलिहेद्विचूर्ण्य ।
क्षौद्रेण कासेऽवलिहेत्क्षतोत्थे पिबेद्घृतं चेक्षुरसे विपक्वम् ॥ ४९ ॥
इक्ष्विक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ ५० ॥

इति क्षतकासः ।

अथ क्षयकासचिकित्सा—

अथ पिप्पल्यवलेहः—

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सुपक्वबृहतीफलम् ।
घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिबर्हणः ॥ ५१ ॥

इति पिप्पल्यवलेहः ।

अथ काकुभचूर्णम्—

चूर्णं काकुभंपिष्टं वासकरसभावितं बहून्वारान् ।
मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५२ ॥

इति काकुभचूर्णम् ।

१ ग. °क्षिकावा° । २ ग. °शोजय° । ३ ग. द्राक्षा । ४ ग. °भमिष्टं ।

अथ पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतदग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ५३ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

अथ पिप्पल्याद्यवलेहः—

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाज्यं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ ५४ ॥
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसम् ।
तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ ५५ ॥
पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तं स श्वासकासनुत् ।
क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ॥ ५६ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः ।

संनिपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
संनिपातहितं तस्मात्कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

इति क्षयकासः ।

अथ कासश्वासः—

अथामृतादिक्काथः—

अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णीसुसाधितः क्काथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥ ५८ ॥

इत्यमृतादिक्काथः ।

अथ भार्ग्यादिक्काथः—

भार्गीं सनागरां सिंहीं कुलित्थं मूलकं तथा ।
पिबेत्पिप्पलिचूर्णेन कासश्वासौ व्यपोहति ॥ ५९ ॥

इति भार्ग्यादिक्काथः ।

अथ पथ्यादिगुटिका—

स्वरसं शृङ्गबेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ ६० ॥

---

१ क. °व्याघ्रप° ।

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।
सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ॥ ६१ ॥

इति पथ्यादिगुटिका ।

नागरेणाभया तद्वत्कासमाशु व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति कासश्वासचिकित्सा ।

अथ सर्वकासः—

सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्याशुण्ठीशठीमूलकसूक्ष्मचूर्णैः ।
गुडेन युक्ता गुटिका प्रयोज्या श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ ६३ ॥
लघुमृद्धकण्टकारीस्वरसं चपलारजोमिश्रम् ।
यः पिबति तस्य कासाः सश्वासा नाशमुपयान्ति ॥ ६४ ॥
नास्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरे जडे ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
मनःशिलेन मरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६६ ॥
एष कासक्षयद्वन्द्वसर्वदोषसमुत्थितान् ।
शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ६७ ॥
मनःशिलालिप्तदलं वट्यां घर्मशोषितम् ।
सक्षीरं धूमपानं तु महाकासनिवारणम् ॥ ६८ ॥
पीत्वा त्रिपुटधत्तूरमूलव्योषमनःशिलाः ।
तेन प्रक्षिप्य वसनं धूमवर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥
धूमं तस्याः पिबेद्यस्तु त्रिदिना*त्कासमस्यति ।
जातीपत्रजटामांसीशिलालैर्गुग्गुलुः समः ॥ ७० ॥
अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ।
कुनटीसैन्धवं व्योषविडङ्गामरहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः कासाहिक्काश्वासनिवारणः ॥ ७१ ॥

इति कुनट्यादिलेहः ।

अथ हरीतक्याद्यो मोदकः—

हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः ॥ ७२ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

---

* क. ' 'नास्कसमं हरेत् ' इति पाठान्तरम् ।

---

१ ग. °ठीमुस्तक° । २ क. °शिलालं म° ।

अथ शर्करासमं चूर्णम्—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ७३ ॥

इति शर्करासमं चूर्णम् ।

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम्—

कर्पूरवालकङ्कोलजातीफलदलं समम् ।
लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ ७४ ॥
चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासजित् ।
वैस्वर्यश्वासकासघ्नं छर्दिकण्ठामयापहम् ।
प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषजं द्विगुणं हितम् ॥ ७५ ॥

इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

अथ मरिचाद्यं चूर्णम्—

कर्षः कर्षांशपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ ७६ ॥
सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ ७७ ॥

अत्र कर्षांशो द्विकर्षमेव । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

अथ कण्टकारीघृतम्—

कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां कृत्वा द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
तेनाऽऽढकेन क्वाथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ ७८ ॥
रास्नात्रुस्पर्शषड्ग्रन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ।
कासश्वासकफष्ठीवहिध्मारोचकपीनसान् ॥ ७९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

अथ व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्या तुलां जलद्रोणपरिप्लुतां च ।
हरीतकीनां च शतं निदध्यादेतत्तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ ८० ॥

---

१ प. हयं ।

गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तार्य ततः सुशीते ।
कटुत्रिकं च त्रिपलप्रमाणं फलानि षट् पुष्परसस्य चापि ॥ ८१ ॥
क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्नि प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः ।
वातात्मकं पित्तकफोद्भवं च द्विदोषकासानपि सन्निदोषान् ॥८२॥
क्षतोद्भवं च क्षयजं च हन्यात्सपीनसश्वासमुरःक्षतं च ।
यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ८३ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

अथ कासकण्डनोऽवलेहः—

अजामूत्रं शतपलं मन्दाग्नौ गुडपाकवत् ।
पक्त्वा वैभीतकं चूर्णं पलद्वयमितं क्षिपेत् ॥ ८४ ॥
पलं पिप्पलिचूर्णं च पलमात्रं मृतायसम् ।
कण्टकारीफलरजो दद्यादत्र पलद्वयम् ॥ ८५ ॥
ततो माषद्वयं खादेट्टङ्कं कर्षमथापि वा ।
क्षौद्रेणोष्णाम्बुना वाऽपि सर्वकासात्प्रमुच्यते ॥ ८६ ॥
असाध्या भिषजा त्यक्ताश्चिरजाः पथ्यवर्जिताः ।
ये कासास्तेऽप्यनेनाऽऽशु प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ८७ ॥
कासकण्डननामाऽयं योग आत्रेयभाषितः ।

इति कासकण्डनोऽवलेहः ।

अथ पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः—

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतं लोहं च टङ्कणम् ॥ ८८ ॥
रास्नां विडङ्गं त्रिफलां देवदारु कटुत्रयम् ।
अमृतां पद्मकं क्षौद्रं पिचुतुल्यानि चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥
त्रिगुञ्जः सर्वकासघ्नो ज्वरारोचकमेहनुत् ।

इति पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः ।

अथ कासकर्तरी गुटिका—

रङ्गं कृष्णाभयाक्षारं रूपमार्गी क्रमोत्तरा ॥ ९० ॥
तत्समं खादिरं सारं बब्बूलक्वाथभावितम् ।
एकविंशतिवारांश्च मधुनाऽक्षमिता गुटी ॥
कासं श्वासं क्षयं हिक्कां हन्त्येषा कासकर्तरी ॥ ९१ ॥

इति कासकर्तरी गुटिका ।

---

१ म. कण्ठकम् । २ म. °ष्टं विषं तु ।

निषेधः—

मैथुनं स्निग्धमधुरं दिवास्वापं पयो दधि ।
विदाहं पायसादीनि कासी धूमं च वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां कासनिदानचिकित्साकथनं नामा-
ष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७८ ॥